

PAŠKO ROMAC

*KAZIVANJE
O ŠESNAESTOJ
VOJVODANSKOJ
DIVIZIJI*

INSTITUT ZA ISTORIJU
Edicija »Vojvodina u borbi«

SERIJA SEĆANJA
Knjiga 16

Redakcija

Milan Drča, Zvonimir Golubović, dr Danilo Kecić, dr Jan
Kmeć, mr Ranko Končar, Dura Laćak, dr Šandor Mesaroš,
Živan Milisavac, Sreta Savie, Magda Simdn i Živan Tadić

Urednici

Sreta Savie, general-potpukovnik
dr Danilo Kecić

PAŠKO ROMAC

KAZIVANJE
O ŠESNAESTOJ
VOJVOĐANSKOJ
DIVIZIJI

NOVI SAD, 1979

Recenzenti
Stevan Bikić
Stanka Veselinov

Redaktori
Vojislav Milin
Jovan Vilovac

Sredstva za izdavanje ove knjige obezbedili su Pokrajinski
odbor Saveza udruženja boraca NOR-a SAP Vojvodine i
SIZ kulture Vojvodine

*Za uspomenu i dužno sećanje na sve poginule i pre-
Uvele borce slavne Šesnaeste vojvodanske divizije, koji
su se hrabro borili i ginuli po planinama Bosne, Herce-
govine, Crne Gore, Srbije, Hrvatske i Slovenije za slob-
du naše socijalističke otadžbine.*

Autor

*Kad zastanu pred stratištima, hladnim, mermer-
nim pločama grobnica i spomen-obeležja sa urezanim
imenima žrtava, sadašnji i budući naraštaji neka raz-
misle o tim, nekada živim ljudima, herojima toga vre-
mena, koji su ugradili život u svoju zemlju, u slobodu
njenog čoveka.*

Jovan Veselinov

**Titovo
priznanje
Vojvodanima**

U DANIMA POSLE PETE OFANZIVE

Odluku o formiranju Šesnaeste vojvođanske divizije doneo je Vrhovni komandant NOV i POJ drug Tito prvog jula 1943. godine u Kladnju, u istočnoj Bosni. Odluka je saopštena komandantu Glavnog štaba Vojvodine Aćimu Gruloviću, političkom komesaru Slobodanu Bajiću Paji i zameniku komandanta Sreti Saviću, koji su se u to vreme nalazili kod Vrhovnog štaba. Bila je to prva divizija formirana u današnjim okvirima Socijalističke Republike Srbije. Formirana je u danima kad je Hitlerova propagandna mašina, posle izvedene pete ofanzive, zaglušivala svet saopštenjima o uništenju partizanskih snaga Jugoslavije u rejonima Pive, Sutjeske i Zelengore.

Četvrta i peta ofanziva nanele su glavnini partizanskih snaga, nesumnjivo, osetne gubitke, jer su dugo trajale, gotovo bez prekida od januara do polovine juna 1943. godine. Protiv partizanskih jedinica bile su pokrenute velike snage Nemačke i Italije, dobro naoružane i obučene, sa velikim ratnim iskustvom, predvođene iskusnim vojnim kadrom, a potpomognute brojnim domaćim izdajnicima i saradnicima okupatora.

Nasuprot njima stajala je relativno mala partizanska vojska, opterećena uz to velikim brojem ranjenika i tifusara. Njih su nosili za borbu sposobni borci uz pomoć golorukog naroda, jer partizani mahom nisu imali prevoznih sredstava. I to je smanjivalo udarnu moć naših jedinica. Naoružaine mahom samo lakim pešadijskim naoružanjem, te su jedinice raspolagale jedino municijom koju su uspevale da otmu od neprijatelja. Malo je bilo školovanih komandanata i komandira, već su jedinice vodili mahom hrabri radnici i seljaci, poneki svršeni ili nesvršeni student, koji su u vatri borbe učili strategiju i taktiku modernog ratovanja. Uz to su glad, golotinja i bosotinja bili stalni saveznik neprijatelju.

Teoretski i formalno logički gledano, u svesti visoko obrazovanih oficira pruske škole neizbežno se stvarao zaključak da je takva vojska morala biti poražena. Oni, međutim, u svojim razmišljanjima nisu imali u vidu

činjenicu da je Partija uspela za kratko vreme da usadi u svest svakom borcu da se partizanska vojska bori za oslobođenje svoje zemlje, za opstanak njenih naroda, za bolje i lepše sutra. A to je ono što je bilo presudno u rvanju sa desetostruko jačim neprijateljem, što je iznenađivalo Hitlerove generale, pa ih navodilo i da menjaju svoje mišljenje. Tako general Liters u jednom poverljivom izveštaju, između ostalog, zaključuje:

»Tok borbi je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vešto vođene i da raspolažu borbenim moralom koji izaziva čuđenje. Neprijateljska komanda bila je izvanredno pokretna i — takođe i u odbrani aktivna...

Pri ovome su se pokazali kao fanatični, krajnje uporni, dobri borci«.

To je bila objektivna ocena Titovih jedinica u jednom teškom i slavnom periodu partizanskog ratovanja — u proleće i leto 1943. godine. »Od ukupno 18.000 partizana u okruženju samo u petoj ofanzivi izgubili smo oko 8.000 drugova divnih boraca, komandira, komandanata i političkih komesara. Većinom su to bili članovi Partije i SKOJ-a«, naglasio je drug Tito u svom referatu na 5. kongresu KPJ 1948. godine.

U tom vremenskom razdoblju bujao je ustanak u Vojvodini, naročito u Sremu. Nicala su i narastale brigade, sticale ratna iskustva. Upravo kad se završila peta neprijateljska ofanziva pristižu u Bosnu nove stotine boraca iz Srema i drugih krajeva Vojvodine, tako da su stvoreni uslovi da se formira i vojvođanska divizija.

VEČERA U PLAHOVIĆIMA

Neposredno pred formiranje Šesnaeste vojvođanske divizije postavljen sam za političkog komesara Prve vojvođanske brigade. Dotada sam prošao kroz svih pet neprijateljskih ofanziva kao komesar čete, komesar 2. bataljona Prve proleterske brigade i rukovodilac politodela Prve dalmatinske brigade. Sa tim jedinicama prošao sam kroz mnoge krajeve naše zemlje. U njima

sam stekao drage saborce i drugove. Zajedno sa njima sam rastao, doživljavao radosti i tuge ratničke, upoznao klonuća, ali i zanose pobecja.

O vojvodanskim jedinicama se među nama dotada malo znalo. Jedino se ponekad u ratnim izveštajima i preko radio-vesti Slobodne Jugoslavije moglo čuti za akcije koje vode Vojvodani. Tek kad mi je posle pete neprijateljske ofanzive saopšteno da idem za političkog komesara Prve vojvodanske brigade saznao sam da postoje tri, kako se tada govorilo, sremske brigade. Tada mi je, u oslobođenom Kladnju, javljeno da hitno dođem u Vrhovni štab. Vest mi je saopštio Velimir Terzić, tada zamenik načelnika Vrhovnog štaba.

— Zdravko — rekao mi je Terzić, — hitno treba da se javiš u Vrhovni štab, koji se nalazi u selu Plahovićima, iznad Kladnja.

Iako mi Terzić nije rekao o čemu se radi, slutio sam da je reč o prekomandi u novu jedinicu. Na sekciji sam pogledao gde se nalaze Plahovići i krenuo. Kurir koji me je vodio znao je tačno gde se nalazi Vrhovni štab, pa smo dosta brzo stigli. Bilo je oko 16 časova. Dan je bio sunčan i topao, za vazdušne napade vrlo pogodan.

U Vrhovnom štabu nismo zatekli nikoga. Rečeno nam je da pričekamo do večeri, kad se drug Tito sa ostalim članovima Vrhovnog štaba vraća iz jedne pećine iznad sela. U njoj je radio Vrhovni štab zbog opasnosti od bombardovanja.

Smestio sam se u obližnji šljivik, u koji su počeli da pristižu još neki drugovi koje je takođe Terzić ovamo uputio. Pošto smo se međusobno poznavali, komentarisali smo razloge našeg pozivanja u Vrhovni štab, preporučavajući uz to i događaje iz četvrte i pete neprijateljske ofanzive. Tako nam je brzo protekao dan.

Pred zalazak sunca spazismo kolonu sa drugom Titom na čelu kako se približava selu, tj. kući u kojoj je noćivao Vrhovni štab. Ustali smo, zakopčali se i pritegli na sebi odelo i oružje da sačekamo svog proslavljenog vrhovnog komandanta kao pravi vojnici. Kad nam je prišao, pozdravili smo ga vojničkim pozdravom, a on se sa svakim pojedinačno rukovao.

Zatim je stao ispred nas, pogledao nas sa osmehom i rekao:

— Pa, jesu li to ti funkcioneri koji idu u nove jedinice? Hajdemo u kuću, valjda neće više avijacija da bombarduje.

Kad smo ušli u prostranu bosansku sobu, drug Tito, naredi ekonomu da postavi siniju.

— Daj, postavi večeru za sve, ali pre toga dodaj nam onu flašu sa čašicama.

Ekonom brzo donese flašu i drug Tito nali bosanske šljivovice u čašice svakom od nas.

— Hajte, drugovi komesari, malo dezinfekcije. Inače druge dezinfekcije ovde i nemamo.

Malo smo se u početku snebivali, a onda smo za drugom Titom ispili čašice. Bilo nas je koji na rakiju ne besmo navikli pa smo pomalo kašljucali.

Dok smo pili rakiju, ekonom je izneo večeru: nešto suvog sira i hleba. Svaki je dobio podjednak deo. Nama se zapravo, nije ni jelo, niti smo gledali šta je pred nama. Bili smo srećni što smo sa drugom Titom za istom trpezom.

Uz večeru, drug Tito nam je govorio o političkoj i vojnoj situaciji posle proboja obruča u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Hitler je bacio protiv nas, govorio je između ostalog drug Tito, svoje najelitnije jedinice sa ciljem da nas uništi. Imali smo velikih teškoća i gubitaka. Izgubili smo dosta divnih kadrova, ali smo ipak probili obruč i spasli glavninu naših snaga. To je najvažnije. Sada ćemo ponovo razvijati ustanak u širinu.

Govoreći o razvitku ustanka u raznim krajevima Jugoslavije, drug Tito se naročito zadržao na primeru ustanka u Vojvodini:

— Juče su bili kod mene drugovi iz Vojvodine. Podneli su mi izveštaj o razvitku ustanka u toj pokrajini. Situacija je tamo toliko dobra do prosto čovek ne može da veruje. U toj ravnici Partija, s pravom se može reći, čuda stvara. Revolucionarne snage toliko su nabujale da oni moraju ići na formiranje krupnih partizanskih

jedinica. U tom smislu doneli smo i odluku da se formiraju Glavni štab Vojvodine i Šesnaesta vojvođanska divizija. Posebno naglašavam ovo »Vojvođanska«.

Ubrzo zatim, u pauzi, drug Tito se obratio Rankoviću:

— Koji drugovi idu u vojvođanske jedinice?

Ranković mu pokaza Stefana Mitrovića i mene. Tek sad mi je bilo jasno da idem među Vojvođane.

— E vi, drugovi — rekao je na to drug Tito, — koji idete u vojvođanske jedinice posvetite posebnu pažnju partijskoj organizaciji zbog snažnog priliva novih boraca. Kakva vam bude Partija, takve će vam biti i jedinice. To su jedinice, kako čujem, dobre, borbene. Možda im samo treba malo više vojničke organizacije i discipline. Vi koji ste prošli kroz proleTERSKE jedinice u tom pogledu već imate veliko iskustvo. Nastojte da ga dobro iskoristite među tako dobrim materijalom kao što su Vojvođani.

Posle večere i razgovora sa drugom Titom razišli smo se svako na svoju stranu. Idući ka štabu Prve dalmatinske brigade, razmišljao sam o svom susretu. To mi je bio treći susret sa drugom Titom, najupečatljiviji. Titove reči bile su toliko snažne da su nas prosto opčinjavale. Nije bilo, činilo nam se, posle Titovih reči teškoća koje se ne bi mogle savladati.

PRVI DANI U ŠESNAESTOJ VOJVOĐANSKOJ DIVIZIJI

U tim razmišljanjima nisam ni osetio kad sam stigao do štaba Prve dalmatinske brigade. To sam zatekao nepotpun štab, jer se pojedinci već behu razišli na neke više dužnosti. Sa ostatkom članova sam se pozdravio, pokupio ono malo svojih stvari i krenuo na nov zadatak.

Išao sam u Prvu vojvođansku brigadu, među borce za koje su me vezivale već od ranije razne uspomene, najpre sa robije, a zatim iz Prvog fruškogorskog odreda 1941. godine. Moram priznati da mi nije bilo svejedno što odlazim iz proleTERSkih brigada. Na njih sam već

bio navikao, a uz to sam polazio u nešto prilično nepoznato.

Slaba obaveštenost o vojvodanskim borcima bila je posledica teških uslova partizanskog ratovanja u našoj zemlji, a naročito neredovnih veza između Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta sa partizanskim odredima i partijskim organizacijama u raznim krajevima naše zemlje. Vojvodansko partijsko rukovodstvo skoro sve do tada imalo je veze sa Vrhovnim štabom i Centralnim komitetom samo povremeno. Pored toga, izveštaji koji su iz Vojvodine stizali nisu bili dovoljno publikovani, ili nisu bili za širu javnost. Ukoliko je povremeno i bilo vesti o partizanskim akcijama u Sremu i Fruškoj gori to je mahom bilo šturo. Gotovo ništa se nije znalo o širini uticaja naše Partije među narodom u Sremu, o stanju u Bačkoj i Banatu. Jednom rečju, istina o vojnoj i političkoj situaciji u Vojvodini dosta je sporo prodirala u druge krajeve zemlje, pa i u proletherske jedinice.

Zato i nije čudo što je među borcima, pa i kod jednog dela rukovodećeg kadra drugih jedinica dugo vladalo mišljenje da je Vojvodina bogat kraj, da je narod tu navikao da lepo i udobno živi, pa mu nije stalo do toga da gine... Tako se ponegde stvarala pogrešna slika o Vojvodanima kao borcima.

Gotovo ništa se nije znalo o tome da je u Bačkoj i Banatu od 1.000 članova Partije, ogromna većina pobijana ili oterana u logore, da je najveći broj kadra u Vojvodini. Nismo znali da su oba sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ ubijena. Pojma nismo imali o zločinačkoj novosadskoj raciji, o pokolju u Zabiju, Čurugu i drugde po šajkaškoj, niti o tome da su popaljena mnoga sremska sela, da su u Sremu preki sudovi punili masovne grobnice nevinim žrtvama. Malo se znalo o ofanzivama na partizane Srema. Nije se mnogo više znalo ni o odredima i brigadama koje su se borile u Sremu i istočnoj Bosni.

Ne mogu reći da takva situacija nije uticala i na mene. Nisam ni ja znao šta se sve zbivalo u Vojvodini otkako sam otišao iz Srema septembra 1941. godine.

Ipak, bio sam čvrsto uveren da Srem ima divne drugove i borce koji ne mogu zatajiti, samo ako su u životu. A čuo sam samo da je poginuo moj drug sa ro-bije Stanko Paunović.

Putujući ka Prvoj vojvodanskoj prigadi, koja se u to vreme tukla oko Zvornika, imao sam vremena da razmišljam o svemu tome. Pošto je prema Zvorniku išla veća grupa drugova iz Vrhovnog štaba, želeo sam da pronađem nekoga ko više zna o Sremcima, da razmenim mišljenje o borbenom moralu vojvodanskih jedi-

Okto-bar 1943. na Muslimanskoj Maoči, partijsko savetovanje IV bataljona I vojvodanske brigade

nica. Na sreću, sreo sam Fiću Kljajića, političkog komesara Prve proleterske divizije. Sa njim sam se dobro poznavao iz Prve proleterske brigade. Čim me je video u koloni koja se kretala prema Zvorniku, prišao mi je i upitao u koju jedinicu idem. Kad sam mu rekao, potapšao me je po ramenu i rekao:

— Sjajno, Sremci su odlični borci. Verovatno im treba malo više proleterskog duha i vojničke discipline, pa će biti sve u redu.

Fića nije verovatno ni razmišljao koliko mi je time pomogao. Do tog trenutka slušao sam protivrečne oce-

ne o borbenosti i zrelosti vojvođanskih boraca i jedinica. Na Fićino »sjajno«, ozbiljno sam ga zamolio da mi kaže nešto više.

— Čuj, Zdravko — odgovori ozbiljno će Fića, — te sremske jedinice su se pokazale kao veoma hrabre. Zajedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom razbile su krajem 1942. godine jake četničke grupacije na Majevici. Nikad se više četnici na Majevici posle toga nisu oporavili kao snaga koja nešto predstavlja. Osim toga, kad je našim jedinicama koje su se probijale preko Pive i Sutjeske bilo najteže, te jedinice su zauzele ustaško uporište Srebrenicu. Sa našom Prvom proleterskom Vojvođani su napali Vlasenicu. Imali su oni i drugih zapaženih akcija. Vi, rukovodeći ljudi vodite samo računa da stvorite u jedinici jaku partijsku organizaciju i neće biti problema, mada verujem da oni imaju već i dobru Partiju. Inače, bez toga oni ne bi u Sremu imali ovo što imaju. Oni imaju čistu antifašističku orijentaciju.

To je bila za mene prva ozbiljnija ocena vojvođanskih jedinica, i to od čoveka kome nisam mogao da ne verujem. To me je ohrabrilo. Postao sam radoznao koga ću još od svojih starih drugova iz Srema sresti u brigadi.

Dobio sam od Fiće kurira, Sremca. Bio je mlad, simpatičan i razgovorljiv. Rekao je da se zove Slavko. Pričao mi je o svom selu, kako se ono bori i koliko još boraca čeka da pođe u jedinice — samo da im se kaže kad i gde. Pomanjkanje oružja glavna je smetnja što nemamo već i više jedinica u Sremu, reče.

Tako razgovarajući stigismo u zaselak Samariće, pred seljačku kuću u kojoj se nalazio štab Prve vojvođanske brigade, štab zatekosmo u šljiviku, jer je u tim julskim danima teško bilo živeti u malim bosanskim kućama. Prvi na koga sam naišao bio je Oskar Danon. Zvali smo ga Jova Ciga. Znao sam ga sa Romanije iz teških dana ratovanja 1941. i 1942. godine. Sad ga zatekoh kao operativnog oficira u Štabu Prve vojvođanske brigade.

Odmah zatim sretoh Slobodana Bajića Paju, mog dobrog druga sa robije, sa kojim sam pobjegao iz kaznišnice avgusta 1941. godine. Dostojnik je bio politički komesar Prve vojvođanske brigade, a sada je već bio politički komesar Glavnog štaba Vojvodine. Paja je na robiji vredno radio, učio marksizam, bio disciplinovan komunist. Mada je bio nežnog zdravlja, aktivno je učestvovao i u kopanju kanala kojim smo pobjegli. Takvog Paju sam ostavio na Fruškoj gori 1941. godine, a sada sam ga sreću kao visokog političkog rukovodioca, hrabrog i odvažnog, podjednako popularnog među narodom i među borcima — Političkog Paju, kako ga je narod u Sremu od milošte nazvao.

Na žalost, kratko smo bili zajedno: poginuo je samo nekoliko dana posle tog našeg susreta, u trenutku kada je bio najpotrebniji, kad je sa velikim iskustvom mogao još mnogo doprineti u daljem razvitku narodno-oslobodilačkog pokreta u Vojvodini. To je za naš pokret u Vojvodini bio veliki gubitak.

Na dužnosti komandanta brigade sreću sam takođe svog starog poznanika Marka Perićina Kamenjara. I njega sam poznavao iz onih prvih dana 1941. godine u Sremu kad nam je bilo najteže. On je bio član udarne grupe koja je prihvatila robijaše iz mitrovačke kaznišnice i odvela ih u Frušku goru. Tada o njemu nisam mnogo znao, sem da je iz sela Grgurevaca, da je kolar po zanimanju, da se još pre rata znao dobro potući sa Švabama u svom selu. Za kratko vreme našeg boravka u Fruškoj gori pokazao se kao veoma hrabar. Nije bio još ni član Partije u to vreme. I njega sam ostavio na Fruškoj gori kao običnog borca, a sad sam se sa njim susreo kao sa popularnim komandantom Prve vojvođanske brigade. Na njegovom primeru se najbolje moglo videti kakve je borce i komandante stvorila naša Partija u toku borbe za slobodu. On je kod sremskih partizana postao ime koje se svuda rado i s ponosom izgovaralo. Radovao sam se višestruko tome susretu: što smo ostali živi u toj strašnoj ratnoj oluji koja je trajala, evo, već više od 2 godine, što je Marko izrastao u hrabrog i vrsnog partizanskog komandanta, a posebno

što ćemo sada zajednički nastaviti partizansko ratovanje širom naše zemlje.

U štabu sam sreo i Ljubu Momčilovića, koji je takođe učestvovao u skojevskoj grupi prilikom oslobađanja političkih osuđenika 1941. godine iz sremskomitrovačke kaznionice. On je rekoše mi, određen za zamjenika političkog komesara brigade.¹

Drugovi mi rekoše da se u brigadi nalaze i još neki drugovi koje poznajem iz našeg Prvog fruškogorskog odreda: Jovan Štokovac Džoje, Petar Jeremić Husa, Živan Peričin Jole i Petar Milovanović Buđoni. Sve su mi to bili poznati i dragi drugovi, pa sam bio srećan kad sam se sreo sa njima i čuo i za one koje poznajem još od 1941. godine, onda kada se kretalo »u šumu« iz svesti o potrebi ustanka i otpora okupatoru. Neizmerno sam se radovao kad sam video da su to čvrsti i postojani borci, da su ostali verni sebi i svojoj Partiji u veoma teškom vremenu. Zbog svega toga sad sam se već osećao kao u svojoj porodici.

Kao i ja njih, tako su i oni mene zaokupili pitanjima o borbama u četvrtoj i petoj ofanzivi, o ranjavanju druga Tita, o susretima sa njima itd. Taj razgovor, odnosno međusobno ispitivanje odjednom prekide moj stari ratni drug Kamenjar:

— Ta šta smo zaokupili čoveka tolikim pitanjima. Sad je on došao kod nas za stalno, za političkog komesara brigade. Ima vremena da nam priča o tome u detalje. Nego, mi čoveka i ne pitamo da li je gladan. A ne treba ga to ni pitati.

Prodornim glasom viknuo je kuvaricu i naredio joj da mi donese nešto za jelo. Sećam se da je to bio dobar komad kuvanog govedeg mesa i parče pogače. Pogaču već mesecima nisam jeo, čak ni proje nisam imao toliko da bih utolio glad.

Posle obroka, ponovo smo seli i drugovi su me svesrdno i detaljno obavestili o brojnom stanju u brigadi — oko 550 boraca, o broju članova Partije — 165, o

¹ Ljuba Momčilović se, inače, razišao sa linijom KPJ još 1948. godine, kad se izjasnio za rezoluciju Intormbira.

naoružanju, o ratnim akcijama brigade, o zadacima koji neposredno predstoje, o političkom raspoloženju naroda u Sremu i na terenu gde ratuje brigada... Od njih sam prvi put saznao da su poginuli Jovića Trajković i Draginja Nikšić, da je Lala, odnosno Žarko, kako smo nekad i tada zvali Jovana Veselinova, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. Sve su to za mene bile nove vesti. Neke su me obradovale, a neke bogme i rastužile. Na neke smo stvari bili otvrdli, a prema nekim ostali osetljivi. Takav je rat.

U ratnoj situaciji kakva je bila naša, nije bilo moguće postrojiti čitavu brigadu da joj se novi rukovodilac predstavi i da on sam stekne očiglednu sliku o jedinici u koju je raspoređen. Takav je slučaj bio i sa mnom. No, računali smo da će se i za to pružiti prilika.

Posle kraćeg upoznavanja sa drugovima iz Štaba brigade, moralo se već ići na položaj. Brigada je tu noć napadala dominantne visove prema utvrđenim Capardama. Tek sutradan, kad je svanulo i kad su se jedinice povlačile na nove položaje, imao sam prilike da sretnem pojedine manje delove brigade. Po spoljnom izgledu bili su mi pomalo neobični. Različito obučeni i naoružani, veliki broj u običnom građanskom odelu, dosta pohabanom. Video se i poneki šešir, već deformisan i izbledeo, kako pada na uši borcu. Kasnije sam čuo da su takve u šali zvali »klopošima«. Moglo se sresti i šarenih seljačkih torbi, a o opasač okačena i po koja zadimljena šerpica. Među naoružanjem mogla se videti i lovačka dvocevka. Međutim, ta »šarena vojska« već toga dana pokazala se kao hrabra i monolitna partizanska jedinica. Ona se, ubrzo, kroz borbu obukla, obula i naoružala — otimajući sve to od neprijatelja.

Ubrzo sam, po ko zna koji put već, shvatio da partizani potvrđuju onu staru narodnu mudrost da boj ne bije svetlo oružje, već boj bije srce u junaka.

**Koreni u
revolucionarnoj
prošlosti**

BILO JE BORACA I BEZ PUŠAKA

Šesnaesta vojvodanska divizija formirana je na teritoriji istočne Bosne, u blizini Zvornika. Samim tim bio joj je određen i zadatak: da na teritoriji Semberije, Posavine, Majevice, Trebave i Šekoviča čisti teren od četnika, ustaša i zelenog kadra, kako bi omogućila da se na slobodnoj teritoriji organizuje narodna vlast a sa njom kulturni i politički život, da oživi privreda, da se stvore uslovi za dalje širenje narodnooslobodilačkog pokreta.

Sdruge strane, važan zadatak divizije bio je da održava što čvršće veze sa Sremom, kako bi se odatle popunjavala novim borcima i snabdevala hranom i odećom. I reka Drina je bila u opsegu delovanja šesnaeste vojvodanske divizije — kao granica između Bosne i Srbije, brižljivo čuvana od četnika i nedićevaca. Naime, Nemci su i te kako vodili brigu da se narodnooslobodilački pokret ne prenese iz istočne Bosne u Srbiju. Zato su Mačvu podvrgli užasnom teroru da bi sprečili bekstvo rodoljuba u Bosnu ka partizanima, a ujedno i da bi onemogućili da partizani ne pređu u Srbiju.

Prisustvo partizana na Drini, naime, snažno je uticalo na narod u Mačvi. Davalo je nade u skori preokret ratne situacije. To je podsticalo mačvanske rodoljube na borbu. I zaista dogod se 16. divizija nalazila u blizini Drine, stalno su u Bosnu prelazile grupe i pojedinci nad čijim je glavama visila četnička kama. Od ovih drugova i drugarica formirana je pri 16. diviziji Mačvanska četa. Ona je u danima oslobođenja Mačve bila osnova za stvaranje Prve mačvanske brigade.

Divizija prilikom formiranja nije bila brojna — imala je oko 1.600 boraca. Od toga je na Treću brigadu, koja je operisala u Sremu, otpadalo oko 450 boraca. I pored toga, ona je sve zadatke koji su joj davani s uspehom izvršavala.

Naoružanje divizije bilo je uglavnom lako, pešadijsko. Bilo je dosta boraca koji nisu imali čak ni obične puške. To se najbolje može videti iz prvog izveštaja štaba — Šesnaeste vojvodanske divizije poslatog Vrhovnom štabu i Glavnom štabu Vojvodine. Tu je, naime, zabeleženo da je oko 20 odsto boraca divizije bez oružja,

a i u municiji se stalno oskudevalo, tako da je trebalo dobro čuvati svaki metak.

O brojnom stanju članova Partije, kandidata i članova SKOJ-a nema potpunih podataka. Računa se da je u sve tri brigade bilo oko 450 članova Partije, 120 kandidata i oko 400 skojevaca. Ali, već pri kraju 1943. godine i prvih meseci 1944. godine Šesnaesta vojvođanska divizija bese narasla na oko 7.500 boraca, sa više od 700 članova KPJ. Upoređenje tih podataka svedoči o brzom rastu vojvođanskih jedinica.

Pritom valja napomenuti da su neke naše jedinice, posebno proletherske, imale u svom sastavu daleko povoljniji odnos komunista i nekomunista. Tako je, na primer, Prva proletherska brigada na dan formiranja brojala oko 1.200 boraca, od čega više od 80 odsto članova Partije, Peta Crnogorska brigada je na dan svog formiranja, kako se iz izveštaja vidi, brojala 925 boraca, od čega 450 članova KPJ i 152 skojevca. Razume se, takvim jedinicama nije bilo teško rukovoditi, jer je Partija snažno uticala na borce. Za takav uticaj Partije i SKOJ-a u brigadama Šesnaeste vojvođanske divizije tek se trebalo izboriti, pogotovu kada se ima u vidu da su se one sastojale pretežno od boraca sa sela, a uz to su naglo rasle. Partijsko članstvo u diviziji sastojalo se oko 80 odsto od seoskih mladića i devojaka. Njihovo marksističko obrazovanje bilo je mahom slabo. Većina je uz to bila i bez nekog šireg opšteg obrazovanja. Treba, naime, imati u vidu da su u selima postojale osnovne škole sa četiri razreda. Ali, i pored toga, ti mladići i devojke ispoljavali su i dokazivali veliko poverenje u Partiju i oslobodilačku borbu, a bili su zadojeni vatrenim rodoljubljem i mržnjom prema fašizmu. Sa tom osnovom dolazili su mladići i devojke iz Vojvodine u istočnu Bosnu. A, na takvoj osnovi moglo se graditi sve ostalo. I gradilo se.

U NEPOZNATOM KRAJU

Pri lome treba imati u vidu da su se vojvođanski borci u istočnoj Bosni nalazili na teritoriji koja nije bila »njihova« i koju oni dotle nisu poznavali. Oni su se

tu prvi put susreli sa novim vrstama neprijatelja — četnicima i zelenim kadrom. O četnicima se u Sremu ponešto moglo i čuti, naročito u vreme ustanka u Mačvi. Tada su mnogi Sremci prelazili Savu i uzimali učešća u borbama u Srbiji. Međutim, o zelenom kadru su Sremci bili slabo obavješteni. O tome su Sremci znali iz prvog svetskog rata. Bili su to njihovi očevi i rođaci koji su, bežeći iz austrougarske vojske, sa oružjem odlazili u šume da bi se borili protiv onih koji su ih slali na svetsku klanicu za interese kapitalista i bogataša. Ali, zeleni kadar je u drugom svetskom ratu u Bosni imao sasvim drugi karakter i druge ciljeve. Bila je to mahom, muslimanska sirotinja kojoj je okupator obećavao parče hleba da bi je koristio u borbi protiv partizana a pod izgovorom da »e bore protiv četnika.

Prelaz boraca / vojvođanske brigade u Srem 1943.

Na teritoriji istočne Bosne bilo je uopšte dosta muslimanskog življa, čiji su način života, običaja i mentalitet bili nepoznati Vojvođanima. Čak se i srpski živalj u istočnoj Bosni razlikovao u mnogo čemu od Srba u Vojvodini. Sve ovo treba imati u vidu kada se u bilo kom povodu razmatra položaj Vojvođana u istočnoj Bosni u to vreme.

Kada su vojvođanske jedinice došle u istočnu Bosnu nailazile su često na naselja u kojima je bio prete-

žan uticaj neprijateljskih formacija — četnika ili zelenog kadra. Ono što nije bilo u službi okupatora, bilo je zaplašeno i pasivno. Politički rad u tim krajevima bio je veoma težak čak i za kadrove iz tih krajeva, a kamoli za sremske partizane, koji su ovde došli kao »strana« i nepoznata vojska. To je bilo naročito karakteristično za 1942. godinu. O tome veoma rečito svedoči zapis u knjizi »Bosanski proleter« Ahmeda Đonlagića — a tome kako su se bosanski borci osećali u tim okolnostima:

»Partizanske čete su se razmjestile po kućama na konačište. U njima smo zatekli samo žene i djecu, zaplašene i nepoverljive. Čak i starci su se negde sklonili. Uobičajenog razgovora između domaćina i partizana gotovo da i nije bilo. Domaćice se ćutanjem ili kratkim odgovorima nastojale da se odbrane od pitanja i odgovora. Sve je bilo usiljeno. Borci su se osjećali kao da su bili u tuđini. Bila im je neobična i teška ta hladnoća poslije one topline koju su osjećali na svakom koraku, u svakom susretu u semberijskim selima, u Trnavi, pa donekle i u Barama i Pilići«.

Bilo je i na Romaniji čitavih sela iz kojih je narod bežao ispred partizana, zaplašen propagandom četnika i ustaša, iako je poznato da je taj ikraj u prvim mesecima ustanka bio partizanski. Bila je to nekada »čičina« Romanija. Međutim, posle ofanzive na Romaniji, pogibije Slaviše Vajnera čiče i četničke izdaje, ona je postala baza četnika. Strah i izdaja vladali su Romanijom. Ahmed Đonlagić o tome piše:

»Najteže je bilo to što je narod bježao ispred brigade. Oni što su ostajali na svojim ognjištima ili se vraćali kućama bili su nijemi, namrgođeni, zaplašeni. Mnogi borci su se pitali kako je moguće da ljudi koji su bili partizani od prve ustaničke puške do proleća 1942. godine tako okrenu list«.

NEPOMIRLJIVI PREMA SVEMU ŠTO JE ČETNIČKO

Treba takođe naglasiti da su vojvođanski borci, po pravilu, bili oštriji i nepomirljivi prema svemu onom što je četničko. Oni su to smatrali izdajom naroda i otvore-

nom saradnjom sa okupatorom. Međutim, neki lokalni kadrovi Majevice i Trebave, pa i drugih krajeva istočne Bosne, bili su nešto blaži u tome — nastojali su još uvek da nađu neki zajednički jezik sa velikim brojem zavedenih seljaka u četničkim jedinicama. I među bosanskim seljacima se još 1942. godine moglo čuti: »Svi smo mi jedna vera«, »Svi smo mi Srbi« itd. Istina, to se čulo najviše tamo i tada kada je narodnooslobodilački pokret bio u krizi i kada na toj teritoriji nisu bile prisutne veće partizanske jedinice. Na Trebavi, Majeveci, pa i u Semberiji, dugo su se zadržale iluzije da se sa četnicima može postići sporazum oko toga da i oni okrenu oružje protiv okupatora.

Kod Vojvođana nije bilo, ni u kom vidu i ni u kom periodu, oko toga nedoumice. Svakom borcu je bilo jasno da su se na čelu četničkih jedinica najčešće nalazili oficiri stare jugoslovenske vojske, bili ideološki jasno opredeljeni protiv naprednih snaga uopšte, pa stoga sa njima nije moguć dogovor. Uticaj ovih oficira bio je značajan i na dobar deo bosanskih seljaka. Vojvođanski borci su bivali svedoci i takvih slučajeva da su u naše jedinice primani tek zarobljeni četnici koji su čak izjavljivali da neće da se bore protiv svoje braće sa kokardama. Ili su takvi puštani kući sa oružjem, da bi se ubrzo ponovo sretali kao neprijatelji. To su vojvođanski borci teško prihvatili.

Stoga se događalo da Sremci, kada su videli kako se sa njima postupa, zarobljene četnike nisu hteli višif da predaju mesnim vlastima ili terenskim jedinicama, već su im oni sami presuđivali. Pokušaji da se mase bosanskih seljaka otrgnu ispod uticaja oficira neprijateljski raspoloženih prema partizanima, imali su uspeha, naročito u početku ustanka, u pojedinim krajevima gde se pre rata osećao uticaj Partije. Kasnije je to bivalo sve teže. Mnogo je žrtava palo na obe strane dok se veći broj seljaka nije uverio u otvorenu izdaju četničkih »vojvoda«. A bilo je krajeva koji su ostali pod četničkim uticajem do kraja rata.

Ima mnogo zabeleženih sećanja o tome kakvi su bili sremški partizani kad su se prvi put susreli sa četnicima na području istočne Bosne, naročito u novembru

1942. godine kad su prešli sa Šestom istočnobosanskom brigadom iz Srema. O tome je Ahmed Đonlagić jedan od boraca Šeste istočnobosanske brigade, pisao u svojoj knjizi »Bosanski proleter«.

»U susret svojoj brigadi drugi bataljon je doveo dvadesetak vezanih četnika, piše Đonlagić. Bradati, duge kose, kao nakaze privukli su pažnju Sremaca, koji dotada nisu imali priliku da vide četnike. Mjesec je sijao. Sremci su znatiželjno zagledali bradonje, primicali im se i psovali. Jedan se nije mogao suzdržati. Kresnuo je šibicu, potegao četnika za bradu i psujući „... dete ti kraljevo“, naglo je podneo plamen pod vilicu.

„Ne diraj, odbij“, viknuo je stražar koji je čuvao zarobljenike i odgurnuo je Sremca.

„Ta, družo, šta ga braniš, to je fašista“ gundao je Sremac. Četnik je jauknuo, plamen mu je uhvatio guste masne dlake, a on je pritiskivao bradu o prsa i ramena. Jedan od bosanskih partizana je priskočio i ugasio plamen«.

RUKOVODIOCI IZRASLI U BORBI

Inače, vojvođanske jedinice su uglavnom popunjavane borcima koji su stizali iz Vojvodine. Konvoje ovih boraca nije bilo uvek lako obezbediti na putu do Bosne, jer je Sava bila ozbiljna prepreka između Vojvodine i Bosne. Neprijatelj je to znao, pa je po svaku cenu nastojao da onemogući transporte boraca preko Save. U tome nije uspevao, ali je ponekad otežavao ove zadatke. Problem nedovoljnog priliva svežih snaga najviše se osećao u toku šeste i sedme neprijateljske ofanzive, (kada su se jedinice borile daleko od svoje vojvođanske baze, a veliki broj boraca bio izbačen iz stroja.

Što se tiče rukovodećih kadrova u vojvođanskim jedinicama može se reći da su rukovodioci iz Vojvodine bili više politički pripremljeni za te funkcije, pravilno idejno usmereni i postojani nego što su imali nekog vojnog znanja i obrazovanja. To su sticali gotovo isključivo u vatri borbe — sve do leta 1943. godine. Tada su organizovani vojni kursevi i škole, kroz koje su prolazili svi vojni kadrovi od čete i desetine do brigade. U šes-

naestoj vojvodanskoj diviziji jedino se njen komandant, Danilo Lekić, bavio i vojnom teorijom u toku celog rata. On je imao veoma široko opšte obrazovanje i mnogo iskustva iz Spanije i svih ofanziva sa tla Jugoslavije. To je bilo dragoceno i za rukovođenje, a i za organizovanje sistema vojnog obrazovanja u vojvodanskim jedinicama. Gotovo svi načelnici štabova u vojvodanskim brigadama imali su završene vojne škole predratne jugoslovenske vojske. Iako su pravila partizanskog ratovanja bila i za njih nova i nepoznata, usvojivši liniju narodno-oslobodilačkog rata, mnogi od njih su vremenom postali vrsni rukovodioci jedinica NOVJ.

Narod u oslobođenoj Bijeljini avgusta 1943. dočekuje partizanski voz iz Ugljevika u Bijeljini

Komandant 16. vojvodanske divizije u trenutku njenog formiranja bio je Lekić Danilo, politički komesar Stefan Mitrović, a načelnik štaba Ljubiša Urošević. Komandant Prve brigade bio je Marko Peričin Kamenjar, politički komesar Paško Romac Zdravko, zamenik komesara Ljubiša Momčilović a načelnik štaba Voja Ilić. Na čelu Druge brigade bili su komandant Radosav Jović Miško, politički komesar Dragan Dikić Vanja, zamenik komesara Ljubica Stanimirović Sonja, zamenik komandanta Ilija Bogdanović Čiča i načelnik Milovan Kes-

ler. Komandant Treće brigade bio je Petar Matić Dule, politički komesar Bora Ivanisević, zamenik komandanta Novak Atanacković Dugački, a zamenik politkomesara Uroš Ostojic Djetić.

Inače, u toku rata rukovodioci su se menjali, pa ovde nemam nameru da navodim sve te promene. Možda nije na odmet da ovde navedem imena rukovodilaca i onih brigada koje su kasnije formirane, a bile su u sastavu šesnaeste divizije dok nije formirana Trideset šesta. To su Četvrta i Peta brigada.

Komandant Četvrte brigade bio je Manko Milanović, politički komesar Milorad Mitrović Rade, zamenik komandanta Dušan Vukosavić Diogen, zamenik komesara Bogdan Vujošević, a načelnik štaba Svetislav Todorović Cviša.

Na čelu Pete brigade bili su komandant Stevan Bikić, politički komesar Arso Mijović, zamenik komandanta Milan Korica Kovač, zamenik komesara Ljubica Đorđević i načelnik štaba Svetislav Stojanović Stojan.

BOGATE REVOLUCIONARNE TRADICIJE

Kad sam došao među hrabre vojvođanske borce nužno mi se nametalo da razmislim otkud je njihov kraj, naročito Srem, tako masovno krenuo u narodnooslobodilačku borbu, šta je to uticalo na Vojvođane, pored uticaja naše Partije i zločina okupatora? Dotada nisam poznao malo izblize istoriju Vojvodine, ni nacionalnu ni revolucionarnu, ali sam zato znao maltene sve revolucionarne kružoke u predoktobarskoj carskoj Rusiji. Zato sam se potrudio da kroz razgovore sa pismenijim drugovima, kao i iz oskudne literature do koje smo mogli doći, saznam nešto više o tom hrabrom i nesavetljivom narodu. To me je brzo dovelo do zaključka da ni Vojvođani nisu stablo bez ikorena, da imaju svoju revolucionarnu prošlost na koju mogu biti ponosni. Nije slučajno drug Tito već 1937. godine rekao za vojvođansku partijsku organizaciju da je najbolja u zemlji.

Vojvodina ima bogate revolucionarne tradicije. Već u 19. veku zabeležene su pobune seljaka protiv velepo-

sednika. U Itebeju je, recimo, oko 500 seljaka opkolilo veleposedničko imanje zahtevajući da se zemlja odmah podeli seljacima.

U vreme Pariške komune u pančevačkom listu «Pančevac» objavljen je prvi prevod »Komunističkog manifesta« na srpskohrvatskom jeziku. U Vojvodini se javljaju zanatske zadruge i radnička društva. Prvi organizovani štrajk u Vojvodini izbija 1882. u Pajevičevoj štampariji u Novom Sadu. Štrajkovi izbijaju i u drugim mestima, ne prestaju do izbijanja prvog svetskog rata. Zetelački štrajkovi seoskih nadničara daju prve rezultate. Najveći uspon socijaldemokratski pokret doživljava u Bačkoj i Banatu 1907. godine. Samo te godine, u te dve oblasti, prijavljena su 184 socijalistička zbora. Srem je bio pod snažnim političkim uticajem socijaldemokrata Hrvatske, kojoj je u to vreme pripadao. Godine 1907. održana je 1. zemaljska konferencija poljoprivrednih radnika u Rumi. U Šidu je izabran i prvi socijalist za poslanika.

U toku prvog svetskog rata Vojvođani su masovno dokazivali da ne žele da se bore za tuđina. Prebegavali su na rusku stranu, ili bežali iz svojih jedinica u »zeleni kadar«.

Mnogi od Vojvođana koji su se zatekli u Rusiji u vreme Oktobarske revolucije svrstali su se pod njenu zastavu i borili se za pobedu sovjetske vlasti. Mnogi su se, takode, borili i za pobedu revolucije u Mađarskoj. Plejadi boraca Oktobarske i Mađarske revolucije pripadale su i neke ličnosti poznate i cenjene među vojvođanskim proleterijatom — Laza Vukićević, Spasoje Stejić, Andrija Polgar, Lajoš Čaki, Nikola Grulović i drugi.

I u revolucionarnom vrenju posle prvog svetskog rata kad je stvorena i Komunistička partija Jugoslavije, značajnu ulogu odigrao je vojvođanski proleterijat. On se našao i na oštrici udara režima u vreme njegove stabilizacije. Ogorčen terorom buržoazije protiv proleterijata, Vojvođanin Spasoje Stejić, učesnik Oktobarske revolucije, pokušava atentat na regenta Aleksandra Karađorđevića. Posle toga počinje još žešći teror: policija hapsi oko 30.000 ljudi, od toga samo u Vojvodini oko

15.000. Mlada Komunistička partija, mada van zakona, nastavlja borbu u ilegalnosti. U toj borbi izrastaju novi radnički borci: Jovan Veselinov, Jovan Beljanski, Mihalj Servo, Rozalija Marton-Ač, Jovica Trajković Radivoj Davidović, Paja Marganović, Andrija Polgar, Mihalj Senji, Lazar Nešić, Andrija Hartman i drugi.

Dolazak druga Tita na čelo Partije donosi nov, svež revolucionarni duh, koji kadrovi iz Vojvodine odmah svim srcem i žarom prihvataju i sprovode u praksi svoje delatnosti. Partija snažno širi svoj uticaj na sve slojeve stanovništva Vojvodine.

U tom razdoblju, veoma teškom ali i uspešnom, dolaze do izražaja novi kadrovi: Žarko Zrenjanin, Pavle Pap, Radivoj Čirpanov, Rada Trnić, Ivan Vijoglavin, Stevan Lakaji, Matija Huđi, Janko Omelik, Mihalj Šamu, Erne Kiš, Ištvan Kizur, Aćim Gridović, Toza Marković, Isa Jovanovic, Karlo Bernajz, Zoltan Vereb, Sava Munćan, Žarko Milankov, Bogdan Teodosin, Sonja Marinković. Oni se nalaze mahom i među organizatorima ustanaka, ali su gotovo svi i izginuli u toku borbe 1941. godine. Tokom oružane borbe i revolucije stasavaju novi kadrovi, mladi radnici, intelektualci, đaci i seljaci, koji su postali poznati komandanti naših jedinica, politički, partijski radnici ili skojevsiki rukovodioci, kao što Bora Mićkin, Braca Petrov, Olga Petrov, Lili,ka Bern, Đorđe Zličić, Slobodan Bajić, Marko Peričin Kamenjar, Petar Matić Dule, Lukrecija Ankucić, Proka Sredojev, Milka Agbaba, Johan Mike, Stevan Doronjski, Ljubica Odadžić, Boško Palkoviljević Pinki, Stana Munćan-Veselinov, Rosa Vilić, Uglješa Terzin, Jovan štokovac, Milenko Gagrčin. Danilo Kekić, Milan Pribić Dokica, Dura Jovanovic, Strahinja Stefanović, Radosav Jović Miško, Dušan Vukosović Diogen, Milan Ješić Ibra, Dimitrije Lazarov Raša, Milan Korica i mnogi drugi.

Pisati o vojvođanskim jedinicama nemoguće je bez podsećanja na tu herojsku prošlost. U tome je, pored ostalog, i objašnjenje čistote antifašističkog pokreta u Vojvodini. Na tu slavnu prošlost oslonila se naša Partija u ustanku.

NETAČNE OCENE USLED NEOBAVEŠTENOSTI

Prve tri vojvodanske brigade nisu bile mlade iako su formirane tek u aprilu i maju 1943. godine. Ipak, u ratnim izveštajima iz tog vremena može se naći dosta netačnih ocena o tome. Tako se i u jednom izveštaju Štaba Šesnaeste vojvodanske divizije upućenog Centralnom komitetu KPJ u leto 1943. godine konstatuje da je ustanak u Vojvodini počeo kasnije nego u drugim našim krajevima i da su stoga vojvodanske jedinice mlade i bez ratnog iskustva. Ovakve ocene, neobjektivne, bile su rezultat neobaveštenosti, nepoznavanja razvoja partizanskog pokreta u Vojvodini. Naime, područje čitave Vojvodine, a naročito Banata i Bačke, bilo je zahvaćeno širokim pokretom protiv okupatora još i pre napada Nemačke na Sovjetski Savez. Mnoštvo dokumenata svedoči da je već prvih meseci okupacije na teritorije Vojvodine počelo stvaranje odreda, udarnih grupa i desetina, sakupljano je oružje, a ubrzo su započele i oružane akcije, naročito u Banatu. Do kraja 1941. godine samo u Sremu bilo je organizovano oko 200 mesnih partizanskih desetina koje su okupljale oko 3000 partizana. Formirani su Prvi fruškogorski i Podunavski odred. Ustaške i nemačke vlasti bile su uznemirene. Septembra 1941. godine u izveštaju i ustaškog logornika iz Sremske Mitrovice Andrije Krizmanića Slavku Kvaterniku, glavnom vojskovođi Paveličeve vojske, između ostalog, stoji:

»Gospodine maršale, dok vam ovo pišem, topovi i strojne puške grme i preko nas naboji lete. Mitrovica je sva na nogama. Ljudi ginu na bojištu, pa da li da bježimo sa naših ognjišta, ili da čuvamo ono zašto padoše tolike žrtve roda hrvatskog«.

Iako je masovan narodnooslobodilački pokret u Banatu i Bačkoj relativno brozo razbijen nečuvenim terorom i uništavanjem dragocenih kadrova, žarišta ustanaka u tim krajevima ostala su živa u toku čitavog rata.

Posebnu karakteristiku borbe u Vojvodini činila je i njena podela na tri okupacione zone, tako da je bila ispresecana čvrstim i dobro čuvanim granicama na Duna-

vu i Tisi. Osim toga, u Vojvodini je živela brojna grupacija stanovništva nemačke nacionalnosti, ekonomski snažna, politički kompaktna i gotovo u celini ideološki vezana za Hitlera. Od vojvođanskih Nemaca formirana je u toku rata po zlu čuvena 7. SS divizija »Princ Eugen« koju su upoznali partizani širom naše zemlje. I brojna grupacija stanovnika mađarske nacionalnosti, sa znatnim procentom sirotinje i bezemljaša, poneta obećanjima o dobijanju zemlje agrarnom reformom, takođe je u prvo vreme podržavala okupatora, ali se kasnije sve više okretala narodnooslobodilačkom pokretu.

U Sremu je narodnooslobodilački pokret imao drugačiji razvojni put. Ustanak je počeo odmah 1941. godine kada su formirani i prvi odredi. Stalno se razvijao uzlaznom linijom zahvaljujući političkom radu među masama. Partijske organizacije u Sremu, naročito posle bekstva starih i iskusnih kadrova iz mitrovačke kazniionice bile su usmerene na stvaranje širokog narodnog bronta protiv fašizma kao glavnog neprijatelja. Bilo je, naime, ocenjeno da se ustanak ne može i ne sme započinjati samo sa 200 komunista, koliko ih je tada bilo u Sremu. Komunisti su stoga krenuli u sela na politički rad i pripremu masa za opštenarodni ustanak i borbu koja će, bilo je jasno, biti teška i dugotrajna.

Takva politička orijentacija bila je presudna za razmah ustanka u Sremu. Značajan međaš na tom političkom kursu bilo je partijsko savetovanje u Pećincima decembra 1941. godine. Na tom savetovanju svedena su iskustva prve godine ustanika, plodovi politike širokog pokreta u narodu i određeni dalji putevi razvoja narodnooslobodilačkog rata u ovom delu Vojvodine. Gotovo da nije bilo pitanja koje se odnosilo na ustanak a da na tom savetovanju nije bilo osvetljeno i o njemu zauzet jasan politički stav. Kolebanja nije bilo ni o jednom pitanju daljeg razvoja ustanka. To je uskoro potvrđeno i u pismu druga Tita koje je Pinki doneo — u njemu je data puna podrška političkom rukovodstvu Srema.

Tako pripremljen ustanak brzo je počeo da daje bogate plodove. Srem je uskoro postao pretesan za sve one mladiće i devojke koji su se javljali u borbene jedinice.

Morao se stvarati širi manevarski prostor za njihove akcije.

Jednom rečju, u Vojvodini, a posebno u Sremu, odakle se regrutovao najveći broj boraca vojvođanskih brigada, razvijala se od početka snažna i široka narodnooslobodilačka borba. Osobnosti te borbe bile su ne samo njen stalan uspon, već i širina, čistota ustaničkih redova i odsustvo bilo kakvih kolebanja koja bi mogla dovesti do prelaska nekih grupa na stranu okupatora.

Da je srećnijim sticajem okolnosti Vrhovni štab bio bliže Sremu, izvesno je da bi mnogo ranije, još u 1942. godini, bila formirana 1. vojvođanska brigada. Uostalom, na partijskom savetovanju u Sasama decembra 1942. godine zaključeno je da se hitno traži odobrenje Vrhovnog štaba za formiranje 1. brigade. Razlog je njeno formiranje tek u aprilu 1943. godine treba tražiti u sticaju okolnosti što je Vrhovni štab bio udaljen od Srema.

Grupa mladića i devojaka iz Srema 1943. koji su došli u vojvođanske brigade u istočnu Bosnu

Dakle, »kasno« formiranje brigada i vojvođanske divizije nije bilo uslovljeno nerazvijenošću ustanka u Sremu i Vojvodini uopšte, kako je ostalo zabeleženo u ne-

kim dokumentima. Borci prvih vojvodanskih brigada u vreme formiranja ovih jedinica imali su iza sebe već značajno ratničko iskustvo stečeno u velikim okršajima sa Momcima, ustašama, domobranima i četnicima, u likvidaciji brojnih posada neprijatelja u Sremu, u velikoj ofanzivi na Frušku goru 1942. godine, u borbama u istočnoj Bosni itd. Samo tako se može objasniti izvanredna borbena sposobnost novoformiranih jedinica, njihova unutrašnja organizovanost i politička zrelost za zadatke koji su im predstojali.

Iz Šekovića
u Semberiju

U OBEZBEĐENJU RANJENIKA

Šesnaesta vojođanska stekla je ugled i naziv slavne divizije dugotrajnim i teškim borbama od prvog dana svog osnivanja pa do konačnog oslobođenja naše zemlje. Pri tom se misli u prvom redu na veće akcije, na napade na utvrđenja, skladišta vojnog materijala, komunikacije i jedinice neprijatelja.

Međutim, u prvo vreme najteže su padali oni svakodnevni sukobi sa četnicima i zelenim kadrom, čarke koje su iscrpljivale naše snage a nisu mogle da daju krupnije rezultate, često se dešavalo da u borbi potučemo ili rasteramo te malobrojne grupice, ali ne zadobijemo ni onoliko oružja i municije koliko smo sami utrošili u tim sukobima. Ubijali su nam i ranjavali borce iz zasede, a mi nismo imali mogućnosti da im uzvratimo, jer su se gubili po selima i zaseocima svoga kraja, gde su se često krili prurušeni u naivne seljake koji obraduju svoje njive. Mnoge dane i noći proveli su borci naše divizije u potrazi za tim bandama, opasnim i za naše kurire, a naročito za pozadinske radnike. Imali smo zadatak da obezbedimo sigurnost i red na svom području istočne Bosne, kako bi se stvorili uslovi za jačanje političkog i kulturnog rada, od čega je zavisio i uspeh mobilizacije novih snaga za partizanske jedinice. Jer, svaka iznenadna pojava četnika, ustaša, domobrana ili zelenokadrova u selima izazivala je političku nesigurnost, donosila strah narodu. Četnici su se ponašali prosto kao okupatori, naročito prema porodicama partizana i njihovih simpatizera, potezali su kame, zločinima unosili strah u domove.

Nemci, ustaše, četnici i zelenokadrovci, napadali su na nas, ali nismo ni mi njima ostajali dužni. Napadali smo njihove posade, uništavali ih i razoružavali, rušili puteve da se ne mogu kretati motorizacijom. Saterivali smo ih u veće garnizone, gde su se utvrđivali i ograđivali bodljikavom žicom. Njihove veze sa selima i opštinskim mestima smo prekidali i uspostavljali voju vlast. U tim akcijama smo se snabdevali oružjem, municijom, hranom, odećom i obućom i stalno širili slobodnu teritoriju. što je naročito važno, rastao je naš politički ug-

led. Dok nije formiran Dvanaesti vojvodanski korpus, bila je Šesnaesta divizija pod komandom Trećeg korpusa, čiji je komandant bio Košta Nađ, a politički komesar Vladimir Popović. Obojica su bili španski borci. U Španiji su stekli veliko ratno iskustvo, bili su popularni i cenjeni u jedinicama kojima su komandovali.

Divizija nije uvek dejstvovala u potpunom sastavu. To je bilo prirodno — nije se smelo dozvoliti da deluje na užem prostoru, jer bi to omogućilo okupatoru da lakše ikoncentriše svoje snage protiv nas. Često je bilo dovoljno da brigade samostalno preduzmu zadatke na osnovu opštijih odluka štaba divizije, odnosno više komande. Tako je bilo sve do napada na Brčko oktobra 1943. godine, a naročito od šeste neprijateljske ofanzive, kada je cela divizija dejstvovala jedinstveno.

Do tog vremena su pojedine brigade imale svoj raspored i svoje zadatke.

Prva brigada je u početku dobila zadatak od štaba novoformirane divizije da sprovede oko 300 ranjenika iz Šekovića na Majevicu i u Semberiju. To su bili mahom ranjenici i bolesnici iz proleterskih divizija nakon njihovog proboja iz obruča pete neprijateljske ofanzive. Druga vojvodanska brigada ostala je u Birou sa zadatkom da obezbeđuje bolnicu u Šekovićima, u kojoj se nalazio veći broj ranjenika, i to pretežno teških, iz četvrte i pete neprijateljske ofanzive. Treća brigada dejstvovala je u Sremu. Imala je zadatak da izvodi akcije, mobiliše nove borce za partizanske odrede u Sremu i obezbeđuje transport boraca i hrane za jedinice koje su delovale u istočnoj Bosni.

To su, otprilike, bili prvi zadaci brigade Šesnaeste divizije, koje su se nalazile jedna od druge udaljene i po nekoliko desetina kilometara bez modernih sredstava veze. Štab divizije se kretao podeljen — sa Prvom i Drugom brigadom.

NAPAD NIJE USPEO

Pre nego što je Prva brigada krenula sa ranjenicima na Majevicu, trebalo je napasti i osloboditi utvrđeno

mesto Caparde. Sa Prvom vojvođanskom napadao je i jedan bataljon Prve proleterske brigade.

Tada sam već bio postavljen za komesara Prve vojvođanske. Bila mi je to i prva veća akcija sa mojom novom brigadom. Štab divizije je želeo da iskoristi Prvu brigadu pre nego što krene na zadatak da isprati ranjenike i bolesnike u Semberiju, kako bi se likvidiralo uporište neprijatelja u Capardama. Ono je, naime, zadavalo mnogo briga i teškoća svim tamošnjim partizanskim jedinicama. Uporište je bilo u neposrednoj blizini tek oslobođenog Zvornika, i to na važnoj partizanskoj saobraćajnici sever—jug; tuda su svakodnevno prolazile jedinice na putu između Šekovića i Majevice.

Na osnovu zapovesti štaba divizije, Oskar Danon, kog smo zvali Jova Ciga, otkucio je štabovima bataljona naredbu o napadu na Caparde, koju mu je Kamenjar diktirao. Prva brigada imala je zadatak da zauzme visoravan Kosovaču, a napad je trebalo izvesti u noći između 6. i 7. jula. Kada su naredbe otkucane Kamenjar je pozvao kurire da im ih podeli. Uz to je izražavao bojazan da li će kuriri uspeti da pronađu sve bataljone. Jer, ovi su bili u pokretu, a i vreme do napada je bilo kratke. Kada kuriri hitno poskakaše na konje i krenuše, Kamenjar zabrinuto reče:

— Dobri su to mladići. Ali, vidiš, po ovim gudurama nije se lako snaći ni ovim domaćima, a kamoli Sremcima. Biće nezgodno ako na vreme ne pronađu bataljone i predaju im naredbe. Može se desiti da neki zakasne, a tada će nam i gubici biti veći. Osim toga, sramota me je i od proletera, jer napadamo zajedno Caparde.

Početak napada bio je predviđen za 22 časa. Svi mi članovi štaba pođosmo sa nekoliko kurira na osmatračnicu, odakle je trebalo da pratimo tok borbe. Razume se, nismo imali ni telefona, niti bilo kakvih radio-veza sa bataljonima. Kuriri su bili naša jedina veza, a mrkla noć i šume sa četničkim zasedima glavne prepreke u tome.

Čekali smo nestrpljivo na osmatračnici, osluškujući napregnuto da čujemo nešto iz pravca položaja naših jedinica. Ništa se nije čulo. Znao sam za pravilo iz jedinica iz kojih sam došao da napad mora početi istovreme-

no. Kamenjar mi reče da je to praiksa i Prve vojvođanske. Vreme je polako prolazilo, a pucnjava se još nije čula. Jedino tu i tamo kratko puškanje. Stoga Kamenjar predloži da krenemo ika bataljonima. Sa sobom smo povelili jednog kurira koji je »otprilike« znao gde se nalaze bataljoni koji nisu ulazili u borbu.

Kurir nas je vodio prvo kroz šumu, pa sa brda u dolinu, pa opet na brdo, ali do bataljona nikako da stignemo. Bilo je jasno da je kurir izgubio orijentaciju. Kamenjar izgubi strpljenje i obrati mu se povišenim tonom:

— Je li bre, Dule, kud ti to nas vodiš? Hoćeš da nas navedeš negde na zasedu.

Kurir je ćutao i dalje išao ispred nas.

Kamenjar nije prestajao da gundā:

— Jarko li im sunce, biće da štabovi nisu dobili na vreme naređenje. Inače, nemoguće je da ne izvrše zadatak. Eh, kuriri, kuriri, vala ćete mi naučiti i zavezanih očiju da nađete bataljone.

Dugo smo tamarali dok se nismo primakli Kosovači. Već je zora rudela. Odlučismo da malo sednemo, odmorimo se i oslušnemo tok borbe. Kurira smo odmah uputili u pravcu odakle se čula vatra, da uhvati vezu sa štabom najbližeg bataljona. Dogovorili smo se da će nas naći gde nas je ostavio, ili na samoj liniji fronta.

Kad je kurir otišao i dalje smo osluškivali vatra, ali nismo mogli dugo da izdržimo na jednom mestu. Po slaboj i rasutoj puščanoj i mitraljeskoj vatri ocenjivali smo da zadatak nije izvršen kako je bilo naređeno. A bližio se i dan, pa smo morali narediti da se bataljoni povuku zbog nerpijateljske avijacije.

Zbog toga smo krenuli u pravcu vatre. Nismo tačno znali gde se nalazi neprijatelj. Činilo nam se da ga na prvoj kosi nema. Međutim, ubrzo se pred nama oglasi »šarac«, a u neposrednoj blizini ugledasmo i neprijateljske vojnike. Meci su parali ledinu oko nas, ali bez rezultata. Srećom kretali smo se samim grebenom kose, a ni mitraljezac nije dobro nišanio. Tako se u tren oka preturisino preko grebena. Tu, iza zaklona Kamenjar počeo glasno:

— E, vala i ako! Kud nas đavo nosi neprijatelju u šake i na nišan, a ne znamo gde su naši. Tu gde smo na-

padnuti trebalo je da bude naš bataljon, a njega, kao što vidiš nema.

Kamenjar odmah predloži da se sa glavnim snagama otkačimo od neprijatelja, a da rukovodeći kadar prikupimo na razgovor.

— Ovako to više ne može — ljutio se Marko. — Hoćemo li da ratujemo ili da se igramo rata?

SASTANAK U SAMARIČIMA

Pošto napad nije uspeo, vratili smo se u selo Samariće i dogovorili da se brigada prikupi na prostoru sela Tomića. Načelnik Tova Čiga napisao je naređenje u tom smislu. Brzo srno se našli svi zajedno. U tome nam je i neprijatelj pomogao, jer je uz pomoć artiljerije i tenkova uspeo da odbaci jedinice naše brigade sa položaja prema selu Tomićima. Tom prilikom su se borci Prve vojvodanske prvi put sreli oči u oči sa tenkovima.

Brigada se smestila na prostoru sela Tomića. Na sastanak smo pozvali sav rukovodeći kadar, lako se nije ni trenulo cele noći, nikom nije bilo do spavanja. Svi rukovodioci bataljona uzimali su reč i po više puta. Ostalo mi je u sećanju izlaganje političkog komesara 2. bataljona Šime Jablana. Između ostalog, on je otprilike rekao ovo:

— Slažem se sa kritikom koja nam je upućena, ali i drugovi iz štaba treba da imaju u vidu neke naše teškoće koje ne možemo sami da rešavamo. Moja dužnost kao političkog komesara svodi se na to da obezbedim hranu za bataljon. Znam da to politički komesar ne treba da radi. Ali, znam i to da vojska mora da jede. Naše čete nemaju kazane za zajedničko kuvanje hrane. Borci najčešće kuvaju sami, svako za sebe, u porciji! Kuvaju ono čime se sami snabdevaju neposredno od seljaka. A to utiče na vojnu disciplinu, jer se kuva tako reći po čitav dan, kad nema borbe. Dolk god se to ne izrneni, od vojne discipline nema ni govora. Pored toga, od svih boraca u bataljonu jedva ako je trećina obućena. Ostali su ili bos, ili u opancima od sirove goveđe kože, koju naši Vojvodani nerado nose. Radije idu bos nego da nose

opanke od sirove kože koji klize, brzo se kidaju a ponekad se i usmrde na nogama. Sve to ima mnogo uticaja na moral i disciplinu boraca...

Zamenik komesara Šuca takođe je istakao nekoliko važnih pitanja koja su uticala na učvršćivanje discipline:

— U dugim, iscrpljujućim marševima, ni članovi Partije nisu dovoljno disciplinovani, a to utiče i na vanpartijske. Ima boraca koji posle dužih marševa i napora nemaju strpljenja da sačekaju radovno sledovanje hrane, stoga ima pojava uzimanje hrane silom. A narod ima poverenja u partizanske komande i odmah to prijavljuje štabovima. Treba primenjivati oštrije kazne prema onima koji čine ovakve prekršaje.

Jedan komesar čete, govorio je o nečem drugom: za njega je higijena bila na prvom mestu.

— Gotovo svaki borac nam je pun ušiju, dugo se ne presvlače — naglašavao je povišenim glasom. — A i kad se presvlače, onda zamenjuju samo donje rublje, a odela ostaju puna ušiju. Trebalo bi organizovati ekipe koje bi se starale prvenstveno o higijeni boraca, o pranju njihovog odela i rublja...

I drugi vojni i politički funkcioneri govorili su slično. Diskusija je bila jezgrovita i sadržajna. Drugačije se nije ni moglo zamisliti u ratnim uslovima, kad je trebalo brzo raditi i donositi odgovarajuće odluke.

Najzad je uzeo reč i Slobodan Bajić Paja, doskorašnji politički komesar Prve brigade, a sada već politički komesar Glavnog štaba NOV i POJ Vojvodine. Paja je, između ostalog, rekao:

— Borci u našim vojvodanskim jedinicama su dobri, ali je sa njima potreban stalan politički rad. Oni su pokazali izvanrednu hrabrost u borbi protiv Bižića, na Srebrenici, Vlasenici, Rudištu. Problem obuće, odeće i ishrane vrlo je oštar, ali to su problemi sa kojima se bori čitava naša partizanska vojska u Jugoslaviji. Pitanje je samo veštine i sposobnosti rukovodećih ljudi kako će te probleme rešavati u situaciji kad nemamo svojih magacina. Posebnu pažnju treba posvetiti izgradnji partijskih organizacija u četama. Brojno stanje članova Partije nije zadovoljavajuće, jer mi imamo dosta dobrih

bombaša, mitraljezaca, mladih ljudi koji se dobrovoljno javljaju za izvršenje opasnih zadataka. Veliki je broj njih koje bismo već sad mogli primiti u Partiju. U našoj jedinici poseban je problem bolesnih i ranjenih drugova. On je nešto oštrije nego u drugim jedinicama, jer su naši borci iz krajeva koji nisu navikli na glad i druge materijalne teškoće kao ovi ljudi ovde. Zbog toga se javlja težnja za povratkom u Srem, gde ima bar da se dobro jede. Sad, kad se vratimo u Srem, učinimo sve da vam pomognemo. Jedan od glavnih zadataka Glavnog štaba za Vojvodinu biće da vam uputimo što više hrane, odeće i obuće.

Istočna Bosna 1943/44, prenos ranjenika

BEZ DOVOLJNO KOORDINACIJE

Kad smo se Slobodan Bajić i ja vratili sa savetovanja u štab, Kamenjar i načelnik Voja Ilić već su proučavali novo naređenje štaba divizije da se još u toku noći ponovo napadne na Caparde. U napadu je trebalo da učestvuje i Druga vojvođanska, kao i jedan bataljon Prve proleterske brigade. Izgledalo nam je čudno da štab

divizije nije ocenio da smo mi prostorno veoma udaljeni od mesta napada i da je gotovo nemoguće da u predviđenom roku stignemo na zadatak. Osim toga, neprijateljske snage su toga dana bile vrlo aktivne u pravcu naše brigade. To je veoma otežalo naš pokret.

Tako se desilo da Caparde napada samo jedan bataljon Prve proleterske brigade, što mu je donelo osetne gubitke.

Bilo je jasno da nije bilo dovoljno koordinacije između Štaba divizije i štabova brigada. I pored toga, u izveštajima Štaba 16. divizije krivica za neuspeh pripisana je 1. i 2. vojvođanskoj brigadi. To nije opravdano, jer je Štab divizije morao imati u vidu okolnosti da je fizički bilo nemoguće stići na mesto borbe u predviđenom roku.

Pošto nije uspeo napad na Caparde, Vrhovni štab daje 16. diviziji već najavljen zadatak: 1. brigada treba da krene na Majevicu, da povede veći broj bolesnika i teških ranjenika i smesti ih u Trnavu i Semberiju na lečenje i oporavak. Pored toga, brigada je imala zadatak i da uzme aktivnog učešća u čišćenju Majevice i Semberije od četnika, ustaša i zelenog kadra. Zadatak joj je bio i da uspostavi i održava veze sa Sremom ikako bi se što pre popunila novim ljudstvom. Naime, dve vojvođanske brigade u Basni imale su svaka oko 500 boraca. A po direktivi Vrhovnog štaba brigade su morale imati najmanje po 1.500 boraca. Sa 1. brigadom krenuće i deo štaba divizije.

Druga vojvođanska brigada, sa komandantom divizije Danilom Lekićem, ostaće u Šekovićima sa zadatkom da na tom području tuče četnike i obezbedi zaštitu bolnica smeštenih u ovom kraju.

U skladu sa naređenjem štaba trebalo je da se Prva vojvođanska smesti na prostoru Vacetine — da ovde prikupi sve ranjenike, bolesne i iznemogle borce. Sa brigadom je krenuo i Glavni štab Vojvodine koji se vraćao u Srem posle razgovora sa drugom Titom u Kladnju.

SUSRET SA NAZOROM

U zaseoku Pantelićima naišli smo na pesnika Vladimira Nazora. Bio je težak bolesnik, potpuno iznemogao, senka od čoveka. Pored boraca koji su ga nosili na nosilima, sa njim je išao i njegov ekonomat sa kravicom koja ga je snabdevala mlakom. I kad sami nisu imali šta da jedu borci su se brinuli da stari Nazor ne oskudeva. Uvek je za njega bilo malo brašna, šećera i mleka. Pazili su ga u pravom smislu kao dete. Osećali su da on to zaslužuje.

Zatekli smo kako leži u rasklopljenom poljskom krevetu, delu njegove pokretne imovine. Štab brigade se okupio oko njega da ga vidi i da sa njima porazgovara, jer su ga drugovi sada prvi put videli. Ja sam ga srećao u četvrtoj i petoj ofanzivi, pa smo se sreli kao već stari poznanici. Nazor je spadao među ljude koji su znali da se šale i u najtežoj situaciji. Ali ovom prilikom nije mu bilo do šale. Napori u petoj ofanzivi iscrpeli su ga do krajnosti. I sam je rekao da je veliko pitanje da li bi se upšte izvukao iz tih teškoća bez posebne brige druga Tita.

Stojeći oko njega Saputali smo kako mu ne bismo smetali. Na to se on podigao na ruke koje su podrhtavale od starosti i malaksalosti, pogledao nas preko naočara i počeo da se šali:

— Šta ste se oko mene okupili kao da ću umreti. Možda bi to i želeli ovi iz moje pratnje, da se sa ovim starcem više ne muče, pa da dobiju ovaj mali ekonomat i kravicu. E baš neću da umrem! Iako sam star i iznemogao još mi se ne umire. Moram ja da uđem u moj bijeli i slobodni Zagreb. Ali, vruga, tek tada neću hteti da umrem...

Posle kraće pauze, Nazor je nastavio ozbiljnim tonom:

— Djeco, u petoj ofanzivi svi smo mnogo propatili. Ono što su partizani propatili prevazilazi moći čovjeka, ali smo junački izdržali. To se ima samo zahvaliti Titu i njegovoj Partiji. Tito je veliki čovjek. U situaciji kakva je bila na Pivi, Sutjesci, Magliću, Barama i Ljubinom grobu teško bi se koja vojska održala a vojskovođa sa-

čuvalo prisebnost. Tito je to postigao iako je bio i sam ranjen. On je izveo vojsku iz teškog neprijateljskog okruženja. Zato mi je jedina želja da doživim da uđem u slobodni Zagreb pod Titovom zastavom.

Očigledno iscrpljen, ponovo se opružio na svom krevetu. Oprostili smo se jer smo žurili. Ostavili smo mu našeg najboljeg kurira Slavka Puškara da ga vodi pravo do Vrhovnog štaba, koji je Nazora tražio preko štaba 16. divizije.

Do Vacetine, tj. Rakinog brda, putovali smo celu noć i tek pred svanuće stigismo na određeno mesto. Tu smo zatekli Štab samostalnog bataljona Đorda Simića i komesara Nikole Andrića, obojice iz Zvornika. Primili su nas drugarski i sa razumevanjem. Znali su da smo u teškoj situaciji, naročito što se ishrane tiče. Zato su obezbedili našim bataljonima smeštaj i ishranu.

NEOČEKIVANI VATROMET NA CESTI ZVORNIK—TUZLA

Tako smo desetog jula 1943. godine proveli ceo dan na Rakinom brdu odmarajući se. Pripremali smo se za dalji pokret. Pred zalazak sunca pristupili smo organizovanju pokreta. Sve su jedinice već tačno znale svoje zadatke. Ranjenici takođe. Cestu Tuzla—Zvornik trebalo je preći preko Kalesije, u kojoj je čitavo vreme rata delovao zeleni kadar. Nikad nismo bili sigurni da li će nas propustiti, kao što su ponekad činili, ili će pripucati na nas. Zadatak je bio veoma odgovoran jer smo morali još za noći preći opasne zone, i to usporenim pokretom. Nosili smo ranjenike i bolesne drugove i zato smo morali izbegavati opasne zone. U našoj koloni su se kretali i Slobodan Bajić Paja i Rodoljub Čolaković, zatim politički komesar 16. divizije Stefan Mitrović i načelnik štaba Ljubiša Urošević. Izvidnice su pred polazak obavile izviđanje. Borci su bili dosta dobro nahranjeni i politički pripremljeni. Kad je proverom utvrđeno da je sve spremno, Kamenjar pred sam zalazak sunca izdaje narednje:

— Brigada, pokret!

Tu komandu nije trebalo ponavljati, jer je svaki borac želeo da se što pre domogne Majevice i Semberije. Jer, to je značilo i da se približavaju svom Sremu, pa će lakše doći i do vesti o njihovim porodicama i drugovima, koje već duže nisu primali. Stoga se kolona ikretala u najboljem redu.

— Eh, kad bi ovakvo bilo svako noćno putovanje, — glasno je razmišljao Kamenjar. — Ne bi trebalo nikad kontrolisati veze. Ako na putu ne bude smetnji, stići ćemo u Rastošnicu još pre svanuća. A na Majeveci, kad predamo ranjenike, brigadu moramo dobro odmoriti i nahraniti. Tamo imamo dobrih partizanskih sela u kojima ćemo to moći obaviti. A kad se spustimo u Semberiju, tamo ti je gotovo kao i u Sremu — ravnica, a narod nas voli i ima čime da nas nahrani. Blitzu je i Srem, sa kojim moramo uspostaviti i ojačati veze. Tada ćemo imati i novih boraca, a i hrane.

Dok smo tako u pokretu razgovarali i radovali se kako će nam biti Jeko na Majeveci i u Semberiji, kurir stiže sa čela kolone i obavesti da je cesta blizu.

— Ako, samo napred — kratko reče Kamenjar.

Sa čela potekoše komande od usta do usta:

— Konjovoci, držite čvrsto konje!

— Bez govora, tiho!

Sve se kretalo tiho i napeto. Odjednom se zaouše zvući motora. Nastade zabuna.

— Zaseda, jarko ti sunce — prosikta Kamenjar, obode konja i izgubi se u mraku prema čelu kolone. Crvena raketa zapara nebo.

— Brže! — pade komanda.

Posle prve rakete zaprašta pravi vatromet. Istovremeno grunu pravi uragan iz svih vrsta oružja. Bilo je jasno: obavešten o našem pokretu neprijatelj je postavio zasedu. Mitraljezi, bacači, topovi, tenkovi, sipali su vatru kao pomamni po našoj koloni. Kako nije bila u borbenom rasporedu, a na brisanom prostoru, kolona instiktivno prileže zemlji računajući da će proći prvi ta-

las, najopasniji. Međutim, vatra se razgarala sve više. Prosto oka nije dala otvoriti.

Ocenjeno je da smo naišli na jaku zasedu, a sa velikim brojem ranjenika bili smo kao okovani. Zato je pala komanda da se povlačimo u pravcu sela Osmaka.

Međutim, u povlačenju nastade pometnja, naročito u koloni ranjenika i bolesnika. No, nepoznat teren, a minobacačka i artiljerijska vatra tuče kao pomahnitala. Izmešali se i vodovi, borci i ranjenici, krećući se u gomilama i priličnom neredu u pravcu Osmaka.

Sa Arsom Mijovićem, rukovodiocem politodela naše brigade, povlačili smo se među poslednjima. Pored staze spazismo borca kome je mitraljeski rafal prelomio nogu. Krv je isticala, tražio je pomoć. U tom naiđe jedna bolničarka.

— Stoj, drugarice! — viknu Arso. — Previ ovog ranjenika.

Bolničarka skoči sa konja, izvadi zavoje i previ ga.

Mi ga stavismo na konja i uputismo u pravcu kud se kolona povlačila.

Tek što smo se rastali od ranjenog borca, tresnu mina u našoj neposrednoj blizini. Osetismo toplinu vazduha i smrad baruta, a snažan udar izbací nas obojicu iz sedla. Osetih da mi se sa vrata nešto toplo sliva. Pipnuh rukom i osetih krv. Arso iza grma viknu:

— Zdravko, jesi li živ!

— Jesam — odgovorih — ali sam, izgleda ranjen.

Tako sam i ja uvršten u kolonu ranjenika. Istina, rana je bila lakša. Nisam išao ni u brigadnu bolnicu, pa sam mogao da bez velikih smetnji obavljam posao člana štaba i komesara brigade. To mi je bila druga lakša rana u toku rata.

PAJU JE RAZNELA GRANATA

Neprijateljska artiljerija tukla je celu noć u pravcu našeg odstupanja. Već se razdanjivalo kad smo stigli u Osmake. Morali smo jedinice razmestiti na širem prostoru da ne bi stradale od avijacije. Članovi Štaba briga-

de stizali su i smeštali se u prve kuće. Kako bi se koji pojavio, glasno smo se dovikivali i radovali što je ostao živ, pa makar i ranjen. Jedino nam se nikako nije pojavljivao Slobodan Bajić Paja. Verovali smo da se povlačio sa nekim bataljonom ili četom i da je negde na odmoru. Ceo dan smo se preko kurira raspitivali po jedinicama šta se zna o Paji. Odgovor je stalno bio neodređen: niko nije znao ništa da kaže. Tek sutradan je njegov kurir Branko Miloradić Brile, koji je te noći u glavu ranjen, doneo vest o pogibiji Pajinoj. Paju je raznela topovska granata, ista koja je i Brileta ranila u glavu. Ta vest nas je teško pogodila, jer smo svi voleli i cenili Paju, izvanrednog komesara i druga. Po drugi put smo na izvršenje dobijenog zadatka krenuli 16—17. jula. Brigada se sada bo-

Deo saniteta I vojvodanske brigade 1943.

Ije pripremila, rešena da se preko ceste pređe bez obzira na cenu. Za mesto prelaza odredili smo rejon sela Milankovića. A na tom prostoru Prnjavor—Milankovići nalazila se pored muslimanske milicije i jedna grupacija »Vražje divizije«. Stoga smo se pripremili za najgore. Održali smo niz sastanaka sa partijskim i skojevskim

organizacijama, sa komandnim kadrom i borcima. Prelazak ceste postavili smo kao pitanje časti naše brigade. Izviđačke i obaveštajne službe dobile su zadatak da temeljito ispituju situaciju na cesti. Sve je bilo naelektrisano za borbu.

Zato je napad naših prednjih redova bio silovit i prebacili smo se veoma brzo. Zbog toga tenkovi, topovi i bacači nisu mogli doći do izražaja.

Štab brigade je i te kako odahnuo kad se sve dobro završilo. Zapravo, da nije bilo ranjenika ne bi prelaz preko te ceste nama zadavao velikih teškoća. Ali, zbog ranjenika smo morali davati nove žrtve. Naše partizanske jedinice često su se nalazile u takvoj situaciji. To je za partizane bilo uvek moralno pitanje: ranjenik nije smeo nikad da se oseti napuštenim od svojih drugova. Za svakog našeg borca bila je to svetinja. I pored toga, za svaku vojsku to je veliko opterećenje, a za partizansku posebno.

U STAROM PARTIZANSKOM KRAJU

Posle prelaska ceste Milankovića—Prnjavor i kratkog predaha u Rastošnici, krenuli smo sa kolonom prema Brđanima i Trnavi. To je za mene bio prvi prolazak ovim krajevima, potpuno nepoznatim. Prijatno sam se iznenadio koliko su ljudi u većini sela radosno pozdravljali i dočekivali Sremce kao svoje stare poznanike i prijatelje. Kamenjara su mnogi i poimenično znali.

Čim smo stigli u Brđane, osetio sam da smo među svojim. Štab brigade smestio se u šljiviku Ljube Popovića. Cela brigada smestila se takođe u Brđanima i okolini. Štabovima bataljona izdato je naređenje da vojsku dobro nahrane i pripreme za sledeće zadatke.

Raskomoćeni u šljiviku, osećali smo se kao kod svoje kuće. Imali smo dovoljno hrane, odmarali smo se. Seljani nas, međutim, nisu puštali na miru. Bili su obavesteni o teškim borbama na Sutjesci o ranjavanju druga Tita, o borbama vojvođanskih brigada na Srebrenici, Viasenici, Rudištu, Zvorniku, Capardama. Skupljali su se oko nas i tražili da im govorimo o svemu tome. Tražili

su da neko od političkih komesara dođe na seosko prelo i da im o tome priča. Taj zadatak pao je u deo nama koji smo bili na Pivi i Sutjesci. Pošto je bio mesec jul, prela su održavana po šljivicima, gde se okupljalo dosta radoznalog sveta. Na neka prela išao sam i ja. Seljaci su postavljali mnoštvo pitanja. Po pitanjima njihovim komentarima i pažnji kojom su slušali izlaganja osećalo se da su to ljudi na koje naša Partija ima snažan uticaj.

Na jednom takvom poselu ostali smo duboko u noć. Kad smo se dizali, jedan grlatiji Brđanac viknu:

— Kad ćemo na Bijeljину?

Na njegovo pitanje nije se niko osvrnuo, mada je bilo želja svih prisutnih da se što pre krene na Bijeljину. Tu se nalazio velik garnizon neprijatelja, kost u grlu okolnih sela.

Pošto smo došli sa naređenjem Vrhovnog štaba da na ovom prostoru obezbedimo prihvatanje novih boraca iz Srema radi popune naših jedinica, bilo je da ćemo morati nešto duže da ostanemo u ovom kraju. Stoga je naš zadatak bio i da čistimo ovaj kraj od četnika. Bilo ih je još oko 400—500 i behu nešto oživeli posle odlaska vojvođanskih jedinica sa ovog terena. Osim toga, trebalo je pomoći pozadinskim radnicima da prošire i prodube politički rad kako među srpskim tako i među muslimanskim življem, a ujedno i da sprovedu prve slobodne izbore za narodnooslobodilačke odbore. Razume se, nismo zapostavljali ni svakodnevni rad na vojnom i političkom osposobljavanju naše brigade za okršaje koji su nam predstojali. Na to su nas obavezivali stavovi Vrhovnog štaba i Štaba 16. divizije zapisani u pismima Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu, Pokrajinskom komitetu za Bosnu i Hercegovinu i Okružnom komitetu za Majevicu.

Nakon kraćeg odmora u Brđanima i Trnavi i predaje ranjenika bolnicama spustile su se jedinice naše brigade u Semberiju, gde smo razvili široku izviđačku delatnost. I ovde nas je narod oberučke prihvalio. Hrane je bilo u izobilju. Prvi put u toku rata pružila mi se prilika da jedem pečenu prasetinu.

Ali, ni neprijatelj nije mirovao. Tako su se dva bataljona 1. vojvođanske brigade već 26. jula, desetak dana po našem dolasku na ovaj teren, sukobila sa jačom kolonom »Vražje divizije« na prostom Srednjem Dragaljevca na cesti Brčko—Bijeljina. Sukob se završio dosta neorganizovanim povlačenjem naših jedinica. Sutradan su zarobljena svega dva neprijateljska vojnika sa celokupnom ratnom opremom, sanitetskim kolima, nešto materijala i jednim bolničarem.

Odmah zatim, 30. i 31. jula, napala je naša brigada na oko 450 četnika na prostoriji Zlo selo—Labucka—Busija. Veoma oštra, borba trajala je punih šest časova. Četnike je potpomagala neinačka avijacija i artiljerija iz Gornje Tuzle, ali su i pored toga razbijeni i naterani u bekstvo. Imali smo u toj borbi tri mrtva i dva ranjena borca. Sudeći prema broju mrtvih koje smo našli posle borbe, četnički gubici bili su znatno veći. Naime, četnici svoje poginule obično nisu sahranjivali, kao što je to bio slučaj kod partizana, ili kod Nemaca. Zato se uvek posle borbe sa četnicima moglo lakše proceniti njihove gubitke.

**Na Bijeljinu –
samoinicijativno**

PODELJENA MIŠLJENJA

Posle obračuna sa četnicima na Majeveci, približila Prva vojvođanska brigada Bijeljini, najvećem gradu u Semberiji, bogatoj i plodnoj ravnici u istočnoj Bosni. Oslobođenje Bijeljine bilo bi za naš pokret od izvanrednog značaja iz više razloga. Time bi se obezbedila neposrednija veza sa Sremom i Mačvom, a bio bi to i prvorazredan politički i vojni uspeh partizanskih jedinica, što bi moglo imati uticaja na dalji razmah ustanaka u ovom delu Bosne. Naime, u Bijeljini je bio veoma razvijen ilegalni antifašistički pokret sa velikim brojem naših simpatizera. Oni bi masovno pošli u par-

*U oslobođenom Krupju 1944.
Borci IV vojvođanske brigade razdragano igraju kolo.
Kolo vodi komandant XVI divizije Kamenjar*

tizane, što bi povuklo i okolinu. Najzad, u gradu bi se našlo i dosta oružja, municije, hrane, odeće, obuće i sanitetskog materijala — svega onoga što nam je nedostajalo. Jednom rečju, sve naše procene Štabu brigade, pa i diviziji, govore su u prilog napadu na Bijeljinu.

U izveštaju Štaba Šesnaeste divizije Centralnom komitetu KPJ od 24. avgusta 1943. godine izneti su argumenti koje smo i mi u Štabu brigade formulisali u prilog odluci da se u tom trenutku napadne Bijeljina. Tako se u tom izveštaju konstatuje:

»... Stav našeg Štaba bio je da treba napasti Bijeljinu iz sledećih razloga:

- a) što uslovi za oslobodjenje Bijeljine postoje, jer je neprijateljski garnizon brojao svega oko 500 naoružanih ljudi, uzevši tu i miliciju;
- b) što će zauzimanjem Bijeljine, grada od preko 16.000 stanovnika, porasti vojnički i politički ugled naše vojske u zemlji i inostranstvu. Posebno što će na mobilizaciju masa s one strane Drine vrlo povoljno uticati;
- c) što će zauzimanjem Bijeljine povoljno uticati na aktivizaciju muslimanskih masa, koje se u ovom delu Bosne nalaze u previranju;
- d) što će se zauzimanjem Bijeljine omogućiti priliv Bijeljičana u majevičke jedinice;
- e) što će zauzimanjem Bijeljine naša I brigada imati prilike da se naoruža, pred kojom se pitanje naoružanja tako ozbiljno postavljalo. Pored toga, nije bez interesa ni drugi ratni plen: dve štamparije, radio-stanica, odeća i obuća itd.«

Međutim stav nekih članova Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, kao i nekih članova Pokrajinskog komiteta Bosne i Hercegovine nije bio istovetan sa stavovima štabova vojvodanskih jedinica. Oni se nisu u prvih mah slagali sa odlukom o napadu na Bijeljinu. O tome se u već citiranom izveštaju govori na sledeći način:

»Stav Oblasnog komiteta za istočnu Bosnu i PK za BH, sem druga Kulturnog (Avdo Humo, prim, autora), bio je protiv napada na Bijeljinu iz dva razloga:

- a) što će se napadom na Bijeljinu zaoštriti odnosi između okupatora i bijeljinske okoline, koja stoji pod našom kontrolom i
- b) što će zauzimanje Bijeljine nepovoljno po nas uticati na orijentaciju muslimanskih masa.

Oba ova razloga protiv napada na Bijeljinu naš štab je smatrao neopravdanim. Prvo, što se tiče prometne odnosa između okupatora d okoline Bijeljine, mi smo smatrali da su ti odnosi u suštini već izmenjeni dolaskom »Vražje divizije« na ovaj sektor i njenim ofanzivnim merama. Drugo, što se tiče muslimanskih masa, smatrali smo da će zauzimanje Bijeljine uticati na njihovo jače vezivanje za nas. Ali, i pored svega toga naš štab je odustao od napada na Bijeljinu, smatrajući se obaveznim da prihvati stav partijskog rukovodstva...«

Mišljenja o napadu ina Bijeljinu bila su podeljena i u Štabu Prve vojvodanske brigade. Komandant Kamenjar i ja dokazivali smo da treba što pre poći u napad. U opoziciji su se našli zamenik komesara Ljuba Momčilović i načelnik štaba Artur Hribar, inače major stare jugoslovenske vojske, koji je smatrao da nismo dovoljno vojnički pripremljeni za ovakav napad jer se radi o jakom neprijateljskom garnizonu (kasnije se pokazao kao kukavica, a posle rata je pobjegao u inostranstvo, prim, autora). Ljuba Momčilović (izjasnio se za rezoluciju IB 1948, prim, autora) bio je obavešten da se Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu ne slaže sa napadom na Bijeljinu, pa je pozivao na partijsku odgovornost i disciplinu.

Tako smo se Kamenjar i ja našli u delikatnoj situaciji. Pokušali smo da ubedimo ovu dvojicu, jer se ipak radilo o načelniku štaba i partijskom rukovodiocu brigade. Ali, oni su ostali gluvi za naše argumente, isto kao i mi za njihove.

KOMANDANT I KOMESAR PREUZIMAJU ODGOVORNOST

Pošto nije bilo drugog izlaza, poslužili smo se starijim pravilom da komandant i komesar odgovaraju u odsudnim trenucima za sudbinu jedinice. Pozvali smo pisara ii Kamenjar je izdiktirao zapovest za napad na Bijeljinu i odmah su počele intenzivne pripreme po bataljonima. Kod boraca se osećalo nestrpljenje, uzbuđenje, kao pred svaku veću bitku.

Brigadu smo pomerili bliže Bijeljini — na prostor Trnave i Modrana. U Trnavi se štab obično smeštao u kući Steve Nikolića, postarijeg, dobroćudnog, gotovo potpuno gluvog seljaka, koji je voleo Sremce.

Kad smo stigli u njegovo dvorište, zatekli smo ga kako čepa drva na drvljaniku. Mnogo nam se obradovao, naročito Kamenjaru, sa kojim se toplo pozdravio. Bili su već stari znanci. Stevina kuća bila je uvek širom otvorena za partizane. Inače, Steva je za ovdašnje prilike bio bolje stojeći domaćin, a uz to i velik rodoljub. Odmah se radosnim glasom obratio ženama da sprema prostorije na spratu kuće za štab, a kuriri su smešteni u prizemljim sa kućnom čeljadi.

Još se nismo 'tako reći ni smestili, a u dvorištu zaskiča domaćinovo prase. Očigledno je bilo da Steva hoće da nahrani svoje Sremce, kako je nazivao sve Vojvođane. Znao je šta znači siromašni Birač za ishranu vojske.

— Bolje je da pojedete vi nego Švabe ili četnici, prokleti od boga bili, — govorio je Steva dok se prase peklo. Uapšte je on znao tako da kaže.

Čim smo se odmorili i zasitili prionuli smo pripremanama za akciju. U štabu smo zaključili da je neophodno pre napada ina Bijeljinu likvidirati posadu u gradiću Janji u neposrednoj blizini Bijeljine, na putu prema Zvorniku. Ovuda bi neprijatelj mogao uputiti svoja pojačanja prilikom borbi za Bijeljinu. U Janji se, kako smo obavestili, nalazilo oko 200 pripadnika muslimanske milicije i nešto usitaša d domobrana. Na Janju bismo pošli noću između 7. i 8. avgusta 1943. Da bi bio u neposrednoj blizini Janje, štab se sutradan preselio iz Trnave u Modran u Todorovićevo kuću. Tu smo pristupili završnim pripremanama za napad na Janju i Bijeljinu.

Međutim, u toku ovih priprema desio se jedan neprijatan slučaj koji nam je oduzeo dosta vremena i zaukupio nas u jeku priprema. Naime, intendant naše brigade Boško Jokić Mile, obezbeđujući hranu za predstojeće potrebe brigade i bolnice došao je u sukob sa Ivanom Pletikosićem vlasnikom mlina u Suhopolju. Spor je izbio oko mlevenja žita za partizane. Pletikosić se po-

žalio članovima Pokrajinskog komiteta za Bosnu i Hercegovinu koji su se nalazili u Trnavi. On im je dosta lažno predstavio događaj, pa su oni bez proveravanja njegovih navoda uputili Štabu divizije zahtev da štab brigade razoruža i strelja svog intendanta. Bio je to za sve članove štaba kao udar groma. Pre svega, svi smo Mileta dobro poznavali kao izvanredno taktičnog, skromnog i disciplinovanog partizanskog rukovodioca. Osim toga, **to** nam je otežavalo izvršavanje nekih neposrednih zadataka.

Stoga smo Mileta pozvali, razoružali i zadržali p.j. štabu do sastanka štapske partijske ćelije. Sastanak ćelije bio je vrlo kratak, jednoglasan i odlučan: ne dozvoliti streljanje Boška Jokića! Sa tom odlukom otišao je zamenik komesara brigade Ljuba Momčiloića u Trnavu, u štab divizije. Trnava nije daleko od Modrana i Ljuba je otišao na konju, ali nam se to vreme činilo dugo kao večnost. Iščekivali smo ga sa zešnjom. Kad je stigao nazad, po izrazu lica videli smo da je naš stav prihvaćen.

Odahnuli smo. Miletu smo vratili oružje, a mi prionusmo na posao oko priprema.

U JANJI — BEZ ŽRTAVA

Zapovest za napad na Janju poslata je po kuririma svim bataljonima. U vreme zakazano za napad, krenuo je i sam Štab brigade u pravcu Janje. I pored dosta velikog ratnog iskustva nismo bili bez uzbuđenja.

Noć je bila vedra i topla. Kretali smo se bez žurbe i oprezno. Vodič nam skrenu pažnju da je Janja blizu, pa se štapska kolona zaustavi da sačeka ugovoreni znak za napad. Odjednom, blesnu raketa. Otpoče odmah prepucavanje.

— Tu smo! — reče nestrpljivo Kamenjar.

Posle kratke ali oštre paljbe, sve se odjednom utiša. Svi iskrivismo glave da bolje čujemo. Prosto nismo mogli zamisliti da je borba već završena.

— Ta, nisu valjda naši već likvidirali otpor? Eto, i to mi je neka vojska, pripucaše i pobegoše — prekide tišinu Kamenjar.

Našu nedoumicu brzo prekide kurir sa izveštajem da je Janja u našim rukama. Obodosmo konje i spuštismo se u centar varošice. Iako je bila noć, stanovništvo nije spavalo. Sve je bilo budno, a mnogi su izašli i na ulice. Ispred opštinske zgrade kao na vašaru: masa ljudi izišla da vidi kakva je to vojska. Kad su se uverili da smo partizani, primili su nas veoma toplo. Prosto nismo verovali svojim očima. U međuvremenu su naši vojnici sa raznih strana donosili plen. Pnvedoše i nekoliko pripadnika domaće muslimanske milicije. Posle kraćeg ispitivanja poslali smo ih kućama. Plen beše priličan: 77 pušaka, 20.000 puščanih metaka, 40 vojničkih bluza, 13 šinjela, 14 vojničkih čakšira, 8 pari cokula, 38 pari razne obuće... Pošto je Janja pala bez žrtava, osim 2 ranjena partizana, bio je to značajan uspeh i vojnički i politički.

Janja je bila naseljena pretežno muslimanskim življem. Pošto je prvi put oslobođena, pre napada smo posebno govorili borcima o tome kako se treba držati u ovoj varošici.

Naravno, nismo imali nameru da duže držimo Janju u svojim rukama. Stoga smo naredili da se iz opštinskih arhiva iznese sve što se može izneti i da se zapali, kako bi se neprijatelju otežalo ubiranje poreza i drugih nameta na seljake u njihovim obavezama prema okupatoru. Posle toga je održan vrlo uspešan zbor, kom je prisustvovalo mnogo građana.

U izveštaju Štaba Šesnaeste divizije Glavnom štabu Vojvodine i Vrhovnom štabu tada je zabaleženo:

»Održan je vrlo uspešan zbor. Držanje boraca, kako u borbi, tako i pri organizaciji rada u gradu, bilo je vrlo dobro. Od strane naših jedinica uopšte nije bilo pljačke. Posle izlaska jedinica iz grada bilo je pokušaja seljaka iz okolnih sela, ali su u tome na vreme bili sprečeni od naših jedinica. Uopšte, naša vojska je ostavila najbolji utisak na građanstvo.«

BEZ IKOGA IZ ŠTABA DIVIZIJE

Kad je u Janji sve bilo završeno, dan već beše uveliko osvojio. Naredili smo da vojska odmah napusti gradić i da se razmesti na za to predviđenim prostorima. Privremeno je zadržan u Janji samo 2. bataljon. Štab brigade se vratio u Modran, u Todorovićevo kuću, gde smo nastavili pripreme za Bijeljinu.

Imali smo svega jedan dan (na raspolaganju: Bijeljinu je trebalo napasti 9. avgusta uveče. Moralo se, žuriti dok u grad ne stigne pojačanje, jer su u Bijeljini verovatno obavješteni da je pala Janja. Poslali smo odmah kurire sa kratkim naređenjem da dođu komandanti i komesari bataljona u štab brigade. Želeli smo da se svima njima živom rečju objasni kako mislimo da napadnemo grad i niz drugih poedinosti. Tome nas je dvogodišnja ratna praksa naučila. Tako su se zadaci lakše prihvatili i jasnije prenosili na niži komandni kadar u četama i vodovima. Pored toga u takvim razgovorima se mogao uvek osetiti ko je koliko spreman za akciju, ko je prihvatio zadatak bez dvoumice, a kod koga ima nekih teškoća i kolebanja. Iz toga je proisticala i odluka štaba brigade da u neke bataljone ili čete uputi nekog svog člana, ili člana politodela, za vreme akcije.

Osvanuo je deveti avgust. Završene su poslednje pripreme za napad na Bijeljinu. Od Štaba divizije nismo primili nikakva ni usmena ni pismena uputstva. To nam je bilo malo neobično. Naime, kad bi se izvodile važnije akcije, uvek je bar jedan član Štaba divizije bio prisutan u jedinici koja je imala najteži zadatak. Ovoga puta niko nam nije došao. Osećali smo da tu nečega ima i da se ne radi samo o poverenju u Štab brigade. No, mi smo se bez obzira na to pripremali — čak još odgovornije nego da je prisutan neko iz divizije.

Kad su bataljoni krenuli prema gradu, pred veče 9. avgusta, krenuo je i štab brigade iz Modrana prema Bijeljini. Seljaci su radoznalo izlazili iz svojih kuća i dovikivali nam:

— Srećno, pa da se nađemo sutra u Bijeljini.
Jahali smo cestom Janja—Bijeljina.

— Uh — reče Kamenjar — otkada se ljudski ni sam kretao pravom cestom.

U štapskoj koloni kretali smo se Kamenjar i ja, komandant i politički komesar. Obično smo uvek bili zajedno radi donošenja zajedničkih odluka. Sa nama je bio i rukovodilac politodela Arso Mijović. Nastojali smo da budemo što bliže bataljonima, pa smo se kretali na veoma bliskom odstojanju od njih. Svi ostali članovi Štaba i Politodela bili su raspoređeni u bataljone.

Putem smo sretali grupice Bjeljinaca koji su osetili da će biti borbe pa su napuštali grad. Oni su nas obavještavali da su partizani već blizu grada i da u njemu vlada panika.

Domaćin kuće u Petkovači, gde smo se malo zadržali, zabogoradi kad nas je video:

— Aman, zaman, junaci, ako znate što su muke, zauzmite Bijeljino. U Bijeljini vam živi neki Hasan-beg, ustaša i krvopija. To vam je, braćo, Turčin po veri, pa zato li jeste tako opak...

Čim domaćin to izusti, skoči jedan od izbeglica i počeo vikati na njega:

— Eh, Jovane, kad bi samo Hasan-beg bio pseto, ni po jada! On je Turčin pa bi ga mi Srbi lakše podnosili. Znaš ga, nevera je nevera. A belaj ti je u tome, bolan, što u Bijeljini ima i Srba koji su isti takvi pa još i gori nego Hasan-beg. Eto ti Ljube Pantića, apotekara. Taj ti je Srbin, pa kakav je? Izrod ti je to, a ne Srbin. Kao što vidiš, ima opakih hajvana na obe strane.

NAŠI SU UŠLI U GRAD...

Dok smo slusali prepirku ko je veći »hajvan« u Bijeljini, uđe u kuću rukovodilac našeg Politodela Arso Mijović i radosno saopšti:

— Počelo je.

Odmah smo krenuli u pravou grada. Imali smo sa sobom vodiča koji je dobro poznavao teren, pa nam je putem kazivao kako se koje naselje zove. Kad smo do-

šli do predgrađa Bijeljine, vodič nam pokaza jednu zgradu i reče:

— To je kuća one naše čuvene Sofke, što je pevala preko radija pre rata. Kod te kuće možemo i da zastanemo, jer se odatle lepo može posmatrati šta se događa u gradu.

Zastali smo, i osluškivali.

Nebo je bilo vedro, osuto zvezdama, a nad gradom već užareno. U gradu su grmele eksplozije. Kao da grad goni, tako je izgledalo.

Zarobljeni Nettici kod sela Skele 1944.

— Naši su ušli u grad — radosno reče Kamenjar. — Sad iz njega ne treba izlaziti dok ga ne oslobodimo.

Neko predloži da i mi pođemo u grad. Bez dvoumljenja to prihvatismo. Istina, bilo je to malo nepromišljeno, jer još uvek nismo znali gde su naši, a gde neprijatelj. Kamenjar samo viknu:

— Na konje!

Orijentisali smo se prema vatri. Kad smo već ušli u grad, nađosmo na naš topčić, kojim je komandovao načelnik Štaba brigade Artur Hribar.

— Jesi li ti, Aco? — prodra se Kamenjar. — Koliko još imaš municije? Gde je neprijatelj najutvrđeniji?

— U lageru — odgovori neki građanin koji se tu našao.

— A gde je lager? — upita Kamenjar.

— Odavde u trećoj ulici.

— Pa šta će onda ovde top? — nervozno se prodera Kamenjar na Hribara, ikoji se trudio da bude na pristojnom odstojanju od linije borbe.

— Treba top primaći u neposrednu blizinu utvrđenja i tući direktno — nastavi Kamenjar. — Ja ne znam teoriju artiljerijskog gađanja, ali toliko znam da će biti efikasnije ako gađamo direktno u utvrđenje.

Aca se plašio Kamenjara i počeo odmah izdavati komande da se top premesti na drugo mesto.

OTPOR IZ LAGERA

Borba za Bijeljину trajala je celu noć, ali bez rezultata. Posle kraće ali žestoke borbe u gradu, odbrana se provukla u tzv. lager. Iz njega je neprijatelj nastavio uporno da se brani. Tu se nalazilo oko 500 ustaša, domobrana i milicije sa oko 70 nemačkih žandara. Borba se nastavila i sutradan preko celog dana. Smenjivali su se juriši. Pojedini bunkerij koji je ovo utvrđenje bilo opasano prelazili su po nekoliko puta iz ruku u ruke.

»Naši borci su se junački držali. Naročito II bataljon I brigade na čelu sa komandantom Bikićem i njegovim zamenikom, koji je sa jednom četom bataljona pokazao veliku hrabrost i upornost«, zapisano je u izveštaju štaba 16. divizije, Vrhovnom štabu i Glavnom štabu Vojvodine.

U borbama prve noći i prvog dana, imala je 1. brigada 9 mrtvih i 16 ranjenih, a neprijatelj oko 50 mrtvih i ranjenih. Zaplenjeno je oko 100 pušaka i oko 10.000 puščanih metaka. U toku dana stigla je neprijatelju u pomoć i avijacija — celog dana mitraljirala je po gradu i okolini.

Deo našeg štaba sa kuririma premestio se iz grada u blizinu groblja kod Sofkine kuće. Odavde se lepo video ceo grad.

— Tu ćemo mi, kod groblja, pa ako poginemo neće se morati mučiti da nas daleko nose — našalio se Arsa Mijović.

Ova njegova šala umalo se ne pretvori u zbilju. Jedna ustaška »roda« kao da je nanjušila da je tu štab brigade, dolete i u niskom letu poče da mitraljira kuću i sve oko nje. Prosto nas je vrtela oko jednog debelog oraha.

— Jarko ti sunce, Zdravko, šta je ovo? Kao da je neka špijunaža. Kud baš nas nađe da gada? — reče u šali Kamenjar.

Dok je »roda« pravila veći krug, iskoristimo priliku i prebacismo se na groblje, računajući da ćemo tamo imati bolji zaklon. Međutim, i tamo nas je pronašla. Mitraljirala je uzduž i popreko sve dok nije istrošila svu municiju. Čudom slučaja žrtava nije bilo. Ranjena je samo jedna nedužna krava koja je pasla u blizini groblja.

POSADA JE NESTALA U PANIČNOM BEKSTVU

Pošto u prvom pokušaju napad na grad nije uspeo, trebalo je organizovati jedinice za ponovni udar. Za razliku od prve večeri, kad smo grad napali samo sa dva bataljona, 12. avgusta Bijeljini smo napali sa celom Prvom i jednim bataljonom Treće vojvođanske brigade. Po jedan bataljon Majevičkog odreda i Treće brigade štiti su prilaze od Brčkog, Zvornika i Bosanske Rače. U ovom napadu koristili smo dva bacača i jedan top od 65 mm.

Neprijateljska posada je u (međuvremenu dobila naređenje radio-vezom da izdrži napad, jer će pomoć stići. Zbog toga je i otpor bio veoma jak. Naše jedinice nisu ni u toku ove noći uspele da zauzmu sam lager, opasan bunkerima, žicom i rovovima.

Pošto se približava zora, pa i opasnost od avijacije, naređeno je jedinicama da se »odlepe« od lagera, a da

samo manji delovi ostanu i onemoguće neprijatelju izlazak iz opsade. Međutim, neprijateljska posada, kad je videla da pomoć ne stiže, a osetivši da je obruč oko lagerskog popustio, iskoristila je priliku: probila se u pravcu Drine i nestala u paničnom bekstvu. Grad je konačno bio oslobođen.

Naše jedinice su došle do bogatog plena: 200 pušaka, 20.000 pušanih -metaka, jedna ispravna kratkotalsna radiostanica, dve male štamparije, tri luksuzna automobila, jedan veliki kamion, preko 2.000 granata za haubicu od 100 mm, veća količina mina za laki i teški bacač, oko 10 vagona brašna i žita, vagon soli, 2.000 kila šećera, 1.000 kila masti, 18 sanduka dvopeka, 18 kanti ulja, 9 buradi nafte, 7 pisacih mašina, 7 šapirografa, pet kola kancelarijskog i drugog papira, velika količina sanitetskog materijala i instrumenata. Tom prilikom nam je prišao i hirurrg Ivan Baboselac sa celom svojom ekipom, čime je naš sanitet veoma pojačan.

Nešto soli, šećera i brašna je podeljeno i građanima. Kao i u Janji i ovde je bilo pokušaja pljačke, ali su to naše jedinice energično sprečile. U stvari, svako samovoljno uzimanje bilo čega mi smo nazivali pljačkom. Međutim, seljaci iz okolnih sela toliko su bili osiromašili da ni soli nisu imali. Zato su koristili razne prilike da se snabdeju onim što nemaju. Naravno, mi to nismo dozvoljavali.

U borbi druge noći imali smo trojicu mrtvih i 14 ranjenih.

SLAVLJE U SLOBODNOJ BIJELJINI

Kad je grad oslobođen, nastupilo je neviđeno slavlje. Građani su izgledali kao pijani od sreće. Bilo je pokušaja lovljenja u mutnom, jer se trenutno osetilo bezvlašće. Zbog toga je hitno javljeno Oblasnom i Pokrajinskom komitetu da odmah upute pozadinske radnike koji će organizovati vlast, društveni i politički život u gradu. I ubrzo je kolona partijskih radnika i propagandista stigla u grad iz Trnave. Došao je i Rodoljub Čolaković.

U Bijeljinu je stigao i onaj deo Štaba naše divizije koji se nalazio u Trnavi. Tada je, naravno, počelo svode-nje računa šta smo dobili a šta izgubili oslobođenjem Bijeljine. Poeni su bili na strani oslobođenja grada, ali je Štab divizije, ipak, bio dosta oprezan u ocenjivanju. To se vidi iz njegovog izveštaja Centralnom komitetu KPJ.

U izveštaju Štaba 16. divizije Centralnom komitetu KPJ od 24. avgusta 1943. godine, koji smo već citirali, pored ostalog je zabeleženo:

»Štab naše I brigade samoinicijativno je upao sa dva bataljona u grad, nateravši neprija-telja da se povuče u logor. Kad smo o tojme do-bili vest, nalazili smo se na sastanku sa Štabom XVI divizije i PK za BH. Ogorčen što je došlo do tog napada, drugovi iz PK za BH davali su sasvim nepravilne izjave. Na primer, drug Toša Vujasinović je dao izjavu da mu napad na Bije-ljinu liči na provokaciju, drug Roško da je to obična trgovina, da će biti pljačke itd., itd.«

Kao što se vidi, Štab 16. divizije deo odgovornosti se prebacuje na Štab 1. vojvođanske brigade i na članove Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Ali, posle toga dolazi zaključak:

»Danas se svi slažemo, posle našeg drugog organizovanog napada na Bijeljinu, posle pri-mernog držanja naše brigade u gradu, posle stvorenih preduslova za formiranje musliman-ske brigade, kako to izjavljuju članovi PK za BH, posle političkih uspeha i dobijenog plena i konačno posle toga što se u osnovi u odnosima između Bijeljine i bijeljinske okoline ništa nije izmenilo — posle svega toga svi se slažemo da je trebalo napasti Bijeljinu.«

A u Bijeljini je svako želeo da vidi partizane, da sa njima porazgovara, da se proveseli. Trgovi grada bili su ispunjeni narodom, naročito omladinom i decom. Od-mah je održan i velik narodni zbor na kom smo govo-rili Rodoljub Čolaković, Kamenjar i ja. Narod nas je oduševljeno primio. Osećalo se da u ovom gradu živi partizanski duh, da njegovi ljudi istinski simpatišu par-

tizane. To se videlo naročito po tome što se mnoštvo mladića i devojaka pridružilo partizanima. Stupili su pretežno u Kurjakov odred.

Osvajanjem Bijeljine oslobođena je praktično čitava Semberija sve od Zvornika do Brčkog. Partizanske snage izbile su na Savu i na Drinu. Atmosfera za politički rad u narodu i vojsci bila je izvanredna. Obrazovani su narodnooslobodilački odbori gde ih dotada nije bilo, razmahnule su se društveno-političke organizacije.

Time smo obezbedili čvršću vezu sa Sremom, gde je ustanak bio u punom razmahu. Tih dana je formirana i Četvrta vojvođanska brigada, koja je kasnije ušla u sastav 16. divizije. Nove jedinice icala su u Sremu kao pečurke posle kiše. Trebalo je samo dosta oružja za naroružavanje novih boraca. Brži je bio, naime, priliv dobrovoljaca nego nabavljanje oružja.

PARTIZANSKA ŽELEZNICA

Pored masovnog priliva novih boraca iz Vojvodine su stizale i velike količine isvih mogućih potrepština za vojsku i bolnice. Preko Save je prebačeno tih dana u Bosnu oko 24 vagana pšenice. Čak je prebačen i jedan pokretni mlin. Odmah je upućen u Šekoviće, gde je sklopljen. Tako smo resili problem mlevenja žita, na veliko zadovoljstvo Jokića i drugih naših intendanata. Prebačene su i razne druge radionice. Između ostalih dobili smo i radioniu oružja, koja je montirana u Bijeljini.

Po oslobođenju Bijeljine živnula je odmah i privreda grada i okoline. Proradile su manje radionice i trgovine, narod je počeo donositi na pijace svoje proizvode sa sela. Preduzete su mere da se normalizuje i železnički saobraćaj na liniji Bijeljina—Ugljevik, koji je dugo bio onespособljen usled partizanskih diverzija. Kada je prvi partizanski voz stigao iz Ugljevtika u Bijeljinu dočekalo ga je na železničkoj stanici mnoštvo razdraganog naroda. Tom železnicom se prebacivao ugalj iz ugljenokopa za potrebe grada i njegovih stanovnika, a često je služila i za prebacivanje vojske i bolesnika.

U bogatoj Semberiji su se borci odmarali, inahrani i pripremali za nove zadatke. Već posle desetak dana borci i ranjenici sa Sutješke nisu se mogli prepoznati, toliko su se okrepili obukli i obuli.

Posmatrajući borce posle oslobođenja Bijeljine, sefio sam se jedne Lenjinove misli o oružanom ustanku — da svakog dana treba postići neki uspeh, makar i mali. Uspehi, naime, hrabre ljude, podižu im borbeni duh i moral. Tako je bilo tih dana i u Bijeljini. U prepričavanju događaja iz borbe za oslobođenje grada bilo je verovatno i mladalačkog preterivanja.

Borci XVI vojvođanske divizije prelaze Savu kod Skele oktobra 1944.

Ostao mi je u sećanju razgovor sa Žikom Markovićem iz Batajnice, neustrašivim mladićem kom su zbog toga nadenuli ime Kurjak. Pre dolaska u partizane bio je seoski sluga.

— Druže komesare — razdragano je govorio Kurjak. — Ni u snu nisam mogao sanjati da ćemo zauzeti ovakav grad i da ćemo imati čak i svoju željeznicu. Red bi bio da i mi, Sremci, za ovakav uspeh dobijemo poh-

valu druga Tita. Odsada neka se drže bradonje i zelenaši, nanu li im naninu.

— Neka, Kurjače, borčino. Valjda se mi ne borimo za pohvale — izazivao sam ga malo.

— Znam, družo komesare, ali pohvala i priznanje ne bi bili na odmet. To bi za nas Sremce mnogo značilo i kod naših u Sremu. Da vide da mi baš ne sedimo ovde skrštenih ruku.

I zaista, naša se brigada posle oslobođenja Bijeljine s razlogom ponosila. Kod naroda Bijeljine i cele Semberije ugled Sremaca je još više porastao. Sa ponosom je izgovarano ime Prve vojvođanske brigade. Glas o ovom podvigu brzo se preneo i preko Save, u Srem.

Napad na Bijeljinu bio je ozbiljan ispit naše brigade. Bio je to najveći grad koji je dotada brigada napadala i to grad u ravnici, sa utvrđenjima, branjen i avijacijom i topovima. Osvajanje takvog utvrđenja značilo je za Vojvođane novo i veliko iskustvo, osnažilo je veru u snagu svog oružja i veštinu partizanskog ratovanja. Stečeno iskustvo koristilo je našim borcima i rukovodiocima u svim kasnijim operacijama sve do konačnog oslobođenja naše zemlje. Uspeh Prve i delova Treće brigade u napadu na Bijeljinu bio je ujedno i prvi značajniji uspeh jedinica novoformirane Šesnaeste vojvođanske divizije.

Ono što je donekle mutilo to naše oduševljenje i slavlje, što je borce i rukovodioce Prve brigade malo iznenadilo, bilo je to da se u javnim istupanjima, na zborovima naroda, u parolama po ulicama grada i u zvaničnim izveštajima nije dovoljno isticala uloga vojvođanskih jedinica u oslobođenju Bijeljine. Najviše zvaničnih izjava i napisa posvećeno je ulozi »Kurjakovog bataljona«, koji je pomogao Vojvođanima u oslobođenju Bijeljine i hrabro se borio zajedno sa našim jedinicama. Ovaj bataljon je bio sastavljen od boraca sa Majevice i Semberije, pa se time donekle opravdavalu nastojanje domaćih drugova da se popularišu domaće jedinice — kako bi se ubrzalo njihovo popunjavanje novim borcima. Ipak, nije se smelo biti toliko neobjektivan i ne-

pravedan prema Vojvodanima, koliko prema onim koji su preživeli, još više i prema onima koji su položili živote za slobodu ovog grada. Štab naše brigade skretao je na to pažnju drugovima iz partijskog agitpropa, ali se ni posle toga u nizu drugih prilika nije njihovo ponašanje bitno izmenilo. To nam nije bilo baš milo, a ni shvatljivo, ali nismo hteli od toga da pravimo probleme.

PANIKA U USTAŠKIM KOMANDAMA

Posle pada Bijeljine ustaške komande zahvatila je prava panika od nadiranja partizanske vojske. To se vidi iz izveštaja velikog župana Usore i Soli upućenog posle pada Bijeljine u Zagreb:

»Hrvatsko pučanstvo izgubilo je nadu u povoljan ishod rata. Usljed toga pojavili su se znaci neotpornosti i pasivnog držanja. Na području velike župe Usora i Soli još je jedino Tuzla ostala pošteđena od ulaska partizana, ali i nad njom stalno visi Damoklov mač, vječita opasnost od partizana«.

Čak i u Sremu se posle snažnog razmaha ustanka u vreme oslobođenja Bijeljine osetila panika ustačke vlasti. Tako se u jednom izveštaju iz Srema konstatuje:

»Komunistička djelatnost je sve jača i razornija. Osim većih mjesta u kojima su naše jake posade, oni su zagospodarili svim pravoslavnim selima. U sukobima sa našim postrojbama pokazuju pravu gerilsku umjetnost, te mnoge naše postrojbe u sudaru sa njima bivaju razbijene ili izmanevrirane«.

U jednom drugom izveštaju se kaže:

»Plaćeničke partizanske bande neprestano napadaju naša mjesta i naselja. Hrvatske državne vlasti i pored najbolje volje nisu u mogućnosti pružiti efikasnu zaštitu života i imovine našeg ugroženog življa. Mi se nalazimo u stavu samoodbrane da bi spasli goli život. Prema partizanskim bandama smo ne-

moćni jer one predstavljaju ogromnu vojnu snagu, koja gdje je god udarila na koje mjesto, osvojila ga je«.

Da smo nekim slučajem imali obavještajnu službu koja bi nas tačno obavestila o raspoloženju u pomenutim ustaškim komandama, verovatno bismo još snažnije udarili po demoralisanom neprijatelju. Time bi se, verovatno, smanjile i naše teškoće.

Prema
Savi i Drini

ZLONAMERNA OCENA

Padom Bijeljine ozbiljno je ugrožen položaj okupatora i njegovih slugu u Semberiji i celom tom delu Bosne. Neprijatelj posle toga sve do kraja rata nije uspeo da se oporavi, niti da ovlada tim područjem. Vojvođanski partizani su, uz pomoć bosanskih boraca, zadobili bogat ratni plen i nastavili borbu.

Prva vojvođanska brigada prihvatila je nove mladiće i devojke iz Vojvodine i tako se popunila na više od 1.200 boraca. Odmah zatim je po naređenju štaba divizije ponovo krenula na Majevicu. Zadatak joj je bio da napadne četničke grupacije na prostoru Zoselo—Busija, gde je inače bila njihova baza i gde su se po pravilu uvek šepurili i osilili kada partizana nije bilo u blizini. Rasteravši četnike, krenuli smo u pravcu Birča. Ovde je trebalo smeniti Drugu vojvođansku brigadu, koja se dotada svakodnevno tukla sa četnicima i drugim grupacijama štiteći bolnice sa mnogo ranjenika i bolesnika.

Pokret za Birač nije prošao bez borbi, a ni bez drugih teškoća. Polazeći prema Majevici, brigada je pvela dosta novih boraca koji tek što behu prešli iz Srema i prvi put se našli u brdovitom kraju. U usiljenom maršu po teško prohodnim terenima, i uz stalne čarke sa četnicima, iscrpljivali su se borci, naročito drugarice, ne navikli na ovakve uslove života i ratovanja. Neki borci koji su i ranije dolazili ovamo znali su da idemo u izuzetno pasivne krajeve gde nema šta da se dobije za hranu, a bližila se zima. Usled svega toga desilo se nekoliko slučajeva zaostajanja iza kolone, odnosno vraćanja nazad u Semberiju i u Srem. Mi smo u brigadi osudili te pojave tražeći da se ovi borci kazne, utoliko pre što su se među njima nalazila i tri člana Partije. Međutim, valja odmah reći da ni jedan borac vojvođanskih jedinica, čak mi u najtežim okolnostima, nije prelazio na stranu četnika ili drugih neprijatelja, nije se predavao niti odlazio kući i napuštao pokret, već se uvek priključivao partizanskim jedinicama u Sremu i tamo nastavljao borbu. Zato se teško može reći da su usled demoraliza-

cije borci napuštali borbu — oni su samo bežali od trenutnih teškoća sa kojima su se susretali u Bosni. No, ipak je zbog ove pojave nastala prava uzbuna u brigadi. Naročito je Štab divizije oštro reagovao, nazivajući to izdajom, petom kolonom itd.

U pismu političkog komesara 16. vojvodanske divizije Stefana Mitrovića Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu od 30. avgusta 1943. godine iznose se krajnje neprihvatljive ocene ne samo političke situacije u vojvođanskim jedinicama u Bosni, već i zrelosti i političke sposobnosti Partije u Sremu uopšte. Pojave oportunitizma, izdaje, dezerterstva i uticaja pete kolone među borcima koji dolaze iz Srema objašnjavane su nedostacima političkog rada u Sremu i slabim uticajem Partije na borce koji prelaze preko Save. Ovakva ocena uopšte nije odgovarala istini. Naprotiv, može se sa punom odgovornošću tvrditi da je faktor svesnog i dobrovoljnog u opredeljivanju za partizanske jedinice i prelazak u Bosnu igrao veoma važnu, može se reći odlučujuću ulogu među borcima vojvođanskih jedinica, što se za retko koju jedinicu, izuzev proleterskih, kao celinu može reći. U pomenutom Mitrovićevom pismu se, pored ostalog, konstatuje:

»...U pitanju dezerterstva u partijskoj organizaciji naše I brigade ispoljile su se tendencije oportunističkog popuštanja, koje se ispoljilo, s jedne strane, u obliku tumačenja dezerterstva usled našeg odlaska u Birač, a s druge strane usled grešaka i nedostatka rada naše partijske organizacije u Sremu. Mi smo protiv ove pojave oštro udarili ocenjujući dezerterstvo ne samo kao izdaju, nego i kao pokušaj petokolonaša da iznutra razbiju našu Diviziju. S druge strane, oštro smo postavili pred partijskom organizacijom i pred štabovima zadatak kontrole svakog vojnika, a naročito novomobilisanih, obzirom na mogućnost uvlačenja neprijateljskih agenata u naše redove, naročito preko novomobilisanih«.

Ovakva ocena vojvođanskih boraca, a posebno političkog rada u Sremu, istorijski je potpuno neodrživa, pa čak bi se moglo reći i zlonamerna. Ona je u naj-

manju ruku plod subjektivne i neodgovorne procene jednog partijskog radnika u vojvodanskim jedinicama koji nije poznavao prilike u Vojvodini, a o njima je davao sudove višem partijskom forumu.

PONOVO U VLASENICI

Činjenica da je brigadu napustio i vratio se u Srem 21 borac poslužila je kao povod da se održi smotra. Učinili smo to pre nego što smo stigli u Birač. Postrojena po lepom sunčanom danu na jednom proplanku, sa vojnicima rumenih obraza, dobro odevenim i naoružanim, brigada je pružala impresivnu sliku. Sa novim dobrovoljcima sada je brojala oko 1.350 boraca. Na smotri

Članovi Štaba III korpusa i Štaba XVI vojvodanske divizije.

je došla do izražaja politička snaga i monolitnost brigade. Govorili su komandant brigade i politički komesar, pa komandanti bataljona. Oni su pozvali bataljone na svestrano međusobno takmičenje što su borci gromko prihvatili. Na smotri su osuđena izostajanja iz brigade kao malodušnost pojedinaca. Posle svečanog dela

nastalo je veselje, za šta se po bataljonima pripremio i dobar ručak. Posle toga brigada je nastavila put. Za dobar deo novodošlih boraca to je bio potpuno nepoznati kraj, put u neizvesnost. Ali, oni to ničim nisu pokazivali — bilo bi ih sramota od starijih boraca.

U Birač smo stigli prvih dana septembra 1943. godine. Ovde smo odmah uspostavili kontakt sa Drugom vojvodanskom brigadom. Bili su to trenuci iskrene i neskrivene radosti i boraca i rukovodilaca obeju brigada. To je bilo i razumljivo, jer su se manje-više svi međusobno poznavali. Odmah je počelo raspitivanje kod novodošlih boraca o situaciji u Sremu, o stanju u selima, o porodicama... Istina, borci Druge brigade nisu krili da zavide drugovima iz Prve što su bili bolje obučeni i naoružani, pa i podgojeni. A i brojno je Prva brigada bila veća od Druge, više nego dvostruko. Borci Druge brigade bili su dosta iscrpljeni, ogoleli i obosili. Ganjajući se sa četnicima ostali su i sa veoma malo municije. No, sad su se već osećali snažnijim kad je stigla njihova sestrinska brigada: sad će zajednički navaliti na neprijatelja.

I zaista nije trebalo dugo čekati. Po naređenju Štaba divizije, zajednički smo napali četnike. Ovi se ovde behu osilili, naročito posle odlaska Prve vojvodanske ina Majeviu i u Semberiju, kad su zagospodarili Papraćem i Dugim Njivama. Napali smo ih sa svih strana, ali su oni, koristeći gustu maglu koja je tih dana obavijala planine Birča, prosto nestali sa tog područja.

Posle rasterivanja četnika, 11. septembra zajednički smo napali Vlasenicu. Njenu posadu sačinjavali su delovi 22. ustaške bojne, oko 40 žandara i 30 legionara. Oko 600 vojnika bilo je dobro naoružano i utvrđeno. U borbi koja je bila veoma oštra i potrajala oko tri časa istakli su se hrabrošću mnogi novi borci. Posebno su se pokazali oni iz 2. bataljona 1. brigade čiji su bombaši jurišali na dominirajući bunker na brdu Kiku. Vodio ih je Ilija Suvić. Privukli su se bunkeru, ubacili bombe i tako likvidirali najopasnije uporište koje je branilo Vlasenicu. Čim je taj bunker likvidiran, pala je i sama Vlasenica.

— Eto nas opet, Zdravko, u Vlasenici — reče Kamenjar. — Šteta što je ustaška žgadija pobegla prema Han Pijesku.

— Meni je ovo, moj Marko, treći dolazak u Vlasenicu u toku rata — rekoh Kamenjaru. — Znam neke porodice i ako stignem moraću da vidim ko je živ od njih, ko je sa četnicima i ustašama, a ko sa nama.

Obe naše brigade imale su u borbi za Vlasenicu 11 mrtvih, 4 ranjena i oko 40 zarobljenih. Zadobili smo i dosta plena: tri minobacača sa oko 200 mina, dva mitraljeza, tri puškomitraljeza, 20 pušaka, oko 50.000 metaka. Zaplenjeno je dosta i druge opreme.

U Vlasenici se nismo mogli duže zadržati. Iskoristio sam priliku i na brzinu posetio neke poznate porodice u Vlasenici. Koliko sam mogao na brzinu saznati, nijedan od skojevaca nije izneverio, niko nije otišao u četnike.

CAPARDE U NAŠIM RUKAMA

Dok smo sabirali plen u Vlasenici stigla je i naredba štaba divizije za sledeću akciju obeju naših brigada: da 17. septembra, noću, napadnu i zauzmu Caparde. Trebalo je ponovo prevaliti brdovit i težak put do Caparda, i to krajem kojim su gospodarili četnici. Marševali smo bez odmora, sa slabom ishranom, stalno u sukobu sa grupom četnika ili zelenog kadra. Nisu to bile ozbiljne borbe. Četnici i zelenokadrovci su samo sa udaljenosti ili iz zaseda pripucavali, a zatim nestajali bez traga. Takav način života ratovanja bio je strašno iscrpljujući, a bez većih i očiglednih rezultata. Tako iscrpljene jedinice Prve i Druge brigade napale su 17. septembra uveče Caparde. Borba je trajala čitavu noć, a u svitanje je neprijateljski garnizon bio likvidiran.

U toku noćne borbe pokušano je da se pregovara sa komandantom utvrđenja. Pregovarali su Sulejman Omerović Car i Paja Kapičić iz Druge brigade. Komandant je pristajao da preda utvrđenje, ali da ljudstvo sa oružanjem partizani propuste za Tuzlu. Razume se da

naši to nisu mogli prihvatiti. Međutim, dok su pregovori još trajali, komandant je iskoristio našu nebudnost i pobjegao na konju za Tuzlu. Pred svitanje posada se predala, jer je osetila da je komandant ispario.

Štabovi brigada ušli su u Caparde u samo svitanje. Pred kasarnom je stajalo više od 400 zarobljenih domobrana samo u donjem rublju, prozebljih i uplašanih. Na dvorištu su stajale velike gomile oružja i sanduci municije.

Caparde su, inače, bile jako utvrđene splotom rovova, bunkera i skloništa od betona, opasane bodljikavom žicom i minskim poljima. I pored svega toga mi smo imali svega 5 mrtvih i 18 ranjenih. Zaplenjen je jedan minobacač, 4 mitraljeza, 6 puškomitraljeza, 31 automat i nešto više od 400 pušaka. Zaplenjeno je dosta i druge opreme. Taj plen nam je došao u pravi čas. Drugarski smo ga podelili između Prve i Druge brigade. Naročito je to naoružanje dobro došlo Prvoj brigadi, jer je imala dosta novih boraca bez oružja.

— Druže komesare, ja bih to sve pred mitraljez — pokazao mi je glavom na zarobljenike komandant 4. bataljona 1. brigade Života Ranitović Soko. — Ko zna koliko je među njima onih koje smo već jednom zarobljavali.

— Moj Sokole — rekoh mu, — kako bismo mi drugačije dolazili do oružja da nije i takve vojske? Bolje je da ih pustimo kućama, pa neka govore svojim da partizani ne ubijaju sve odreda. A kad ih ponovo mobilišu, oni će nam doneti nove puške i odela. Zatim, ugledaće se na njih i drugi.

Ovo za Sokola nije bilo naročito ubodijivo, pa je samo slegao ramenima.

Za kratko vreme savladale su brigade naše Šesnaeste divizije tri neprijateljska garnizona, zadobile dosta oružja i ratne opreme. Bijeljina, Caparde i Vlasenica bila su tri važna i snažna uporišta neprijatelja. Ove pobjede naše divizije, uzasve teškoće i stradanja koja nisu mala, značile su mnogo za jačanje borbenog morala kako starijih tako i mlađih boraca. Borci su se ponovo uverili da se mogu ogledati sa neprijateljem i u njegovim dobro utvrđenim garnizonima. Pokazalo se da par-

lizani, kad organizovano i snažno napadnu, mogu da osvoje svaku tvrđavu. Međutim, nismo stigli ni da se čestito izrađujemo, a moralo se kretati na nove zadatke.

DRUGO OSLOBOĐENJE BIJELJINE

Posle likvidacije Caparda, vratila se Prva vojvođanska u Birač da preuzme zadatke Druge brigade. Ova je, pak, upućena na Majevicu. Njen je zadatak bio da prihvati nove borce iz Srema i da ponovo likvidira neprijateljski garnizon u Bijeljini. Naime, neprijatelj beše zaposeo ovaj grad posle odlaska Prve vojvođanske brigade iz Semberije.

Čim je Druga brigada stigla u Semberiju pokazala je da je dorasla dobijenim zadacima. U sadejstvu sa Trećom vojvođanskom brigadom, koja je 21. septembra prešla iz Srema u Bosnu, i Majevičkim odredom ona je već 23. septembra uveče napala Bijeljinu, koju je branila 3. bojna 8. pukovnije. U žestokoj borbi brigade su osvojile grad. Tom prilikom je zarobljeno oko 300 domobrana i mnogo ratnog plena: 150 pušaka, 6 mitraljeza, 13 puškomitraljeza, 9 minobacača, oko 300.000 metaka, vagon granata. Zaplenjeno je dosta i druge ratne opreme koja se ne broji a neophodna je za vođenje rata. Naši gubici su iznosili oko 50 mrtvih i ranjenih. Neprijateljski gubioi su bili daleko veći: oko 350 ranjenih, poginulih i zarobljenih. Zarobljena su i tri oficira.

Bila je to još jedna velika pobeda jedinica 16. vojvođanske divizije. Osećali smo se još snažnijim i izraslijim.

Narodna vlast je ponovo uspostavljena u Bijeljini. Proradila je radionica oružja. Uspostavljene su veze sa Sremom i Mačvom. Svuda se slobodno kretalo i slobodno disalo. Činilo se kao da je kraj rata.

U istočnoj Bosni ostali su još samo Tuzla i Brčko u rukama neprijatelja. Trebalo je organizovati naše snage i napasti te garnizone. Pri tom smo mislili naročito na Tuzlu, gde je radnička klasa imala bogatu revolucionarnu istoriju. Ovde je postojala i velika rezerva novih boraca za partizanske jedinice. Osim toga, znalo se da je

Tuzla bogata i ratnim i drugim za partizansku vojsku neophodnim materijalom.

I neprijatelj je bio svestan da je Tuzla na redu. Zato se i strepnja nadvila nad njom. Obaveštajna služba Trećeg korpusa usmerila je svoja osmatranja i ispitivanja prema tuzlanskom garnizonu.

BORBA ZA TUZLU

Pošto je Tuzla bila glavno neprijateljsko uporište u istočnoj Bosni, a uz to i važno političko i privredno središte, procinjeno je da bi zauzimanje ovog grada bilo od velikog vojnog i političkog značaja. Zato su krajem septembra 1943. godine, jedinice Trećeg korpusa pošle na Tuzlu.

Pred sam napad na Tuzlu dao je Štab Trećeg korpusa u svojoj zapovesti iscrpno vojno i političko obrazloženje.

»Uspješno izvođenje akcije na Tuzlu je od ogromnog vojno-političkog značaja za cijelu istočnu Bosnu. Okupator i njegove sluge gube time jedno od važnih vojnih uporišta, gube bazu rudača (uglja, soli, sode i špirita), neophodno potrebnih za vodenje rata. Nama se pak otvaraju široke mogućnosti za mobilizaciju ljudstva, naročito radnika, koji željno i nestrpljivo očekuju našu vojsku...«

Iz citiranog dela obrazloženja zapovesti Štaba Trećeg korpusa vidi se da je borbi za oslobođenje Tuzle davan pretežno politički karakter.

Štab Šesnaeste vojvodanske divizije dobio je zada tak da sa svoje dve brigade, Prvom i Drugom, učestvuje u napadu. Pošto su naše brigade kasno primile naredenje za pokret, morale su se kretati ubrzanim maršem. Tako se Prva brigada kretala cestom bez obzira na opasnosti od avijacije, bili smo uvereni u svoju snagu. Druga brigada je marševala od pravca Zvornika prema Tuzli. Iako je naredenje primila sa zakašnjenjem ipak je uspela da blagovremeno zatvori pravac od Zvornika. Pored toga napadala je dobro utvrđene položaje na Busiji u Požarnici, gde je postigla zapažene rezultate.

Približavajući se Tuzli, susretali smo dosta sveta koji je bežao iz grada sa decom i stvarima. Govorili su nam da se borbe vode već i u samom gradu. Jedan starac mi je posebno zapao za oko, pa ga upitah zašto beži kad dolaze partizani u grad.

— Eh, taki ti je vakat, moj gospon, družo. Rat je to, brate, i ne znaš hoće li insan živ glavu izvući. Evo, vidiš, kod mene su puna kola ženskinja i ove nejači. Moram ih skloniti neđe kod svojte. Bježi ovamo, bježi onamo, a nidje nisi siguran...

— Pa mi smo narodna vojska, ispred nas ne moraš da bežiš — rekoh mu.

— A, ne znam ti ja više koje je čija vojska. Svaka nas svojata, a od sviju se gine. E, samo neka niste četnici. U njih baš nemam vjere.

Tako ti moj nepoznati Tuzlak ode u neizvesnost. Beži, kako kaže, od četnika, a može baš na njih naleteti kud je krenuo sa ono malo svoje sirotinje.

Malo bliže Tuzli čula se već i grmljavina lopova i bacača. Naša je brigada imala zadatak da zaposedne Gornju Tuzlu. Prethodnice su se sukobile sa Nemicima i četnicima koji su branili prilaze Tuzli. Ipak, brigada je u sumrak ušla u Gornju Tuzlu, koja je bila već slobodna. Brigada se razmestila u okolini, a ja sam sa nekoliko kurira pošao u samo mesto i zatekao tu neke jedinice naše divizije. Kad smo se približili samom centru gradića, naiđosmo na poveliku grupu muškaraca i nešto žena okupljenih oko nekog našeg agitatora. Pažljivo su slušali. Pošto je već bio mrak, po glasu sam zaključio da govori neka naša partizanka. Zastao sam da je čujem. Vatreno je objašnjavala politiku našeg narodnooslobodilačkog pokreta. Prepoznao sam Dušanku Jovičić političkog komesara bataljona Treće vojvođanske brigade.

Kad je završila, nastao je tajac. Niko nije postavljao pitanja. Ljudi su počeli da se razilaze kućama komentarišući usput ono što su čuli.

— Ču li ti Haso, brate, kako ovo žensko govori? — upita neko u mraku.

— Ja čuo sam, vala, i sramota za nas, muškarce —
odgovori Haso.

— Veruješ li ti baš sve što ona govori? Kaže da je to najbolja vojska i da treba da im se pridružimo.

— Popričekaj malo, kud si navro, bolan. Āe danas ima dobre vojske. Od svake se gine.

Videlo se da je naša agitatorka već nešto zakuvala među muslimanskim živiljem u Gornjoj Tuzli. Po mahalama se govorilo o ženi, partizanki, agitatorci.

U toku noći dobili smo obaveštenje da je Tuzla u našim rukama. Bio je 3. oktobar 1943. godine. Sutradan smo sa divizijom krenuli prema Tuzli i u najbližoj okolini se razmestili. Nekoliko nas iz štaba brigade siđosmo u grad. Spoljni znaci govorili su da je borba bila oštra. Saznali smo da je plen velik, naročito u oružju i municiji. U odeći, obući i hrani takođe.

Međutim, borci naših brigada nisu imali prilike ni vremena da se sa narodom raduju i slave oslobođenje grada. Štab naše divizije već beše izdao novu zapovest u kojoj je objasnio da se neprijatelj drži još samo u selima Husinu i Živinicama. Stoga je naša Prva brigada dobila zadatak da likvidira ta uporišta.

Pri polasku na položaje, promarširali smo kroz grad. Vojska dobro ubuvena i obučena, sa dosta automatskog oružja i tovarnih konja sa teškim mitraljezima i bacačima, delovala je veoma impozantno. Čuli su se uzvici:

— Ala su ovi naoružani, moj Suljaga. Biće prpe bradonjama.

Kod Husina smo se prvi put sreli sa Krajišnjicima, o kojima smo dosta slušali. Krajišnici i Vojvođani zajedno su razbili otpor kod Husina. Neprijatelj se držao uporno, naročito Nemoi, očekujući pomoć od Doboja.

POGIBE NAM LJUBIŠA

U borbi za Tuzlu i oko nje pretrpela je Šesnaesta vojvođanska divizija težak gubitak: poginuo je načelnik štaba Ljubiša Urošević. Oficir stare jugoslovenske vojske, pošao je od prvih dana ustanka u Srbiji sa partiza-

nima. Poginuo je kad je sa načelnikom Štaba Trećeg korpusa Jovom Vukotićem išao na zadatak prema Bukinju. Upali su u automobilom u zasedu i na njih je otvorena vatra. Vukotić je uspeo da iskoči, a Ljubiša je poginuo. Sahranjen je na tuzlanskom groblju uz najviše vojne počasti. Na topovskom lafetu pronet je kroz grad do groblja uz pratnju vojske i mnogobrojnih Tuzlaka. Na groblju je komandant naše divizije Danilo Lekić Španac, održao topao ljudski govor, opraštajući se od Ljubiše. Takav govor je Ljubiša i zaslužio.

Prva vojvođanska brigada dobila je zadatak da oslobodi Lukavac i željezničku stanicu Mirčinu na pruzi prema Doboju. Kad je ona i taj zadatak uspešno završila, tek tada je faktički završena bitka za Tuzlu.

U Tuzli se naglo budio privredni i kulturni život. Pred novim i specifičnim zadacima našli su se terenski partijski radnici, kao i jedinice stacionirane u gradu. Tuzla je na mene ostavila snažan utisak. Imala je dosta industrije, trgovinu, organizovanu privredu uopšte. Narod je sa simpatijama primao partizansku vojsku. Mnogo mladića i devojaka javilo se dobrovoljno u partizane, naročito u istočnobosanske brigade — Šestu Muslimansku i Hrvatsku. Politička atmosfera u Tuzli podsetila me je na Livno, gde je narod svojevremeno takođe veoma srdačno dočekao partizane. Ovde je to bilo još izrazitije, verovatno zato što se ovde osećao snažan duh radničke klase čijoj se revolucionarnosti sudilo već 1919. godine.

Oslobođenjem Tuzle dobila je Narodnooslobodilačka vojska širok manevarski prostor, a i dosta veliko vrelo novih boraca. Inače, ovde je zarobljeno nešto više od 2.300, a ubijeno ili ranjeno oko 1.000 neprijateljskih vojnika. Dobijeno je i dosta plena.

Vrhovni komandant drug Tito pohvalio je sve jedinice koje su učestvovala u borbi za oslobođenje Tuzle.

RATNI REFERENDUM

Posle uspešnih borbi za Tuzlu, dobila je Šesnaesta vojvođanska divizija nove zadatke na širokom prostoru Majevice, Semberije i Posavine. Trebalo je da brani to

područje od neprijateljskog prodora sa Save i Drine, da razbije četnike na tom prostoru, da mobilizacijom novih boraca formira nove jedinice i da učvrsti domaće partizanske odrede — Posavsko-trebavski i Majevički.

I pored toga, naše naredne akcije imale su i političku svrhu. Trebalo je, naime, da na tom području omoguću učvršćivanje marodnooslobodilačke vlasti, poboljšavanje uslova života i lečenja ranjenika, evakuaciju hrane za Birač, jačanje veza sa Sremom i Srbijom.

Ovako brojni i krupni zadaci na širokom geografskom prostoru zabtevali su maksimalnu organizovanost i dosta snage.

Snagama koje smo imali zaposeli smo obalu Save od Šamca do Bosanske Rače. Razume se, ni neprijatelj nije sedeo skrštenih ruku. Počeo je da priprema za prelaz preko Save i napad na našu slobodnu teritoriju. Nasuprot našim jedinicama, na sektoru Sava—Drina nalazile su se dve belogardejske i jedna nemačka SS divizija. Zajedno sa garnizonom u Brčkom, prema podacima naše obaveštajne službe, to je činilo oko 50.000 dobro naoružanih vojnika. Naše snage su bile gotovo deset puta slabije. I pored toga, brojni pokušaji neprijatelja da pređe reku i ovlada našom slobodnom teritorijom nisu uspeali u toku celog oktobra 1943. godine.

Pošto nisu uspevale da se prebace u Bosnu, ove jedinice su iskalile svoj bes na stanovništvu sremskih sela. Fašisti su žarili i palili, ubijali i slali u logore i staro i mlado, muško i žensko, odreda.

Preko »Slobodne Jugoslavije«, a i od nekih izbeglica iz Srema, borci su obaveštavani o tome šta se događa u njihovom zavičaju.

Stoga je stanje u Prvoj, Drugoj i Trećoj brigadi bilo uzavrelo do usijanja. U razgovoru sa borcima svakodnevno se čulo:

— Vodite nas u Srem. Ako moramo dati život, da ga damo na svojoj rodnoj grudí. Sve nam popališe i pobiše, a mi se po ovim planinama mlatimo sa četnicima i zelenim kadrom...

Posle kratkih konsultacija sa štabovima brigada, odlučio je štab divizije da napadne Brčko, kako bi se

pažnja neprijateljskih snaga iz Srema skrenula na ovaj pravac. Naredbu Štaba divizije o napadu na Brčko pročitali smo javno pred strojevima. Na bataljonskim zborovima jednodušno je prihvaćena ocena da je napad na neprijatelja u Brčkom u ovom trenutku najbolja pomoć Sremu.

Takvog raspoloženja za borbu i svesnog prihvatanja ovog svojevrsnog ratnog referenduma nisam video za vreme čitavog rata, mada sam prošao kroz više naših brigada.

BORBE OKO BRCKOG

Prema zamisli štaba divizije, sa bosanske strane trebalo je da napadaju Prva i Treća vojvodanska brigada i Majevički odred. Sa sremske strane, napad na neprijateljsku posadu u selu Gunji i sprečavanje interven-

*Formiranje jedinica Petefi brigade
1944. u Somborn*

cije neprijateljskih snaga od Vinkovaca i Šida povereno je Drugoj i novoformiranoj Četvrtoj vojvodanskoj brigadi. U tu svrhu upućena je Druga brigada iz Bosne u Srem. Taj zadatak dobila je brigada neposredno posle

oslobođenja Tuzle, pa nije imala mnogo vremena. Naime, trebalo je napasti Brčko 19. oktobra uveče. Zato je već u noći između 17. i 18. oktobra prešla Savu. U selima Srema izazvala je veliko iznenađenje, ali i još veću radost. Stanovnici Jamene, Višnjičeva, Morovića, Bosuta i Sremske Rače, izlazili su na svoje široke šorove da pozdrave borce, svoju decu. To je borcima dalo još više snage da istraju u velikoj i neravnoj borbi.

Izvanredno raspoloženje za borbu bilo je razumljivo kad se ima u vidu da je u Sremu besnela ofanziva policijskih jedinica generala Kamerhofera i konjičke divizije razularenih Vlasovljevih kozaka.

Brčko su napale Prva i Treća brigada sa desne strane Save, a Druga sa leve obale — iz Srema. Ključalo je kao u kazanu, jurišalo se hrabro, junački. Ipak, napad nije uspeo, jer je zahvaljući dobrim komunikacijama brzo stigla pomoć brčanskom garnizonu. Naša Treća ovladala je fabrikom čarapa i time izbila do prvih kuća na periferiji Brčkog. U svanuće su se naše jedinice morale »otkačiti« od grada, ostavljajući tamo samo isturena odeljenja. Glavnina Prve brigade razmestila se na liniji: Brčko—Omerbegovača—Boće—Boderište.

Neprijatelj je iz Brčkog pokušavao da prodre, ali je uspešno odbijan. Tek kada su u Brčko prebačene jake neprijateljske snage otpočela su nasilna izviđanja u raznim pravcima i krajem oktobra pokušaj prelaza preko Save kod Jamene i Rače. I pored jake artiljerijske i minobacačke vatre, a i napada avijacije, naše snage su uspele da spreče prelaz fašista preko Save, nanevši im velike gubitke u ljudstvu i ozbiljnu materijalnu štetu. Potopljeni su jedan brod, skele i dva veća čamca sa vojskom. Samo tom prilikom neprijatelj je izgubio oko 150 vojnika. Neprijatelj je pokušao i da prodre od Brčkog prema Bijeljini. Naše jedinice su prihvatile borbu na sektoru Solin—Trnjaci. Juriši su se smenjivali jedan za drugim, ali su posle višečasovne borbe naši borci uspeli da razbiju neprijatelja i nateraju ga u bekstvo. U toj borbi uništena su dva tenka, a ubijeno je 37 neprijateljskih vojnika.

»Jedinice naše I brigade — zapisano je lih dana u izveštaju Štaba 16. divizije — dočekale su transport od

tri lađe koje su išle od Broda u pomoć garnizonu u Brčkom. U toku dvočasovne borbe potopljena je jedna lađa sa ljudstvom i materijalom, dok je druga, jako oštećena, uspela da pobegne za Brčko. Treću lađu su naše jedinice zaplenile. Na lađi je zaplenjeno oko 100 sanduka putera, sira i margarina, 40.000 komada cigareta, veća količina brašna, makarona i geršle, masti i šećera«.

Takve borbe potrajale su sve do 7. novembra 1943. godine.

Ubrzo posle toga, 17. novembra, je u istočnoj Bosni formirana Peta vojvođanska brigada. Sada je Šesnaesta divizija raspolagala sa pet brigada i oko 7.500 boraca.

KAMENJARU OVLAŽIŠE OČI

Osnovnu karakteristiku borbi oko Brčkog činilo je ispoljavanje masovnog junaštva boraca i rukovodećeg kadra, što je omogućilo zadržavanje brojno nadmoćnijeg neprijatelja na polaznim pozicijama i prouzrokovanom u osetne gubitke u ljudstvu i materijalu. Borci su se svetili neprijatelju za svaku žrtvu koju je tih dana podnosio Srem, tako da je bilo mnogo pojedinačnih junaštva zabeleženih među borcima u svakoj od vojvođanskih jedinica. Teško je izdvojiti koja je jedinica pokazala više junaštva. Bilo je dirljivo slušati iteške ranjenike koji su se zadivljujuće hrabro držali trpeći ogromne bolove. Među sobom su govorili samo o tome kako su ubijali fašiste.

Hrabri skojevac, sa nadimkom Kurjak imao je pet rana. Kad ga je bolničarka smestila među ranjenike, naišao je komandant Kamenjar. Ugledavši Kamenjara, Kurjak ni reči ne reče o tome kako ga rane bole, nego o tome kako je bilo u borbi.

— Ala smo ih kokali, družo komandante, milu li im nanu! Kad god sam kog koknuo, viknuo sam: Ovo ti je za Radince, ovo za Pećince, ovo ti je za spaljenu Jamenu, Prahovo, Divoš. ...

Kamenjaru ovlažiše oči. Okrenuviši se prema meni, poluglasno reče:

A

— Eto vidiš, Zdravko. Iako smo bosni, polugoli i nedovoljno naoružani, dok je ovakve omladine, mi moramo pobediti. Srce je jače od fašističkog čelika.

Dok su jedinice Šesnaeste vojvođanske divizije ulagale natčovečanske napore da spreče neprijatelja da proдре na našu slobodnu teritoriju i ponovo zauzme Tuzlu, četničke bande su u našoj pozadini napadale organe vlasti, kurire i manje partizanske jedinice. Stoga je štab divizije i pored delikatnosti situacije oko Save, morao da odvoji deo svojih snaga i uputi ih po veoma teškom i raskaljanom terenu da razbiju četnike na području Čelić—Trnava prema liniji Tuzla—Zvornik. Naše jedinice su izvršile ovaj zadatak i olakšale delatnost partizanskih jedinica i pozadinskih radnika na tom terenu.

Pošto borba za Brčko nije uspela, morale su jedinice Šesnaeste divizije zauzeti nove položaje. Tako su se Druga i Četvrta brigada, po naređenju Štaba divizije noću između 21. i 22. oktobra vratile u Bosnu. Druga brigada se razmestila na prostoru Crnjelova, a Četvrta u rejonu Vršana i Novog Brezovog Polja. Treća brigada se razmestila na liniji između Novog Brezovog Polja i Gradiće, a Prva na potezu Donje Breze i Potočara. Brigade su, zapravo, postavljene tako da zatvaraju pravce koji su od Brčkog vodili ka Tuzli, Bijeljini i Gračanici. štab Trećeg korpusa dao nam je u to vreme krupne vojničke i političke zadatke.

MORAMO I NA PRAZNIK DA RATUJEMO

Međutim, ni neprijatelj nije mirovao. Njegove snage preduzimale su drske ispade prema Tuzli i Bijeljini, ali su jedinice naše divizije uz teške napore uspevale duže vreme da im se suprotstavljaju i da ih odbacuju natrag prema Brčkom.

Sedmog novembra se štab Prve brigade nalazio u selu Ratkovićima. Spremali smo se za proslavu godišnjice Oktobarske revolucije, koju smo proslavljali u Jugoslaviji u vatri i okršajima protiv zajedničkog neprijatelja. Međutim, počeli su pristizati kuriri od stra-

ne Brčkog sa izveštajima da veće snage neprijatelja kreću u našem pravcu. Isturena odeljenja naše brigade već su vodila žestoke borbe. Avijacija je od ranog jutra bila aktivna. Očito su neprijateljske snage dobile zadatak da se po svaku cenu probiju prema Tuzli. I iz drugih pravaca, naročito od Doboja i Zvornika, takođe su pokrenute neprijateljske snage u pravcu Tuzle.

— Eto, Zdravko, jarko mu sunce, nema proslavljanja Oktobarske revolucije, moramo i na praznik da ratujemo — srdito reče Kamenjar.

Uskoro se čula mitraljeska, minobacačka i artiljerijska paljba. To je bio znak da neprijateljske snage imaju ozbiljne namere da nas odbace od Brčkog na planinske masive Majevice.

— Hajdemo na konje, da vidimo šta se to događa — žustro reče Kamenjar.

Od sela Ratkovića do Pukiša stigli smo brzo. Tu, na okuci ceste poviše od Studenih voda, postavio je komandir 3. čete Lukić svoje borce prema neprijatelju, koji već beše izbio na liniju Hana Trešnjice i Hana Miladije. Malo podalje od te čete, naišli smo na naš telefonski vod, čiji je komandir sa nadimkom Hodža bio rodom iz Krčedina. Vikao je u telefonsku slušalicu neprekidno, iako je neprijateljska artiljerija grurala kao sumanuta.

Kad je ugledao Kamenjara i mene, gotovo se izbezumio:

— Pa, drugovi, šta vam je? Zašto ste ovde? Pa znate li da je ovo prva linija.

— Znamo, Hodža. Pa baš zato smo i mi tu — odgovori Kamenjar.

I komandir čete Lukić bio je uznemiren što nas vidi tu. I on nas je molio da što pre napustimo to mesto. Znali su oni da Štab brigade mora da se nalazi na komandnom mestu odakle će imati jasan pregled nad jedinicama.

— Drugovi, vi ste iz štaba brigade, treba da ste na komandnom položaju — dokazivao je Lukić.

— Eto sad, Zdravko, zar da nas i komandiri četa uče gde treba da budemo u borbi — progunda Kame-

njar. — Komandant i politički komesar treba da se nalaze tamo gde je najteže, a oni nama: te nemoj tamo, te nemoj vamo. Najbolje je bilo, brate, kad sam bio komandir čete. Tada sam smeo gde sam ja hteo...

Brigada je pružala snažan otpor neprijatelju, koji je sa daleko nadmoćnijim snagama uporno nastojao da prodre u pravcu Tuzle nastupajući na čitavom frontu. Bilo je očigledno da ima ozbiljne namere i da se ne radi samo o čarkama. Dok su naše snage zadržavale neprijatelja, obavješteni smo da je Tuzla već pala u ruke neprijatelja koji je nastupao iz pravca Doboja.

»Za vreme ovih bojeva — zapisano je u izveštaju Štaba 16. divizije Vrhovnom štabu — manifestovao se borbeni elan, upornost i požrtvovanost naših jedinica, naročito I brigade. Mi smo uspjeli da u toku desetodnevnih borbi zadamo neprijatelju niz žestokih udaraca«.

Kad je Štab divizije ocenio da ne treba više pružati frontalni otpor, naredio je da se jedinice povuku na padine Majevice. Naša brigada je imala dosta gubitaka, jer je bila stalno u prvoj liniji. To je bio period kad nam je brigada bila najbolja, najsposobnija za akciju. Ponosili smo se svojom brigadom. I Štab divizije ju je zavoleo — uvek je sa njom računao u najtežim situacijama, ubeden da ona neće izneveriti. Zato nam je, kao štabu brigade, uvek bilo teško gledajući kako ponekad krvari bez izgleda na uspeh i bez mnogo opravdanja.

PRVA VOJVOĐANSKA U SREMU

Kad su se brigade Šesnaeste vojvođanske divizije otkačile od neprijatelja, povukle su se njegove snage u Brčko. Tada je štab divizije rešio da sa tri brigade napadne i razbije bande četnika i zelenog kadra na sektoru Požarnice. U tom smislu je izdao i naređenje. I dve brigade su zaista uspele da razbiju četničke snage na području Požarnice. Međutim, zelenokadrovci su na sektoru Seljublje—Hrasna pružali grčevit otpor. Osetili su da su Nemci i ustaše krenuli na nastupanje, pa su i oni postali hrabriji. Ipak, naše jedinice su uspele.

le da ih proteraju i nastavile da ih gone, ali to nije mnogo vredelo. Oni se razmire po šumama, a noću se vrate kućama. Tako je bilo i sada.

U tim selima naše jedinice su ostavile pet ranjenika sa 32 borca obezbeđenja. Pošto su bili iz tih sela i poznavali dobro teren, zelenokadrovci su iskoristili mrak, povratili se i napali ranjenike. Tom prilikom su ovi strvinari ubili četvoricu ranjenika. Poginuo je i jedan borac iz obezbeđenja ranjenika, a šest ih je ranjeno. Čim su naše jedinice obavestene o divljanju zelenokadrovaca, odmah su se vratile rešene da unište ova

Kurs referenata saniteta XVI vojvodanske divizije

razbojnička gnezda. Bila je to ogorčena borba, tuklo se za svaku kuću. Nakon duže borbe, naše jedinice su uspele da razbiju i rasteraju zelenokadrovске buljuke. A tada, nošene ogorčenjem, odlučile su se na nešto čemu smo mi partizani nerado pribegavali — zapalile su sela Seljublje, Horozovinu i deo Hrasne. Za tako nešto je bilo potrebno odobrenje od više komande, naročito ako nisu bile u pitanju pojedine kuće nego čitava naselja. Međutim, kad se prepuni čaša, bilo je

teško borcima objasniti zašto se ne primenjuju naj-oštrije mere protiv razularenih i podmuklih bandi — tada razum ustupi mesto osećanjima. Partizani su bili svesni da će u takvoj situaciji najteže biti nejači. Ali, šta da se radi kad njihovi očevi nemilosrdno ubijaju roditelje i braću partizanske nejači? Zatim, partizani se nikad nisu svetili deci, ženama i starima. Za takav postupak bile su predviđene najstrože kazne. Uglavnom, nikad nisam čuo da je neko od partizana ubio ženu, dete, majku ili oca četnika, ustaše ili zelenokadrovca. To je bilo strano našoj ideologiji i etici. Nasuprot tome, Nemci, ustaše i četnici uopšte nisu patili od griže savesti prilikom klanja dece, žena i staraca.

ODUŠEVLJENO PRIMLJENA ODLUKA

Drugi delovi naših jedinica ušli su u Gornju Tuzlu i Simin Han, gde su se nalazile samo žandarmerijske posade. One su, čim su osetile prisustvo partizana, odmaglile u Tuzlu

U vreme tih operacija dobila je Prva vojvodanska brigada davno željenu komandu: prelazak u Srem. Naime, situacija u Sremu bila je u tom trenutku vrlo teška. Posle oktobarske neprijateljske ofanzive ostala su zgarišta, a mnoge porodice u crno zavijene. Stoga je naša Prva brigada dobila zadatak da pređe u Srem na dve nedelje i da uništi manja neprijateljska uporišta oko Fruške gore, da spreči dalja divljanja neprijatelja po selima, da učvrsti poverenje u snagu naše vojske, da poboljša uslove za opstanak i razvitak Prvog sremskog odreda i da mobiliše nove borce za naše jedinice.

Odluka štaba šesnaeste divizije, doneta na zahtev Glavnog štaba Vojvodine, primljena je sa oduševljenjem među borcima i rukovodiocima brigade. Radi priprema brigade pošli smo u selo Koraj. Ovo je selo čisto muslimansko, ali je sve vreme rata održavalo čvrste veze sa partizanima, ovde smo uvek lepo i toplo primani. U Koraju smo prenoćili, dobro nahranili vojsku i izdvojili ranjenike i bolesnike koje smo nameravali da ostavimo, kako bi brigada bila što pokretnija. Trebalo je, naime,

stići do Fruške gore što brže, a to nam ne bi uspelo ako ne bismo teško pokretne ranjenike i bolesnike ostavili u Bosni.

Bili smo svesni da je put od Majevice do Fruške gore težak za naše jedinice, koje su pre toga vodile iscrpljujuće, borbe, malo spavale i neredovno se hranile. Na području od Save prema Fruškoj gori čekalo nas je mnoštvo opasnosti i prepreka, jer su putevi i pruge u Sremu gusto izukršteni, tako da motorizaciji nije teško da se iz bilo kog garnizona brzo prebaci gde god zatreba. Ipak, to nije umanjivalo radost, prijatno uzbuđenje pri pomisli da se polazi u Srem. Stoga i noćni predah u Koraju nije iskorišćen za spavanje i odmor, nego je protekao u razgovorima o tom putu, o skorom susretu sa svojim, sa drugovima, sa svojim Sremom u kom se sad bere grožđe i priprema za zimu ono što se sačuvalo i sakrilo od neprijatelja.

PREMA SAVI KAO NA KRILIMA

Kad se brigada razmestila u selu, pošao sam da obidem neke jedinice štaba. Naišao sam tako na telefonistu Hodžu i partizanku Nadu Mihajlović, takođe iz voda za vezu. Nada je, koliko se sećam, bila rodom iz Indije. U jednoj borbi metak ju je pogodio u usta, a izašao kroz obraz, pa je nekada lepa devojka bila izobličena. Spremali su večeru i uz vatru ćaskali.

— Šta se radi? — upitah.

— Druže komesare, zar je moglo nešto lepše da nam se priredi nego da idemo u Srem — rekoše oboje gotovo u glas. — Samo da malo omirišemo onu našu sremsku zemlju, i biće nam lakše. A, bogami, malo i da odahnemo dušom od ovih prokletih đikana i zelenokadrovaca.

— Da. Samo, znate da mi tamo ne idemo na odmor, nego da se borimo.

— Ma, druže, komesare, samo da im pokažemo zube, pa makar se odmah vratili u Bosnu — dodade Nada.

Tako je, može se reći, noć u Koraju protekla u nespavanju. Uzbuđenje nije dozvoljavalo da se trene.

Iz Koraja smo krenuli ranom zorom ka Donjem Zabrđu, a odatle prema Savi. Prešli smo cestu Brčko—Bijeljina i pred samu noć zanoćili na prostoru Svinjarevca. Odavde smo ispitali mesto odabrano za prelaz preko Save. Kad je sve pripremljeno, razaslato je naređenje štabovima bataljona sa obaveštenjem o vremenu polaska, mestu prelaska Save i pravcu kretanja u Srem. Uzbuđenje nije dalo da se zaspi ni u Svinjarevcu.

Mi smo u štabu posvršavali nužne poslove i malo prilegli. No, tek što smo pospali, dežurni kurir počeo da nas budi:

— Druže komandante, ustajte, naši prelaze preko Save!

Kamenjar skoči i povika:

— Šta, zar već prelaze? Kuriri, sedlajte konje! Ide-mo na Savu! — Pojurili smo prema Savi kao na krijalima.

Kad smo stigli na Savu, neki bataljoni behu već prešli, a drugi su čekali na red kod čamaca. Obezbeđenja su bila postavljena sa leve i desne strane Save i na bosanskoj i na sremskoj obali.

Zanimljivo je bilo posmatrati konje. I jahači i tovarni ponašali su se gotovo kao i ljudi. Bilo je dovoljno samo jednog čamcem prebaciti preko, pa da svi ostali sami preplivaju za njim. Kao da su znali da ne smeju da odaju partizane, plivali su tiho, bez rzanja* Navikli su na naše teškoće i pravila ratovanja baš kao i mi. S pravom se u narodu kaže da su konji plemenite životinje.

SREMSKA ZEMLJO MOJA!

Za prebacivanje je upotrebljeno nekoliko čamaca. Klizili su jedan za drugim — kao povezani nekim nevidljivim nitimži. A čamdžije su tako vešto veslale da im se ni zaveslaji nisu čuli. Svako je znao svoj zadatak i savesno ga izvršavao.

Dirljivo je bilo posmatrati borce kad su iskakali iz čamaca i stupali na sremsku zemlju. Uzbuđeni i ra-

dosni, neki nisu mogli da to i javno ne ispolje. Legali su na tu sremsku crnicu i ljubili je, kao rođenu majku.

— Sremska zemljo moja, volem te ko nikad! — viknuo je jedan borac i zagrcnuo se.

Nisu to bili znaci slabosti i izrazi puke nostalgije. Bili su to izlivi istinske ljubavi prema rodnoj grudi, za koju se ovi mladići i devojke bore i čiju su stvarnu vrednost spoznali tek u toj borbi.

Posmatrajući ih, nisam se mogao oteti mislima o vezanosti čoveka za svoju rodnu grudu. Pade mi tako na um kako nauka, eto, može takoreći sve da objasni. Ali, niko ne može, činilo mi se, bolje objasniti taj pojam rodne grude od borca kada se za nju bori, pogotovu ako je povremeno i napušta.

Kad se cela brigada prikupila, krenuli smo prema Lisniku. Ovde smo održali zbor brigade. Govorili smo komandant Kamenjar i ja. Prekaljeni borac, komandant proslavljene brigade, nije mogao da govori bez uzbuđenja. Podrhtavao mu je glas, kao da će mu svakog trena suze navreti. Doživljavao je isto što i svi njegovi borci. Možda čak i više, jer je bolje od njih znao šta se sve događalo u Sremu u poslednje vreme.

Kamenjara sam dobro poznavao još iz 1941. godine. Bio je junačina. Ljudi koji ga nisu bolje znali, mislili su da je on, onako uvek namrgođen, oštar i grub, neosetljiv na ljudske teškoće i patnje. Međutim, itekako je Kamenjar bio osetljiv i ranjiv kad su bili u pitanju ljudi. Koliko srno puta posle neke bitke u kojoj nam je poginulo više drugova satima jahali čuteći. Samo bi se ponekad začuo duboki uzdah našeg komandanta. I upravo to ga je podsticalo da se još hrabrije i upornije bori i da se uvek nađe tamo gde je najteže. Znali su to njegovi borci i izvanredno ga cenili i voleli.

Posle zбора, bataljoni su dobili naređenje da pođu u pravcu Višnjićeva. A nas dvojica sa članovima štaba i nekoliko kurira krenuli smo u Glavni štab Vojvodine — da ih obavestimo da smo stigli i kakav smo zadatak dobili od Štaba divizije.

Jašući prema šumi u kojoj se nalazio Glavni štab, Kamenjar progovori, još uvek uzbuđen:

— Vidiš Zdravko, ovu našu omladinu pred kojom smo malopre govorili. To je ono najbolje što Srem ima. Jesi li video kako je to vezano za rodnu grud. Sa takvom vojskom možeš kud hoćeš a da te ne obruka. Oni vole svoj Srem, svoju ravnu Vojvodinu, ali su pokazali da mogu da se bore svuda gde ih protiv fašizma uputi naša Partija.

PONAŠAO SE KAO RODITELJ

I kuriri su bili uzbuđeni što se nalaze u Sremu. Bili su to divni mladići, gotovo deca, ali desna ruka našem štabu. Nikad se nije desio slučaj da nam kurir kaže da je teško, da ne može dalje. Uvek su bili optimisti i spremni da izvrše svaki zadatak, veoma odgovoran, težak i opasan. Zbog toga su kuriri uvek bili miljenici u štabu brigade. Tako je i ovom prilikom kurir Nikola Vidaković, Pećinčanin, razdragano upadao Kamenjaru u reč:

— Druže komandante, dođe jednom vreme da se vratimo u naš Srem. Ovde će i nama kuririma biti bolje. Hrane će biti do ušiju, a što je najvažnije — ovde ne moramo strahovati od četnika i zelenog kadra. U Bosni smo mi njihova najslada meta.

časkajući stigosmo i do Glavnog štaba. Nalazio se u šumi na Lisniku, pod šatorima napravljenim od engleskih padobrana. Za trenutak su se uznemirile straže, jer nisu znale kakva je to konjica neprimetno stigla do štaba. I članovi Glavnog štaba su u prvi mah pomislili da se radi o neprijatelju. Međutim ubrzo se zabuna razjasnila.

— Ama, čočo, mišljah, poginuh bez metka. Kud ćeš veće bruke od toga — reče stari Savo Orović, načelnik Glavnog štaba. Rodom je iz Crne Gore, pukovnik stare jugoslovenske vojske, čim je pukla prva ustanička puška, stupio je u redove boraca protiv okupatora. Posle pete ofanzive poslat je među Vojvodane.

U Glavnom štabu smo zatekli samo Savu i komandanta Aćima Grulovića. Obavestili smo ih da, po zadatku Štaba divizije, idemo na Frušku goru da napadnemo

nekoliko manjih posada neprijatelja. Prvo na redu je bilo selo Grgurevci. Drugovi su se složili. Savo Orović, kao stari vojnik, skrenuo nam je pažnju na neke opasnosti, govoreći između ostalog:

— Vidiš, Kamenjaru. Brigadu će neprijatelj brzo osetiti. Znaju oni vrijednosti I vojvođanske brigade. Čim vas osjete, izvršiće jaču koncentraciju vojske da bi vas napali. Njima to nije teško, jer imaju dobre komunikacije. Povedite o tome računa.

Ponašao se Savo kao roditelj, a ne kao načelnik višeg štaba.

KOLONA SE NIJE PREKIDALA

Aćim se složio sa onim što je već Savo, kao načelnik napomenuo.

— Osim toga, vi ste iskusni ratnici i nema potrebe da vam govorimo ono što i sami znate. Važno je da fašisti osete da imamo vojsku koja nije uništena. To je naročito važno i zbog ovog naroda — rekao je Aćim.

U štabu se nismo dugo zadržali. Morali smo da krenemo što pre za bataljonima, jer je u ovakvim situacijama najbolje kada je štab blizu jedinica.

Kretali smo prema Divošu. Put je bio veoma težak, jer je veliko blato otežavalo naše kretanje. Osim toga, imali smo na putu i krupnih prepreka. Naročitu teškoću nam je predstavljala pruga između Martinaca i Sremske Mitrovice. Važna saobraćajnica Beograd—Zagreb, kojom su prebacivane često nemačke trupe za frontove, bila je uvek dobro čuvana. Na putu nas je pratila i mračna noć, a kiša je kao za inat prosto lila. nije to bilo prvi put da se i priroda uroti protiv partizana, ma da je i to imalo dobru stranu — nepogodna noć partizanima na sopstvenom terenu, još je nepogodnija okupatoru koji se nalazi na tuđem. A do Divoša trebalo je stići do jutra.

Kad je kurir javio da je pruga blizu, Kamenjar kao munja izlete pred kolonu da lično nadgleda prelaz. Odjednom, zasvetli raketa. Nisam se uopšte mo-

gao orijentisati gde se nalazimo. Kamenjar reče da su blizu Martinci:

— Neprijatelj nas je ili osetio, ili, po običaju, razgoni strah — šapnu Marko.

I dok su rakete parale nebo, naše su jedinice smireno i organizovano prelazile prugu. Našim borcima ovde nisu bili potrebni ni vodiči, ni karte, ni kompas. Svaki je dobro poznao teren, a svaki brđanin bi se tu gubio, kao što su se Sremci gubili u brdskim krajevima.

— Samo napred, drugovi — poluglasno je požurivao Kamenjar. — Još malo pa smo u Fruškoj. Tamo ćemo se odmoriti i potkrepiti.

Iako je bila mrkla noć, put kaljav, a borci premoreni, kolona se nije prekidala. Tako se šta nije događalo u ostalim marševima. Ovde se svaki borac ponašao kao da je on sam organizator ovog pokreta.

— Još malo, pa smo u Divošu. Tu će nas primiti naša rodbina, nahraniće nas propisno i osposobiti za dalje akcije — ponavljao je Kamenjar, hrabreći borce.

U prvo svitanje stigli smo u Divoš. U selu je još sve spavalo. Probudili smo prvog domaćina da nam pronađe predsednika MNOO. Nije trebalo dugo da čekamo, a već se nekoliko članova odbora našlo pred nama. Rekli smo im da je tu I brigada, da je umorna i gladna i da je treba smestiti.

OMLADINKE NA OSMATRAČNICI

Nije im trebalo mnogo reći. Za odbornike je bilo važno da je to njihova proslavljena brigada, da je u njoj dosta i njihove dece i poznanika.

Ono što smo doživeli, a doživeli smo mnogo toga tokom ratovanja, prevazilazilo je sva naša očekivanja. Odjednom se selo prenulo iz sna, lampe zasijaše u svakoj kući, kako to obično biva kada se nešto vanredno događa. MNOO nije trebalo da raspoređuje grupe boraca, jer su i žene i muškarci žurili štabovima bataljona i brigade, tražeći svaki od njih po pet ili deset bo-

raca, zapravo koliko su mogli i koliko je trebalo da prime.

Nastalo je grljenje i ljubljenje. Suze radosnice preticale su jedna drugu. Počelo je pravo slavlje i veselje kao da se nismo videli čitav vek.

Ljudi su se prosto otimali u čiju će kuću da se smesti Štab brigade, pa smo dobili kuću jednog dobrog domaćina, gde nas je dočekala drugarica Rosa Vilić, partijski radnik na ovom terenu. Mnogo sam se obradovao kad sam je ugledao. To je bila ona skojevka, divna i nezaboravna partizanka, koju smo, mi odbegli robijaši iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici, prvi sreli na ulazu u Frušku goru, avgusta 1941. Rosa je kao krojačka radnica u Sremskoj Mitrovici pred sam rat bila član Okružnog komiteta SKOJ-a za Srem i učestvovala je u organizaciji našeg bekstva. Bila je veoma hrabra i snalažljiva u teškim situacijama. I eto, opet prvo Rosu sretosmo na ovom terenu.

Iako umorni, nismo mogli da spavamo. Domaćin nas je, kao pravi Sremac, častio sa svim što je imao. Našlo se čak i šunke.

— De, drugovi — nudio nas je stalno domaćin. — Ovo sam krio od fašističkih zlikovaca. Naučili smo da sklanjamo sve ispred njih i u tome smo postali pravi majstori.

Kad smo se malo potkrepili, izašao sam sa Rosom da razgledamo selo. Pokazala mi je seosku osmatračnicu na crkvenom tornju.

— Vidiš, Zdravko — reče Rosa, — to su naše osmatračnice. Sa tornja pratimo kretanje fašista. Brigada može mirno da se odmara, jer gore osmatraju dve devojke, naše skojevke. Na pojavu fašista, daju ugovorene znake zvonom.

Zanimalo me kako to izgleda, pa smo se popeli na toranj. Tu su dve omladinke budno osmatrale okolinu. A sa tornja se pružao vidik preko sremskih ravnica, koje su u izmaglici prelivale poput našeg divnog plavog Jadranskog mora.

Porazgovarao sam sa skojevkama. Oči im nisu mogle sakriti radost i zadovoljstvo kad su doznale da se u selu nalazi Prva vojvođanska brigada.

Usput, od orkve do kuće, u kojoj se nalazio štab, presretali su nas seljaci, tražeći da im svratimo u kuće. A pošto su po znacima na mojim rukavima videli da sam politički komesar, svaki od njih je želeo i da nešto priupita: kako je u Bosni, koliko ćemo se zadržati u Sremu, kuda sad idemo? itd.

OSMEH NA LICU SVAKOG BORCA

— Vi ste naša deca i ništa nam za vas nije ni žao, ni teško — reče jedan starac stojeći pred svojom kućicom.

Neki su se opet raspitivali za svoje sinove i kćeri, od kojih su neki poginuli, ranjeni ili ostali u bolnicama u Bosni, a neki opet pošli na nove dužnosti u druge vojvođanske jedinice. Interesovanje Divošana bilo je toliko da sam jedva stigao u Štab brigade, tek negde oko 10 sati. Sreća je bila što tada nisam pio alkohol; inače ne znam kako bih uopšte stigao do štaba. Jer, u Sremu nema časti bez vina ili rakije. Tim pre naši domaćini nisu mogli da shvate ljude koji neće da popiju ni kap vina ili rakije.

— Kakva ste mi vojska — reče domaćin — koja ništa neće da pije. Koliko se pilo na frontu u Bukovini za vreme I svetskog rata. Samo rum. Među Bosancima se govorilo: — »Dok je ruma, biće šturma«. A nismo baš ni mi Sremci bili mutavi. A gle sad, ratnici, a niko ni da gucne.

Kad sam stigao u štab. Marko je bio opkoljen Divošanima. Pitali su i njega za svoje najbliže.

U Divošu se nije moralo govoriti kuda idemo. Svi su naslućivali da je naš pravac Grgurevci.

Bataljoni su se celog dana odmarali i dobro hranili, pa se željno čekao pokret. Komandanti i politički komesari držali su sastanke sa borcima objašnjavajući im značaj akcije na Grgurevce i određujući zadatke svakoj jedinici i svakom borcu ponaosob.

Pred noć brigada se postrojila na kraju sela. Na licu svakog borca blistao je osmeh. A kada vlada takvo raspoloženje, onda nije potrebna nikakva komanda, već

je važno samo se dobro organizovati i koordinirati akcije među borcima i bataljonima.

Komandant brigade je postrojenim borcima objasnio značaj predstojeće bitke, podsećajući ih na grgurevačke žrtve, na ljude i žene koje su Nemci u jednom danu zverski pobili. Komandantu nije bilo potrebno da govori o već stečenoj slavi brigade, jer je u svakom borcu tinjala želja da se baš u Sremu pokaže kako valja. Borci su slušali svoga komandanta i verovali su mu. I uspeh nije mogao da izostane.

NAPAD NA GRGUREVCE

Od Divoša smo krenuli kroz šištovac i Mandelos, gde je sve živo i sposobno da se kreće izašlo da nas vidi i pozdravi. Često se čulo:

— Hej drugovi, je li to naša Prva vojvodanska brigada?

Kako je bilo dirljivo slušati tu reč »naša« brigada. Svuda kuda smo prošli i staro i mlado znalo je za Prvu brigadu. Slušali su oni mnogo o njenim ratnim podvizima u Bosni.

U Grgurevce smo stigli kad se nebo već dobro osulo zvezdama. Vodič nam je bio sam Kamenjar. Već u prilazu selu sretali smo Grgurevčane koji su bili obavješteni da se tu u blizini nalazi i brigada. Neprimetno su se izvalačili iz kuća i dolazili nam u susret. Opet oni dragi susreti boraca sa svojim bliskim, opet radost i suze.

— Eh, da su i moji odmah pošli u partizane, kojom srećom, neko bi i danas bio živ. Ovako, eno ih trunu na kraj sela — tužno je zajecala jedna žena čijeg su muža streljali među onih 270 seljaka.

Nije trebalo dugo i Švabe su nas osetile. Kad su partizani počeli da zauzimaju pozicije, Švabe su već počele da pripucavaju. Trebalo je navaliti svom silinom i ne dati im da se priberu.

— To su istureni, manji delovi — reče Kamenjar. — Znam ja to. U selu ima utvrđenje, Fešteraj. Kad osete naše prisustvo, sigurno će pobeći u Fešteraj, koji

je dobro utvrđen, a okolo je brisan prostor. Odatle će ih biti teško isterati bez topova.

Po vatri smo osetili da se Nemci povlače ka centru. Jedinice naše brigade uspele su da sateraju Švabe u Fešteraj, i to u dve zgrade i tri bunkera, koje smo pokušali da uništimo bombama i benzinskim flašama. Borba je trajala čitavu noć, ali likvidacija nernačkih uporišta nije uspela.

— Evo, šta sam ti rekao — ogorčeno reče Kamenjar. — Sad su zauzeli busiju, a mi im ništa ne možemo. Samo da nam je neki topčić. Lako bismo se mi sa njima obračunali. Ovako će ići teško i biće puno žrtava.

ZAPLENILI SMO I TOPOVE

Već sutradan krenula je jača ustaško-nemačka kolona prema selu Grgurevcima. To smo i očekivali. Kolona se kretala od pravca Radinaca. Nju je sačekao naš 4. bataljon pod rukovodstvom Živote Ranitovića Sokola. Udarnu snagu ovog bataljona upoznale su u Bosni mnoge ustaše i Nemci, a o četnicima, zelenom kadru i domobranima da se ne govori. I zaista, 23. novembra, oko 14 časova, oko 400 vojnika, uglavnom Nemaca, sa pet kamiona i dva protivkolska topa, krenulo je u pomoć opsednutim Švabama u Grgurevcima. Sačekavši Nemce na bliskom odstojanju, naši su otvorili uragansku vatru i tako ih razbili da su Švabe u paničnom bekstvu odstupili prema Mitrovici. Zaplenjena su tri kamiona, nešto pušaka, municije i druge ratne opreme. Ubijen je 41 neprijateljski vojnik. To je prebrajano na terenu, jer nisu uspeli da ih pokupe i sahrane. Vest o uspehu našeg 4. bataljona, kome je pomogao i 2. bataljon, brzo se pronela po jedinicama koje su držale u blokadi grgurevačke Nemce i među seljacima. Radovalo se i staro i mlado:

— Ala šije ova naša Prva brigada! — čulo se na ulici, u razgovorima.

Sledeće noći su jedinice naše brigade ponovo jurile na opkoljenog neprijatelja u Grgurevcima. Krovo-

vi zgrada u koje su se Nemci sklonili porušeni su dejstvom bacačkih mina, ali neprijatelj ni ovog puta nije savladan. Nije nam uspelo da zapalimo zgradu, iako je na njen krov palo 10 mina.

Kada je svanulo, ponovo su neprijateljske snage krenule i od Rume i od Mitrovice, jačine oko 600 vojnika, sa tri teška bacača, dve haubice i četiri protivkolska topa, u pomoć opsednutim Nemcima. Ponovo zaseda i sukob na bliskom odstojanju, a zatim juriš naših snaga. Nemci su se opet dali u bekstvo. Progonili smo ih do Velikih Radinaca. U toj borbi oteli smo dva protivkolska topa, četiri »šarca«, 30 pušaka, 40 granata za protivkolski top i dosta druge vojničke opreme. Na polju je ostalo 60 ubijenih neprijateljskih vojnika.

Kad smo dobili ta dva protivkolska topa, radovali smo se kao deca, verujući da ćemo lako likvidirati neprijateljska uporišta. Topovi su dovučeni u dvorište pokojnog Karla Bernajza, Nemca po narodnosti, starog komunista, streljanog u Vukovaru 1941. Njegovo dvorište nalazilo se u neposrednoj blizini Fešteraja. Kamenjar, Periša Grujić i ja došli smo u Bernajzovo dvorište da bismo ocenili gde je najbolje postaviti topove.

Niko kao Kamenjar nije bio toliko radostan, jer je i sam Grgurevčanin, a znao je sva zločinstva koja su činile grgurevačke Švabe.

— Periša, nanišani dobro, nanu li im naninu, neka ginu od sopstvenih topova — radosno uzviknu Kamenjar.

Ali, u tom trenutku dotrča kurir Nikola Vidaković, Pećinčanin, sav zadihan, javljajući da od Radinaca nastupa velika neprijateljska kolona i da su naše zaštitnice već zapodenule borbu s njom.

Kamenjar naredi da se odmah upregnu konji u topove i da se sa brigadnom bolnicom izađe, za svaki slučaj, u jednu uvalu iznad sela, iz koje se možemo lako izvući u pravcu Fruške gore. Neprijateljska artiljerija gruvala je kao pomamna, granate su već padale po selu. Seljaci su izašli na ulice i presretali nas uznemireni i zabrinuti.

— Marko, šta da radimo? Izgleda da će Švabe ući u selo. Bar da ste ove gadove u Fešteraju likvidirali. Sada će se nama opet svetiti...

Kamenjaru nije mnogo trebalo. I sam ljut što nije likvidirao Švabe, veoma oštro je odgovorio:

— Vi znate da smo se mi sa Švabama zavadili do kraja. Šta čekate? Ko god može treba da uzme pušku i ide u šumu. To je moj jedini odgovor. U suprotnom ćete svi izginuti.

Markov odgovor delovao je kao prekor ali i kao poziv, ostavljajući seljake u nedoumici i bez reči. Pojahali smo konje i krenuli da vidimo gde se nalazi naš streljački stroj. Kad su nas borci videli u prvim redovima, ceo streljački stroj jurnu kao da dobi novu snagu:

— Ura, napred! — zagrme iz mnoštva grla.

OVA ŽENA GOVORI IZ DUŠE. ..

Neprijatelj je načas ustuknuo. Međutim, od Radinaca su stizala sve nova i nova pojačanja. Ocenili smo da se radi o mnogo nadmoćnijim snagama nego što su naše i da bi frontalno suprotstavljanje značilo velike gubitke za našu brigadu. Zato smo izdali hitno usmena naređenja štabovima bataljona da se postepeno povlače prema Fruškoj gori.

Jedinice koje su se povlačile kroz same Grgurevce palile su švapske kuće, iako za to nisu imale naređenje Štaba brigade, ali smo ih razumeli i nismo ovoga puta postavljali pitanje odgovornosti.

I mi smo se sa štabom povukli na prve padine Fruške gore, odakle se videlo sve u selu kao na dlanu. Neprijatelj je ulazio u selo, koje je već bilo u plamenu. Gorele su nemačke kuće. Kako su Nemci ulazili, počele su goreti srpske kuće, tako da je gorelo celo selo. Poneki vapaj i uzdisaj začuo bi se među izbeglicama koje su se -povukle zajedno sa vojskom u Frušku goru — kada bi u njihovom šoru suknuo plamen i gusti dim se vinuo u nebo.

Kamenjaru, kao komandantu brigade i uz to Grgurevčaninu, nije bilo lako. Ja sam ga razumeo i čutao

sam. On se osećao odgovornim za to selo, a nije mogao da mu pruži zaštitu. Ali su ga i njegovi seljani razumeli. Iz gomile izbeglog sveta počeli su se odvajati pojedinci i grupe i javljati dobrovoljno u brigadu. Javljali su se muškarci i žene, sve što je bilo sposobno za pušku.

— Idi — reče jedna žena svom čoveku, okupljajući oko sebe dvoje dečice. — Nemoj da brineš za nas. Ja ću se nekako mučiti sa dečicom. Idi u brigadu, pa kako bude svima tako će biti i tebi. Bolje je i to nego da čuvaš meni suknju, pa da s nama zajedno gineš. Ovako, ako gineš, bar i ti nekog ubi! Što ih više pobijete, manje će ih biti i kod nas, seme im se zatrlo, dabogda.

To je bio svojevrsni borbeni poziv za sve ostale seljane koji su bili u blizini.

— Eto, vidiš, Zdravko — obrati mi se Kamenjar. — Ova žena govori iz duše. Ovaj narod ne može niko pobediti, pa makar sve spalili u selu, jarko im sunce.

Neprijatelj je, inače, pošto je upalio nekoliko kuća u selu i pokupio četrdesetak mrtvih Nemaca oko Fešteraja, odlučio da povuče svoje sunarodnike i posadu iz sela. Tada su se Nemci iselili iz Grgurevaca i više nikad se nisu u njih vratili. Selo je ostalo slobodno i za sve vreme rata jedno od glavnih partizanskih uporišta u tom delu Srema.

U borbi za Grgurevce ni naši gubici nisu bili mali. Imali smo oko 90 što mrtvih, što ranjenih boraca. Između ostalih poginuo nam je divan i hrabar komesar čete Nemanja Maksić, Grgurevčanin. Obećavao je da se razvije u solidnog rukovodioca.

Naša brigada nije toga puta zauzela Grgurevce, kao što je bilo planirano u Štabu divizije, ali je omogućila i ubrzala oslobođenje.

Ova akcija I brigade imala je veliki odjek u narodu Srema. Švabe su imale više od 120 mrtvih i ranjenih, uništena su 4 kamiona, zaplenjena dva protivkolska topa, zatim 4 mitraljeza, 5 automata, 60 pušaka i drugi ratni materijal. Kletva ucveljene žene nad selom, koje je gorelo, kao da se obistinila. Nemcima se seme u Grgurevcima zatrlo za svagda.

PUT NA »MALU MOSKVU«

Kao što nam je Savo Orović rekao u Glavnom štabu, neprijatelj je zaista pokrenuo jače snage protiv naše Brigade. Čitavu jednu motorizovanu diviziju pa smo se morali povući u Frušku goru. Štab brigade je stalno vodio računa o tome da ne upadnemo u klopku nemačko-ustaških snaga.

Posle akcije na Grgurevce, krenuli smo na Grabovo, gde su živeli samo Srbi, i gde su se 1942. nalazila sva sremska partijska rukovodstva. Selo su nazivali »Mala Moskva«. O tome nam je pričao Petar Relić Čeda', koji je bio partijski radnik na tom terenu. Došao je k nama kad je obavešten da je brigada stigla na teren Fruške gore.

Prilazeći Grabovu smestili smo se u selo Sviloš, na cesti Ilok—Sremska Mitrovica. Bilo je to smelo rešenje, budući da su se blizu nalazile neprijateljske snage. Štab je primljen u kuću domaćina Žarka Krstića, pored same ceste. Čika Žarko nas je srdačno dočekaio i ugostio. On i njegova domaćica Dara, bdili su nad nama kao da smo im najrođeniji.

Odluka da se napadne Grabovo u kome je bilo 100 ustaša, donesena je jednoglasno.

— To je potpuno naše selo — rekao je Kamenjar. — Narod će nas dobro primiti, a sigurno će i dosta omladine sa nama u brigadu.

Kako smo obavešteni u selo Grabovo sklonilo se tih dana stanovništvo iz Grgurevaca i drugih okolnih sela, ali su ustaše počele da ih hapse i zlostavljaju. Već je bilo zatvoreno oko 400 seljaka. Bilo je dakle neophodno da naredimo napad na Grabovo, iako nismo bili u povoljnoj situaciji.

Kod Žarka u Svilošu, ostali smo budni do duboko u noć, razgovarajući sa ukućanima i komšijama, koji su došli da nas vide i čuju. Razgovore je prekinula Žar-

¹ Petar Relić Čeda rođen u Krčedinu, 1913. Prvih dana ustanka zajedno sa Stevom Doronjskim, osnovao Podunavski odred. Kad je Prva vojvodaska brigada bila u Sremu, on se nalazio na dužnosti sekretara Okružnog komiteta KPJ za istočni Srem. Živi kao penzioner u Beogradu.

kova rođaka koja je upala u sobu sva zadihana, javljajući nam da se puca negde oko Grabova.

— Ako. — reče Periša Grujić, načelnik Štaba brigade, koji je došao umesto Artura Hribara. — Pa to smo i hteli devojko.

Periša izađe napolje, ali se brzo vrati sav radostan.

— Drugovi, krenulo je!

— Pijte, momci, u čast pobede — nudio nas je domaćin, već malo podnapit.

Oko dva sata izjutra, kurir je doneo obaveštenje da su se naši nečujno privukli školi u kojoj su ustaše bile zabarikadirane i ubacili nekoliko bombi, tako da su je začas osvojili...

Pred svanuće Štab brigade je izišao na položaj. Naši su već uveliko progonili ustaše, koje su bežale prema Banoštoru. Neprijateljska artiljerija je sa Dunava tukla okolna brda kao pomamna, ali granate nisu pogadale selo. Grabovo je bilo slobodno, pa su seljaci, koje su ustaše pohapsile, oslobođeni, a mnogi od njih javili su se u brigadu.

PRAVAC: RAVNO

Štab brigade se ponovo vratio u Sviloš, a u Grabovu smo ostavili Drugi bataljon kao obezbeđenje da se ustaše ne bi ponovo vratile u selo, u kome je teklo pravo slavlje.

Borci II bataljona su se, posle pobede, razbaškari, kao da nisu bili na domaku neprijatelja, koji je to iskoristio, pa se od Iloka neopaženo probio pomoću tenkova. Nastala je pometnja i među borcima i meštanima. Međutim, bataljon se brzo sredio i kroz jednu prirodnu uvalu povukao se do dvorca grofa Odeskalkija na Ravnom. Sa bataljonom su se povukli i mladići i devojke koji nisu hteli da ostanu u Grabovu žrtvovani ustašama i Nemcima.

Tenkovi su od Iloka cestom krenuli i prema Svilošu. Sreća što su išli polako i oprezno. Inače, mogli su da iznenade i štab brigade, koji se nalazio u kući na samoj cesti, kuda su tenkovi nailazili. Kad smo

obaveštani da tenkovi ulaze u Sviloš, hitno smo spremili štapsku kolonu i uputili se prema šumi. Kamenjar i ostali članovi štaba odmah su uzjahali svoje konje. Kamenjar je samo uzviknuo:

— Za mnom!

Od Sviloša do šume nije malo odstojanje, pogotovo kad se puca. Kad smo ušli u šumu, odahnuli smo.

— Pravac: Ravno — reče Kamenjar.

Ni Periša, ni ja nismo znali što je to Ravno i gde se ono nalazi. Matfko nam je objašnjavao da se na Ravnom nalazi dvorac izvesnog grofa Odeskalkija, poreklom iz Rima, koji je pre rata imao i znatan deo šume i tu je dolazio samo da lovi. Dvorac je partizanima prve godine rata služio kao sklonište sve dok ga ustaše nisu zapalile.

— Tu, kod dvorca, poginuo nam je iz šuljma, Žika Popović Brica. Ustaše su nas iznenadile pa smo izgubili dosta drugova — dodao je Marko kad smo već stigli do dvorca.

Videlo se da je to nekada bila lepa građevina, u kojoj je boravilo italijansko plemstvo i buržoazija za vreme lova na smdaće i jelene, specijalno čuvane za njih. Seljaci iz okolnih sela bili su hajkači ili radnici na eksploataciji šume, za račun bogatog Italijana, a sada su sa puškama u rukama postali gospodari ovog dvorca, iako u ruševinama.

Sviloš i Grabovo videli su se od dvorca kao na dlanu. Kod ruševina smo zatekli poveću grupu izbeglica iz Sviloša i Grabova, čija su sela bila u plamenu, a oni su ih posmatrali kako gore. Čuo se plač i jecaj. Pale su mi u oči dve devojke iz Grabova koje su plakale. Prišao sam jednoj i pokušao da je umirim.

— Kako ti je ime? — upitah je.

Kroz plač je jedva izgovorila — Kova.

— Pa dobro, Kovo, zašto toliko plačeš. Selo gori, gore kuće, a vi ste ostali živi. Vidiš li nas, niko od nas nema kuću. Umesto da plačeš, pođi sa nama u partizane.

I Kamenjar i Periša su takođe smirivali izbegli narod, pa su se mnogi od izbeglica počeli javljati u par-

tizane. Zapazio sam i onu lepu devojku, Kovu¹. I ona se sa sestrom prijavila dobrovoljno u partizane.

Kamenjar, se zagledao prema Svilošu i Grabovu.

—• Eto, vi'š, Periša. Gore sremska sela i imovina divnih ljudi koji su davali skloništa partizanima od prvih dana ustanka, a mi im ne možemo pomoći. Šta da radim? Moramo sačuvati našu vojsku za odlučnije bitke. Iako teška srca, ovi moji divni Sremci to shvataju i razumeju.

Zaista, razmišljao sam, nije ni malo lako onima čije kuće gore, a imovinu im pljačkaju. Kućilo se to od pradedova. Pa ipak je goli život skuplji, jer ako se sačuva, lako će se i kuća ponovo skućiti. A život se ipak može najsigurnije sačuvati u ovim mutnim i nesigurnim vremenima, jedino u partizanskoj jedinici. Sve drugo je samo varka, ili možda igra na sreću.

¹ Kova je preživela ratne strahote. Danas živi u Beogradu. **Udata** je za druga Vasu Veskovića, takode iz Grgurevaca.

Ponovo u
istočnoj
Bosni

NIKUD BEZ RANJENIKA

Počeli su da stižu izveštaji kako nemačke snage nadiru prema Fruškoj gori sa svih strana: iz Mandelosa, Ležimira, šišatovaca, Grgurevaca i Bešanova. Neprijatelj je očigledno shvatio da je naš dolazak u Frušku goru ugrozio njegovu glavnu arteriju, prugu koja vezuje Bugarsku, Grčku i Rumuniju sa zapadom, pa nije mogao da ostane ravnodušan. Time se i objašnjava angažovanje tako jakih neprijateljskih snaga protiv nas. Zaključili smo da je najbolje da se što pre oslobodimo neprijateljske akcije i smestimo u bosutskim šumama. Ali, problem su nam ranjenici. Predlagano je da ih ostavimo u sremskim selima, ali je ipak prevladalo mišljenje da ranjenike treba da nosimo sa sobom iako je to zahtevalo daleko veće napore celokupnog ešaloma i boraca i ranjenika. I sami ranjenici nisu hteli da se odvajaju od svoje brigade.

— Ranjenike i bolesnike treba da izdvojimo u posebnu kolonu, a u pratnji će da bude Sokolov bataljon — predložio je Periša. — Siguran sam da će ih Soiko provesti do Bosne bez ikakvih teškoća, jer on dobro poznaje Srem, hrabar je i oprezan, što je u ovom slučaju važno.

Predlog je odmah prihvaćen i Kamenjar je uputio Perišu da napiše naređenje bataljonima koje je glasilo:

»Pošto je neprijatelj krenuo sa jačim snagama u pravcu Fruške gore, to je za našu brigadu ovde dalji opstanak nemoguć. Svako dalje zadržavanje iziskivalo bi od nas veće žrtve. Sa Brigadom se moramo vratiti u sastav naše XVI divizije. U vezi date situacije, naređujemo:

1. Da večeras u 22 časa brigada krene u pravcu sela Vizića, gde će predaniti i čim padne prvi mrak krenuće u pravcu bosutskih šuma.
2. IV bataljan preuzeće kolonu bolesnika i ranjenika i najpogodnijim pravcem krenuti za bosutske šume.

Smrt fašizmu — sloboda narodu ¹	
Polit, komesar	Komandant
Paško Romac Zdravko	Marko Peričin Kamenjar

¹ Iz dnevnika autora.

Naredba je odmah poslala bataljunima.

Krenuli smo iste noći u pravcu sela Vizića. Trebalo je preći cestu Sviloš—Ležimir, kojom je prolazila motorizovana kolona neprijatelja. Brigada se nalazila uz samu cestu. Pritajeni u prvim jarcima, vrebali smo najzgodniji momenat za prelazak. Pomogla nam je doista kiša i susnežica. Iskoristili smo kratak predah neprijateljske kolone i prebacili se preko ceste bez ikakvih teškoća. Noć smo proveli u maršu i ujutro stigli u Vizić. Tu smo predanili. Seljaci su nas primili kao svoje najrođenije, iako su znali da je protiv nas pokrenuta velika vojna snaga sa motorizacijom. U Viziću smo se dobro nahranili i odmorili. Čim je pao prvi mrak, nastavili smo pokret preko sela Ljube za Bačince—Adaševce—Malu Vašicu—IMnce—Apševce—Lipovac. To je bila prva etapa našeg velikog puta prema Bosni. Put je bio veoma naporan, ali drugog izbora nije bilo.

U SUMI — SVOJI GOSPODARI

U selo Ilince stigli smo u svanuće. Seljaci su bili iznenađeni. Njihova straža sa crkvenog tornja, ne znajući o kome se radi, javljala je da na selo kreće neka velika vojska. Pronela se vest da dolazi »fašizam«, pa su svi odrasli izbegli u obližnje, još uvek neobrane kukuruze. Kad su ustanovili da to nije »fašizam«, nego Prva vojvodanska brigada, izbeglice iz kukuruza počele su se vraćati kućama. Sve živo je izišlo da nas vidi. Domaćini su nas pozivali da se odmorimo i potkrepimo, ali pošto je neprijateljska motorizacija već krenula u našem pravcu, nismo se smeli duže da zadržavamo. Seljaci su počeli da nam donose darove, šta je ko stigao da prikupi i šta je ko imao. Neko hieb, neko kobasice, neko slaninu. Trčali su takoreći uz kolonu i davali nam hranu i vodu, pozdravljajući svoje u Bosni.

U Apševcima smo morali da predahnemo, a zatim smo zbog neprijateljske motorizacije, koja nam je bila za petama, preko reke Studbe prešli u Lipovac.

Sa štabom smo se smestili u župski dvor u Lipovcu, ali su straže budno pratile pokret neprijateljskih kolona. Kad je motorizacija stigla do reke Studbe, prirodnog zaklona partizana, naši su već bili sa druge strane. Neprijateljske kolone su sa reke Studbe, iz tenkova, nasumce osule paljbu u pravcu Lipovca, koji smo morali napustiti. Kad smo zašli dublje u bosutske šume, bili smo svoji gospodari. Kretali smo se komotnije, iako oprezno, kako ne bismo naišli na zasedu, jer u šumi je uvek neophodna opreznost.

*U predahu, slušanje radio-vesti.
Najbliži radiu je komandant XVI divizije Danilo Lekić*

— Još samo malo, pa smo na Savi i u Bosni — reče Kamenjar.

Borci su zapitkivali čas Kamenjara, čas mene, Perišu i druge drugove iz štaba:

— Idemo li nazad u Bosnu? Tamo ćemo ratovati. Nije ovo naš teren za ratovanje, u Bosni smo već navikli da se borimo.

— Dobro je — reče malo glasnije Kamenjar — kad smo krenuli u Srem, žurili ste da preskočite Savu. A da nismo pošli u Srem, teško bi vam se to moglo objasniti. A evo, sada, za samo nekoliko dana borbi u Sremu vama se žuri u Bosnu.

U stalnom pokretu, bez odmora, 21. novembra stigli smo do Sremske Rače. Tu su nas čekale skeledžije sa skelom koja je mogla da primi skoro čitav bataljon. Dok su se jedni prebacivali preko Save i formirali kolonu, na drugoj strani su se borci odmarali, čekajući na red da se prebace. Slušao sam čekajući prelaz:

— Bilo je lepo u Sremu, ali daleko mu lepa kuća. Nema Bosne nigde na svetu. Jest da smo više gladni, nego siti, ali glava u Bosni je ipak sigurnija.

Tako je naša Prva brigada u Sremu, napadajući neprijateljska uporišta, unela pometnju i strah među okupatorom u Grgurevcima i Grabovu i povelu u Bosnu nove borce u jedinice XVI vojvođanske divizije. Dala je do znanja okupatorskoj nadmenosti i samouverenosti da smo uvek u mogućnosti da zadamo udarac. A što je najglavnije povratili smo narodu moral, koji je bio prilično poremećen posle kozačkih i ostalih fašističkih divljanja.

Početak decembra brigada je ponovo bila u Bosni.

Dok se Prva brigada borila u Sremu, ostale brigade naše divizije čistile su Majeviou od četnika i zelenokadrovaca. Kad je I brigada otišla u Srem, XVI divizija je raspolagala sa još četiri brigade koje su bile raspoređene tako, što su Druga i Četvrta brigada dobile zadatak da čiste četnička uporišta na Majevidi, dok su Treća i Peta brigada zatvarale pravce koji vode od Brčkog prema Tuzli i Majevidi. Četvrta brigada je dobila zadatak da minira most na Drini m Zvorniku. Ovu grupu hrabrih минера zelenokadrovci su na prevaru uništili u selu Vitinici. To je bio tužan dan za borce Četvrte brigade, jer je među minerima poginuo i zamenik komandanta trećeg bataljona, Slavko Milutinović. On je bio vođa grupe.

OSLOBOĐENJE BOSANSKOG SAMCA

Kad smo prešli u Bosnu već se naslućivala šesta neprijateljska ofanziva. U Brčkom i drugim mestima oko Save, počele su ponovo da se koncentrišu veće ne-

prijateljske snage usmerene prema našoj slobodnoj teritoriji. Plan neprijatelja bio je, pored ostalog, da našu diviziju izoluje od ostalih partizanskih snaga, koje su bile pod rukovodstvom Štaba III korpusa, i da nas, tako izolovane, postepeno uništi. Pod rukovodstvom Štaba XVI divizije nalazilo se sada već pet vojvodanskih brigada: I, II, III, IV i V, a u Sremu VI brigada. Procenjujući namere neprijatelja, Štab divizije doneo je odluku da se formiraju dve operativne grupe i da im se daju posebne teritorije, na kojima će samostalno manevrisati. Jednu operativnu grupu sačinjavale su I, III i V brigada, pod rukovodstvom političkog komesara divizije Mitrovića i načelnika Mileta Đukića. Ova grupa je dobila zadatak da na sektoru Posavine i Trebave brzim napadima razbija četničke i zelenokadrovске jedinice, kako se ne bi koncentrisale u veće grupacije i na taj način omogućile prodor neprijatelja iza naših leđa.

Drugu operativnu grupu naše divizije sačinjavala je II i IV brigada pod komandom Danila Lekića, komandanta divizije. Zadatak ove grupe bio je da poruši most na Drini kod Zvornika i onemogući prebacivanje Nemaca iz Mačve u Bosnu, koji su se već koncentrisali na sektoru: Šabac—Lešnica—Loznica—Banja Koviljača. Partizanski odredi na tom terenu trebalo je zajednički da dejstvuju sa operativnim grupama.

Prva operativna grupa postavila se na prostoru: Bijela—Vujčić—Rahić—Zovik. Po dolasku iz Srema naša Prva brigada nije imala predaha skoro ni jednog dana, tako da je u ove akcije ušla umorna od dugog marša i stalnih borbi u Sremu. Na prostoru na kojem je delovala Prva operativna grupa, nalazio se i posavski partizanski odred, koji je zajedno sa našim brigadama, vodio borbu protiv zelenokadrovaca i četnika. III i V brigada vodile su 10. i 11. decembra borbu sa četnicima i zelenim kadrom na prostoru Špijonica—Dakula i Zebnja, gde su zelenokadrovci bili potpuno razbijeni. Jedinice Prve brigade likvidirale su uporište Tramošnica.

Sve te akcije koje je vodila Prva operativna grupa imale su za cilj da raščiste teren za napad na Sokol,

glavnu bazu zelenokadrovaca u kojoj je bio i Pjanić, komandant svih zelenokadrovskih jedinica Posasvine i Trebave. Napad je izvršen noću, 15. i 16. decembra i u njemu je učestvovala cela operativna grupa. Mesto Sokol je zauzeto, ali se neprijatelj čvrsto zabarikadirao u tvrđavi, držeći se sve dok mu nije stigla pomoć iz Gračanice, koja je omogućila opkoljenoj posadi da se izvlače iz tvrđave.

Prilikom bekstva neprijateljske posade naši su ih napali žestoko i potpuno razbili, čak im je ranjen i komandant Pjanić. Procenjuje se da su zelenokadrovci u tim borbama imali oko 100 ljudi izbačenih iz stroja, ali ni mi nismo bili bez gubitaka. U toj borbi ranjen je u nogu i komandant Prve brigade Marko Peričin Kamenjar, pa je morao u brigadnu bolnicu.

NAŠLO SE MESTA I ZA ŠALU

Posle ove akcije zeleni kadar je bio tako dezorganizovan i desetkovan da više nije bio u stanju da prihvati borbu sa našim jedinicama tokom cele šeste ofanzive.

Dok je naša operativna grupa čistila teren od četnika i zelenokadrovaca, druga grupa sa komandantom divizije na čelu, koja je manevrisala na prostoru Majevica—Birač, vodila je teške borbe sa Nemcima i četnicima. Stalno smo izveštavani da se neprijatelj sve više koncentriše u obližnjim garnizonima. U takvoj situaciji politički komesar XVI divizije i načelnik štaba Stevan Mitrović i Mileta Đukić, šalju depešu komandantu divizije Danilu Lekiću:

»Koncentracija Nemaca u Doboju, Maglaju i Tuzli. Šta da radimo?«

Danilo Lekić i sam u teškoj situaciji, šeretski je odgovorio jednom jedinom rečenicom:

»Koncentracija Nemaca u Berlinu, bježimo iz Jugoslavije.«

Iako je situacija bila teška i ozbiljna, našlo se eto mesta i za šalu. Iz sopstvene kože se nije moglo nikuda. Ostalo je da se borimo sa okupatorom, na mestu gde smo se zatekli.

Kad se ocenilo da su zelenokadrovske snage zbu-njene i razbijene, Štab naše operativne grupe dao je Pr-voj brigadi zadatak da likvidira neprijateljsko uporiš-te Bosanski Samac, koji je branilo oko 300 neprijatelj-skih vojnika. Tu akciju smo rado prihvatili, jer je bilo izgleda da dodemo do novog oružja i drugog ratnog plena koji nam je bio neophodan.

Odmah po naređenju krenuli smo po dosta teš-kom, raskaljanom terenu do Gradačca, gde je Štab bri-gade došao u vezu sa partijskim aktivistima iz Okruž-nog komiteta KPJ za Trebavu, drugovima Ethemom Čamom i Džemalom Bijedićem, kako bi se što bolje obavestio o situaciji u Šamcu i pripremio za napad na grad.

Od drugova iz Okružnog komiteta dobili smo dosta korisnih podataka o snazi neprijatelja u Bosanskom šamcu i okolnim mestima, u kojima je prethodno tre-balo likvidirati garnizone neprijatelja. Pored toga, or-ganizovali su nam mobilizaciju seljačkih kola za preba-civanje do Šamca, koji je bio udaljen oko 25 km. Bili su nam takođe dragoceni i kao pomoć u organizaciji ishrane boraca u samom Gradačcu, naseljenom pretež-no muslimanskim življem. No, s obzirom da je naša Partija imala jak uticaj u gradu znatno nam je olakša-no izvođenje napada i na sam Samac.

U oslobođenje Šamca išli smo bez komandanta bri-gade, ranjenog na Sokolu i prinuđenog da privremeno ostane u bolnici, koja je takođe bila u pokretu sa na-ma, samo na većem odstojanju od fronta. Plan za na-pad na grad izradili su ostali članovi Štaba brigade, naročito iskusini načelnik štaba Periša Grujić. Pa ipak, bez Kamenjara smo se osećali nelagodno, jer smo na njega bili navikli u svakoj situaciji. Dobro je poznavao svakog borca — odakle je, koliko je dugo u brigadi, kakav je u borbi i gde su mu slabe taake. I borci su njega poznavali i voleli. Pošto smo išli bez njega, mo-rali smo se posebno pripremiti, kako bi se njegovo od-sustvo što manje osećalo. Pored pismenog naređenja štabovima bataljona, održali smo i sastanak u Štabu brigade sa političkim komesarima i komandantima ba-

taljona. Znali smo da neće nikad izneveriti uputstva Štaba brigade o kojima smo se dogovorili. I zaista, svojim predlozima o akciji na Bosanski Šamac ulivali su poverenje, ne krijući oduševljenje o uspehu zajedničkog poduhvata.

Kad su se vratili u bataljone, održali su sastanke sa rukovodećim ljudima iz četa, kao i zborove sa četama, objašnjavajući zadatke i značaj oko zauzimanja Šamca.

HRABRI SU OVI VOJNICI

f

Nakon svih organizacionih i političkih priprema, bataljoni su bili spremni za pokret. Dok smo mi obavljali organizacione i političke pripreme u jedinicama, pristiglo je i dosta kola za prevoz boraca. Prema rasporedu dobijenom od štaba brigade, bataljoni su krenuli svaki u svom pravcu. Sustižući borce, posmatrali smo ih vedre i raspoložene. Dovikivali su:

— Doviđenja, ujutru u šamcu!

Noć je bila tamna. Kroz gustu maglu Šamac se nazirao jedino po osvetljenju. Štab brigade se zadržao usput u jednoj kući, dok kolone boraca nisu pristigle na svoja mesta.

— Tu ćemo se zadržati dok ne počne borba — reče Periša.

Kuća je bila vlasništvo jednog starijeg domaćina, Srbina. Ranije u njegovu kuću partizani nisu zalazili, pa su nas on i njegova čeljad prvi put videli. Četnici su im govorili koještarije o partizanima, pa su zbog toga bili uzdržani i nepoverljivi sve dok sam domaćin nije shvatio da ćemo stvarno napasti Šamac, koji su branili domobrani, ustaše i nešto Nemaca. Kako se oko Šamca »zakovalo«, tako se menjao i odnos domaćina i njegove čeljadi prema nama. Kad prasnu jedna bacačka mina i u našem dvorištu, domaći zakukaše. Čeljad se razibeža kojekuda, a domaćin viknu svojoj ženi:

— Stara, daj donesi one suvine sa tavana i nalij rakije. Moramo ih počastiti. Hrabri su ovi vojnici.

Uz rakijicu domaćin počeo da priča:

— Ja sam vam ratnik, ali iz onog rata. Bilo me je svuda. Čak sam bio i u Bukovini, na frontu protiv vojske carske Rusije.

— Pa šta si od cara Franje dobio — upita ga načelnik našeg štaba, Periša Grujić. — Imaš li kakvih kolajni? Moji su djedovi ratovali protiv Turaka, ali, brate, ima i sačuvanih kolajni.

Naš domaćin se malo zbuni Perišinim pitanjem.

— E, brate, ja ti nemam nikakvih kolajni. Ja sam ti bio običan borac. Nisam baš mnogo ratovao, a nisam to ni voleo. Hrabrošću se nisam isticao, već sam sebi pomoću sirćeta otvarao rane po nogama, da bi se onesposobio za pokret. Pa me onesposobljenog odrede na rad u kuhinju da gulim krompir. Tako se rat i završio, a ja bez kolajne. Ako, bolje bez kolajne, nego bez glave — dodade domaćin.

— E, bogami, ove u Šamcu treba dobro pritegnuti. Vala smo se od njih dosta napatili — dodade komšija koji je došao da nas vidi.

Dok smo sa domaćinom vodili razgovore, žena se okrete u ugao sobe, gde je gorelo kandilo sa slikom svetog Jovana i poče šaputati. Valjda se molila svom zaštitniku i sama svesna neposredne opasnosti.

U Šamcu se borba rasplamsavala.

— Naši su već ušli u grad — reče Periša.

Iz kuće izađe i domaćin.

— Ono tamo što puca — pokaza domaćin rukom, — to vam je pravac od Brčkog, odande mogu ustaše našima da zađu pravo iza leđa.

— Ništa ti ne brini — ozbiljno će Periša. — Obezbedili smo se mi. Tamo je bataljon našeg Sokola. A to što tamo puca to ili pristiže pomoć od Brčkog ili se neprijatelj izvlači u tom pravcu. Nas to mnogo ne brine.

Tuklo se neprekidno sa obe strane, ali kako je noć odmicala i vatra je jenjavala. Pred zoru stiže kurir i obavesti nas da je Šamac u našim rukama.

— Najviše je bilo otpora — kako reče, — iz jedne zgrade na samoj obali Save, gde je neprijatelj čuvao odstupnicu svojim, dok su se povlačili preko Save.

Kad primismo izveštaje iz bataljona, Periša i ja sa grupom kurira pojahasmo konje i pođosmo u grad.

Trebalo je na vreme organizovati evakuaciju plena i zarobljenika. Prilazeći gradu, čuli smo još neki pucanj puške. To su naši pronalazili prikrivene ustaše.

Vodić, koji je išao sa nama, odvede nas pravo u zgradu pošte. Tu su se partizani snabdevali oružjem, novim uniformama i obućom. Bilo je dosta plena koga je trebalo izneti iz grada, jer je od Brčkog, čim se razdani, bila moguća intervencija tenkovima. Zato je vojku trebalo što pre povući iz grada.

VELIKI RATNI PLEN

Pred zgradom, gde su ustaše bile zabarikadirane sretosmo komandanta I bataljona, Bikickog¹, koji nam ispriča neke pojedinosti iz borbe za Šamac.

— Raša, komandir čete je bez pucnja ušao u Sokolski dom, i brzo ga je osvojio zajedno sa jedinicama Sokolovog bataljona.

Za nepuna tri časa žestoke borbe, grad je bio u našim rukama. Dvadesetak ustaša je na kraju pokušalo da se prebaci preko Save, ali su ih naši na vreme приметили i na njih otvorili vatru, pa su pobijeni ili su se podavili u Savi. Samo je mali broj uspeo da prebегне u Slavonski Šamac.

Garnizon u Bosanskom Šamcu brojao je oko 300 vojnika, od čega najviše ustaša, zatim oko 30 Nemaca i nešto domobrana. Zajpljeno je preko 100 pušaka, 11 pušikomitraljeza, 3 teška mitraljeza, 2 teška minobacača sa 210 mina, 6 mašinskih pušaka, preko 300.000 metaka, preko 300 kompletnih vojničkih uniformi, 52 sanduka šećera, 150.000 cigareta, 30 buradi petroleuma i drugog ratnog materijala. U ovoj borbi neprijatelj je imao 79 mrtvih i 125 zarobljenih, među kojima i jednog nemačkog poručnika, jednog oficira, 2 ustaška oficira i 11 nemačkih vojnika. Posle Bijeljine Vujvodanima je to bio najkrupniji borbeni uspeh, ne računajući

¹ Đorđe Bikicki Rodnik, rodom iz Velikih Radinaca, bio je komandant I bataljona Prve vojvodanske brigade. Kasnije je bio komandant brigade pa čak i divizije. 1948. izjasnio se za rezoluciju FB. Bio je osuđen na izdržavanje kazne, a 1976. ponovo osuđen lla 15 godina robije.

Tuzlu, koja je zauzeta zajedno sa drugim jedinicama koje su se nalazile pod komandom III korpusa.

Od plena koji smo dobili u šamcu, podmirile su se potrebe I brigade, ali se moralo voditi računa i o drugim našim jedinicama. Odmah smo deo plena poslali našoj II brigadi, deo bolnici, a nešto Štabu divizije. Prvoj brigadi je ostalo najviše, od čega smo posebno izdvojili odela za kurire i bolničarke. O njima su ovoga puta brinuli njihovi drugovi u štabovima bataljona i brigada.

U samo svanuće, bataljoni su se, po unapred utvrđenom rasporedu, kretali iz grada, dok su seljačka kola, koja su dovezla borce do šamca, izvlačila plen. Tako se građanima Šamca nije ni pružila prilika da vide partizane po danu. Kad su otvorili svoje kapije, grad je bio bez vlasti. Ustaše, Nemci i domobrani su se povukli u Slavonski Šamac, a partizani otišli na nove zadatke.

Vraćajući se prema Gradačcu, posmatrali smo naše borce. Iako neispavani, u novoj odeći i obući, pokazivali su znake vedrine i raspoloženja, a sa novim automatima oko vrata osećali su se kao prava vojska.

— Eh — uzdahnu Periša — kad bi nam ovako bila obučena cela brigada. Jer sa moralom kakvog imamo u brigadi, ne bi bilo bolje vojske.

Periša, oficir stare jugoslovenske vojske, navikao je da mu vojnici budu dobro obučeni i obuveni, bar na svečanim paradama. U partizanima nije imao zadovoljstvo da to često vidi.

Posle borbi za Šamac, Prva brigada je imala 15 poginulih i 30 ranjenih boraca. Poginuli su, kako sam zapisao, Rade Stojanović iz Boljevac, Rodoljub Grujić iz Kuzmina, Živan Subotički iz Deča, Zora Đorđević iz Velikih Radinaca, Lazar Radosavljević iz Batajnice i drugi. Među ranjenima bio je i Dimitrije Lazarov Raša, komandir čete, koji je tada imao samci 17 godina.

O borbi za Šamac u izveštaju Štaba XVI divizije, Glavnom štabu Vojvodine od 31. 12. 1943. godine, stoji:

»U cilju što šireg manevrisanja i naročito opskrbe oružjem, adećom i obućom, naša I brigada dobila je zadatak likvidacije Bosanskog Šamca. Prva brigada je ovaj zadatak izvršila sasvim dobro. Posle višećasovne, ogorćene borbe, noću između 19/20. decembra ove godine, likvidiran je neprijateljski garnizon u Bosanskom Šamcu...«

Borci su u boribi za šamac zaista pokazali veliku borbenost i bojnu gotovost. Snažnim i brzim naletom uspeli su da zbune, razbiju i razoružaju neprijatelja.

Uskoro je stigla i pohvala druga Tita, Prvoj vojvođanskoj brigadi za uspešno izvedeno zauzimanje Bosanskog Šamca, kao i za druge uspešne borbe koje je do tada vodila u Sremu i u Bosni.

ČIŠĆENJE TREBAVE OD ČETNIKA

Posle zauzimanja Šamca, brigade naše operativna grupe nisu imale vremena da slave pobjedu. Jedino zadovoljstvo je bilo da se vojska dobro nahrani i da se dan-dva odmori.

Prva brigada se smestila u selima Škugrići i Gornji Lukavac, gde se odmarala samo jedan dan, jer je morala da krene na zadatak oko uništenja četnika i zelenog kadra po Trebavi. Bili smo obavješteni da su se tu koncentrisale najjaće četničke grupacije u Bosni, pa nam je i to čak bilo lakše, nego vitlati trojke i pojedince po bosanskom bespuću, bez mnogo izgleda na neki trajniji rezultat.

Već 22. i 23. decembra uz ućešće sve tri brigade, Prve operativne grupe XVI divizije, pošli smo u čišćenje Trebave. Četnici su bili pod komandom popa Save Božića. Bitka je trajala ćitav dan, naroćito na »Dugim njivama«, gde se nalazilo oko 400 četnika kod komandom popa Save. Četnici su davali ogorćen otpor, koji je slomljen posle celodnevne borbe. Nešto četnika je pobijeno, nešto zarobljeno, a veći deo na ćelu sa pop Savom, pobjegao je u Doboj, pod zašćitu ustaša i Nemaca. Ostavili su 43 mrtva, 70 ranjenih i 60 zarobljenih četnika. Ubijen je i jedan četnićki komandant. Naša

III brigada je posle čišćenja Trebave, nastavila borbu u okolini Doboja sa kozacima i četnicima, kao i sa nemačkom motorizacijom.

U svim ovim borbama poginulo nam je oko 50, a ranjeno 100 boraca. Pošto smo već u diviziji imali dosta teških ranjenika, svaki novi je značio i nov problem, s obzirom da na Trebavi nismo imali bolnicu u pozadini, pa su teški ranjenici delili sudbinu boračkih jedinica, koje su bile stalno u pokretu. Pored velikih napora koje su podnosili sami ranjenici, morali smo za njih da odvajamo ljude sposobne za borbu, kao i najbolje konje, što je umanjivalo borbenu efikasnost brigada. Ali, o ranjenicima se morala da vodi posebna brigada, jer je svaki partizan znao ako bude ranjen ili bolestan neće biti napušten od svojih drugova, ni po cenu života. Taj naš i takav moral, nije napuštan ni u najtežim časovima. Inače se ljudi ne bi prihvatili oružja. Drug Tito, je u toku celog rata, tom pitanju posvećivao posebnu pažnju. Svaki onaj komandir ili komesar, koji je u teškim trenucima, spasavajući svoju glavu zaboravljao na ranjenike, smenjivan je sa funkcija i isključivan iz Partije. Bilo je takvih slučajeva u našoj ratnoj praksi, ali na sreću ne mnogo.

Koliko je drug Tito posvećivao tom pitanju pažnje pokazuje i primer četvrte i pete ofanzive, kada smo imali preko 4.000 ranjenika. Da se o njima nije moralo voditi toliko računa, borbene jedinice bi pretrpele daleko manje žrtava, imale bi daleko veću manevarsku sposobnost, a verovatno bi zadale i veće udarce neprijatelju. Vrhovna komanda bi u takvom slučaju izbegla i okruženje. Verovatno se i naše elitne jedinice ne bi dovele u situaciju Pive i Sutješke. Sigurno bi se izbegao i onaj strašni pegavi tifus, koji nam je odneo mnogo boraca. Smrt je mnoge od njih pokosila, a mnoge izbacila iz stroja jer im je posle pete ofanzive bio potreban duži oporavak. Naša Vrhovna komanda bila je svega toga svesna, pa ipak je odlučno stala na stanovište da ranjenici ne smeju pasti u ruke neprijatelju. Istina, najviše je izginulo ranjenika i bolesnika, ali oni koji su preživeli zapamtili su kakve su žrtve i

napore ulagali borci da bi ih spasili. To je bila velika moralna pobjeda sa kojom smo izašli iz oslobodilačkog rata.

POHVALE PRVOJ VOJVOĐANSKOJ BRIGADI

Kad smo završili operaciju čišćenja Trebave, dobili smo naređenje od komandanta naše divizije, druga Lekića, koji se sa delom štaba nalazio preko ceste Tuzla—Zvornik, da se prebacimo na prostor Vukosavci—Lebucka—Tobut, gde bi se prikupila cela divizija. Usput je trebalo preći planinu Trebavu, koja je inače bila gnezno četničkog vojvode popa Božića sve do razbijanja njegovih jedinica. Četnici popa Božića na-

Prevoženje ranjenika na putu za Beograd 1944.

padali su partizane, kad god im se za to ukazala prilika. Naročito bi se povampirili, kad su organizovane ofanzive protiv partizana. Tada bi oživele takozvane »Duge njive«. U ovom velikom čišćenju spalili smo im to prokleta gnezdo. Njih smo rasterali, a dobar deo i pobili. Sada smo se slobodnije kretali.

Putovanje do divizije je trajalo od 26—31. decembra, a put je bio dug i naporan. Zima i sneg činili su svoje, jer su jedinice tokom celog decembra imale neprekidne borbe i marševe, pa su bile veoma iscrpljene. Veliki broj boraca je bio bos, pa je ponekom i koža sa tabana otpala. Bilo je teško i užasno bolno prolaziti pored boraca, gledati ih bose, a u nemogućnosti da im se pomogne. Ta naša hrabra partizanska vojska sve je junački izdržavala.

Usput smo se zadržali u selu Zelinju, na kraćem predahu. Odmah smo uključili radio-prijemnik kako bismo čuli vesti Radio Slobodne Jugoslavije o situaciji u drugim krajevima naše zemlje. Bili smo oduševljeni kada je objavljena i pohvala druga Tita Prvoj vojvodanskoj brigadi. Odjednom se zaboravilo na sve nećake, i svi su se ozarili od sreće i uzbuđenja kad su čuli pohvalu, koja je glasila:

»Izražavam svoju zahvalnost i priznanje Prvoj vojvodanskoj brigadi, na čelu sa komandantom Markom Perićinom, za primernu aktivnost i hrabro požrtvovanje u svim bojevima, a naročito prilikom razbijanja nemačko-ustaške ofanzive kod Brčkog.

Decembra 1943. godine

Vrhovni komandant NOVJ
maršal Tito«

Pohvalu druga Tita Prvoj brigadi primili smo kao nešto najlepše i najdraže. Pohvalu smo saopštili svim borcima. Nastalo je neopisivo veselje pa, iako je trebalo čuvati svaki metak, zapraštale su puške i pištolji u rukama umornih, ali hrabrih boraca.

— Vidiš, družo komesare — volim da živim, ali posle ovog mi je svejedno. Moje su se želje ispunile. Mi Sremci smo dobili veliku i dragu pohvalu od druga Tita. Ta gde to ima — radosno će Soko, komandant IV bataljona.

¹ U operativnom dnevniku načelnika štaba naše brigade stoji da je ta brigada dobila pohvalu druga Tita i 23. avgusta posle prvog pada Bijeljine. Koliko se i ja sećam to je tačno, ali je nisam našao nigde u Arhivu, pa je u prethodnom tekstu nisam ni pominjao.

Mnogi borci su tako mislili. Dirljivo ih je bilo slušati. Nužno se nametala misao da narod koji ima takve borce ne može biti pobeđen.

Krećući u pravcu Vukosavaca, Tobuta i Labucke, usput smo dobili i pohvalu Štaba XVI divizije, koja je bila takođe i topla i dirljiva. Na prvom predahu pohvalu smo umnožili i naredili da se pročita pred strojem. Glasila je:

»Borcima, komandirima, komandantima i (političkim komesarima I vojvodanske brigade. Čestitamo vam na uspehu kojeg ste zadobili osvajanjem Bosanskog Samca. Time ste dostojno odgovorili na priznanje i zahvalnost koju vam je pre tri dana dao Vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske, maršal Tito. I ne samo to. Vašim uspehom kod Bosanskog Samca vi ste pokazali da ste svjesni desetodecembarskog naređenja druga Tita, u -kojem nam naređuje da očuvamo čast i slavu narodnooslobodilačke vojske i u ovoj šestoj neprijateljskoj ofanzivi i da pređemo gde god možemo u kontraofanzivu.

Pozivamo sve borce i rukovodioce naše Divizije, da se ugledaju na borbenost, odlučnost i hrabrost naše I brigade.«

Decembra 1943. godine

Štab XVI vojvodanske divizije

— Šta je ovo sad, Zdravko — reče Periša Grujić. — Da nam ne udari slava u glavu. U svakom slučaju pohvala druga Tita i Štaba XVI divizije dobro će nam doći u političkom i vojnom jačanju naše jedinice.

— Da, dobro je — irekoh. — Naročito, kada je i Štab divizije nešto omekšao prema nama. Valjda je na to uticala i pohvala druga Tita. Inače, mi od njih nismo navikli baš na pohvale, nego samo na kritike. Retko se od njih mogla dobiti reč hvale. Naročito od političkog komesara. Lekić je već nešto drugo.

Pohvala druga Tita, kao i pohvala Štaba divizije bile su teme o kojima se rado pričalo, bilo da smo se nalazili u pokretu ili u predahu.

— Vraćamo se iz Posavine i Trebave svetla obraza — konstato vao je jedan elan našeg politodela. Špancu je bilo sigurno mило kad je čuo pohvalu Prvoj brigadi. Sigurno je rekao:

— Sila su moji Vojvođani. Sve je to stasalo u hrabru i dobru vojsku. Zamisli samo Kamenjara. Drug Tito pohvaljuje brigadu na čelu S3, njim. Ma gde će mu biti kraj.

Na prostoru Vu'kosavci—Labucka—Tobut stigli smo na samu Novu, 1943/44. godinu. Šesta neprijateljska ofanziva već je bila završena. U istočnoj Bosni ona je trajala oko mesec dana. Nije bila mnogo duga, ali je bila iscrpljujuća. Zimski je bio period, vojska gola i bosa, fizički iscrpljena i sa malo municije. Trebalo se ponovo organizovati i naoružati za nove bojeve. Kretali smo u sastav naše divizije da zajednički rešavamo te probleme.

SVEČANOST U XVI DIVIZIJI

Kada smo se vratili na teritoriju Majevice i Semberije i kad se cela divizija ponovo našla zajedno, Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu priredio nam je prijatno, drago i nesvakidašnje iznenađenje. U selo Jasičke, gde se nalazio Štab divizije, stigla je kolona seljačkih kola sa velikim količinama novogodišnjih kolača, zimskih čarapa, vunelih džempera i drugom zimskom opremom. To je bio dar žena i omladine Semberije borcima naše divizije. Čuli su za pohvalu druga Tita Prvoj brigadi i poželeti su da i sami učestvuju u slavlju sa brigadom i XVI divizijom. Kad nam je to saopšteno, našoj radosti nije bilo kraja. U toj lepoj pažnji mi smo osetili brigu, ljubav i toplinu naroda Semberije ne samo prema nama kao borcima, nego i kao sinovima Vojvodine. Narod Semberije zavoleo je Vojvođane. Ko zna po koji put se uverio u njihovu hrabrost i beskompromisnost u borbi protiv neprijatelja svih vrsta.

U Štabu naše divizije zakazan je sastanak svih štabova brigada. Posle dužeg vremena prvi put smo se sreli sa kompletnim Štabom divizije. Drago nam je bilo

svima što smo u punom sastavu, živi i zdravi. Naročito smo se radovali susretu sa Danilom Lekićem, koga smo svi cenili i voleli. Osećali smo se kao jedna porodica; ljude ništa tako ne zbližava kao što mogu da učine teškoće, a naročito rat i robija. Veselje i međusobno prepričavanje događaja iz šeste neprijateljske ofanzive potrajalo je do duboko u noć. Susret nije mogao da prođe ni bez razmene satova, pištolja, mašinki, nalivpera i ostalog. Mi iz Prve brigade smo imali najbolje stvari, koje smo rekvirirali toga meseca u borbama sa Nmcima, ustašama i domobranima, a ponešto i sa četnicima. Ali nije bila važna vrednost posedovanog predmeta, već je sama »trampa« nosila uzbudljivost i kao znak pažnje i drugarstva. Naročito je bila razvijena razmena zvana »negleduš«, kada se nije gledalo koje je marke sat i da li radi, i kakav je, na primer, foto-aparat itd. Važno je bilo da se izazove iznenađenje i među razmenjivačima i među posmatračima, koji su bučno navijali.

Kad se završila glavna, komandant divizije Danilo Lekić, predložio je da idemo na druge »trampe«.

— Znam ja vas rđe jedne — šaleći se reče Lekić. — Vi biste se radije trampili nego ratovali.

Španac je potom analizirao jednomesečne operacije naše divizije.

— Mi smo — rekao je između ostalog Lekić, — za ovaj mesec dana imali mnogo borbi sa Nmcima, ustašama, četnicima, domobranima i zelenim kadrom. Istrošili smo municiju, zamorili vojsku, a imali smo dosta i gubitaka. Naše jedinice, međutim, pokazale su primeru snalažljivost, borbenost i herojstvo. Teško je izdvojiti brigadu koja je bila najhrabrija. Mislim da ipak našu Prvu brigadu moramo izdvojiti. Ona je dobila i pohvalu Vrhovnog komandanta i pohvalu Štaba naše divizije o čemu su upoznate sve naše jedinice. Ne grešim ako kažem da sve naše jedinice treba da se ugledaju na Prvu brigadu.

Lekićeve reči slušali smo ne trepnuvši. Njegovo zapažanje jednomesečnih ratnih operacija kao i političke i vojne situacije na prostom gde se nalazila i delovala

naša divizija, bilo je veoma sažeto i korisno. Ulivalo nam je svima osećanje poverenja u Štab divizije i rešenost da se izdrži do kraja, pa »ko više izdrži, njegova je pobeda«.

Komesar divizije Mitrović, takođe je govorio da primerom Prve treba da pođu i ostale naše brigade.

— To je brigada koja je stasala među naše najbolje brigade u zemlji. O tome treba pisati i PK KPJ za Vojvodinu. Na primeru Prve brigade treba vaspitavati naše ostale brigade i odrede u Sremu.

Jedinice XVI divizije u pokretu za napad na Brčko

ZAHVALNOST NARODU

Sa istog sastanka upućena je zahvalnica organizaciji AFŽ-u i SKOJ-u, povodom poklona koje su uputiti borcima XVI divizije.

Pismo Okružnom odboru AFŽ-a sam sačuvao i ono, pored ostalog, glasi:

»Drage drugarice,

Kad su naši borci primali vaše božićne (novogodišnje) poklone, brižljivo pripremljene, nisu se iznenadili. Nisu se iznenadili zato što je svima njima vrlo dobro poznata velika briga

i staranje za borce narodnooslobodilačke vojske, žena Majevice i Semberije. Primajući te poklone, naši su borci, u teškim uslovima krvavih borbi, osjetili da se nalaze u svojim domovima, obasuti ljubavlju svojih najbližih. Neprijatelj je bio stvorio pakleni plan da uništi jedinice narodnooslobodilačke vojske u istočnoj Bosni, neprijatelj je govorio da je za jedinice naše divizije stvorio dva kotla: jedan na Majevici, a drugi u dolini Spreče iz kojih se, tobože, neće moći izvući«...

»... Šesta neprijateljska ofanziva protiv narodnooslobodilačke vojske stvorila je još čvršće veze između fronta i pozadine, između naroda i njegove vojske...« itd.

Politički komesar
Stevan Mitrović¹

Komandant
pukovnik D. Lekić

— Vidite drugovi — naglasio je na sastanku Stevan. — Pažnja koju su nam poklonile antifašističke organizacije Semberije i Majevice, pruža osnovu za bolju saradnju sa tim narodom, jer se i ovom prilikom pokazalo da on voli i ceni Vojvodane. Između terenskih rukovodstava i rukovodstava naših jedinica dolazilo je ponekad do nesporazuma. Najčešće se to događalo kad bi naš borac gladan, go i bos, ne čekajući na naše procedure, prilikom organizovanja snabdevanja, sam uzimao ono što mu je bio neophodno. Bilo je i preterivanja u kritici postupaka naših boraca. Nekada se nasedalo i četničkoj propagandi protiv vojvodanskih boraca i jedinica.

Španac je posle Stevana veoma impresivno izneo svoje utiske o nekim pojedinostima iz borbi jedinica sa kojima se kretao u šestoj neprijateljskoj ofanzivi, o borbama II i IV brigade:

— Kad smo prelazili planinu Jelicu, sneg je bio do pojasa. Zima je bila takva da je izgledalo da čovek ne može da izdrži, da čak ni borci koji su bili dobro obučeni i obuveni neće izdržati. U našoj II brigadi bilo je

¹ Stevan Mitrović bio je dva puta na izdržavanju robije u kaznionici u Sremskoj Mitrovici. U toku narodnooslobodilačkog rata bio je na raznim dužnostima, politički komesar XVI divizije, politički komesar XII korpusa. Kasnije se razišao sa linijom Partije. Sad živi u svom rodnom kraju, u Paštrovićima, u Crnoj Gori.

dosta boraca koji su bili potpuno bos. Noge su im bile modre, uvijene i neke krpe, odrvenile i promrzle. Teško mi je bilo posmatrati ih. To su moji vojnici, divni ljudi kojima izdajem naređenja za pokret, za borbu, a ne mogu da im pomognem. Mislim da nema težeg trenutka ni za jednog komandanta bilo koje vojske, a pogotovo naše partizanske. Nikada neću zaboraviti jednog borca. Nosi puškamitraljez i peviuši. Potpuno bos, a pevuši. Noge mu otekle, korača kao na štapovima. Odjednom, odnekud zapuca. Mitraljezac hitro skide sa ramena mitraljez i iz stojećeg stava počeo da gađa u pravcu odakle se javio neprijatelj, dovikujući mi:

— Druže komandante, eno ih. Povlačite se tamo desno, ja ću vas štititi. Brže!

— Verujte drugovi — na kraju će španac i sada vidno uzbuđen — to je na mene ostavilo tako snažan utisak, da sam sâm sebi rekao: pa ovo su sve heroji. Niko ih pobediti ne može. Naša Partija ima čudesnu moć na ove ljude.

Posle svestrane analize jednomesečnih akcija, koje je izvodila naša divizija, podeljena u dve operativne grupe, na vrlo širokom prostoru, počeo je dogovor o tome kakvi nas zadaci dalje očekuju. Šesta ofanziva je protutnjala širom naše slobodne teritorije i pokazala se kao i sve prethodne neefikasnom u borbi protiv partizanskih snaga. Nanela nam je dosta gubitaka i izazvala razne teškoće, ali ni neprijatelj nije brao lovorike. Imao je dosta gubitaka i na kraju se nesvršena posla morao povući u svoje jazbine.

Na sastanku je konstatovano i da je divizija iz šeste ofanzive, u novembru 1943. izašla brojno jača i bolje naoružana. Primila je nekoliko stotina boraca iz Srema, a u borbama je zaplenila veće količine oružja, što nam je omogućilo da naoružamo novodošle borce. Osim toga, rukovodeći kadar u četama, bataljonima, brigadama pa i u diviziji, stekao je jedno novo, važno ratno iskustvo. To je i rukovodiocima i borcima činilo snažnijim i spremnijim za nove, još teže akcije koje su ih očekivale već prvih dana 1944. godine.

Posle završene šeste neprijateljske ofanzive, nije bilo vremena za odmor. Moralo se odmah ići u nove akcije. U tom smislu smo dobili i narednje štaba III korpusa.

Prema tom naređenju naši zadaci su bili da se postavimo na sektor Majevica i obezbedimo odmor jedinicama, njihovo sređivanje, kontrolu sektora Brčko—Tuzla i Tuzla—Zvornik. Zatim da očistimo sektor Majevice od četnika i zelenog kadra, koji su se u izvesnoj meri ojačali tokom šeste neprijateljske ofanzive zbog prisustva jakih nemačkih snaga. Pored toga naredbom se zahtevalo da se ovlada nekim neprijateljskim garnizonima, da se organizuje i učvršćuje narodna vlast i da se sprovodi dobrovoljna mobilizacija novih mladića i devojaka za partizanske jedinice itd.

Vraćajući se u Štab brigade, dugo smo načelnik štaba i ja razmišljali i kombinovali, svaki za sebe, kako ćemo u praksi sprovesti zadatke dobijene u Štabu divizije.

— Vidiš, Zdravko — odjednom će Periša — mi bismo morali da održimo savetovanje sa rukovodećim kadrom bataljona i četa. Ceo protekli mesec bili smo u akcijama i nismo imali vremena da se zajednički okupimo.

— Tačno — rekoh — ali bismo morali održati i sastanak sa političkim i partijskim radnicima. Neophodno je da sa komunistima sagledamo stanje i probleme u jedinicama. Pohvala druga Tita i Štaba divizije mnogo nas obavezuje i ne smemo izneveriti to poverenje. Moramo se stalno potvrđivati.

Pošto se Kamenjar još nije vratio u štab brigade, ostali članovi morali su poneti sav teret i odgovornost u sređivanju stanja u brigadi i njenoj pripremi za nove borbe i nove napore.

Sa podosta sastanaka i pomalo odmora — proteklo nam je nekoliko dana. Sa borcima i komandnim kadrom uspeli smo umnogome da sredimo stanje u našim jedinicama posle tolikih gubitaka u Sremu, na Šamcu i na Trebavi. Razume se da sve vreme nismo samo mirno raspravljali, već smo sa manjim jedinicama i dalje ga-

njali četnike i zeleni kadar. Nemci su ih u toku šeste ofanzive snabdeli oružjem i municijom, pa su 3. januara 1944. godine kod Busije napali našu I brigadu. Bilo ih je oko 400 vojnika sa modernim naoružanjem. Posle dvočasovne borbe naše jedinice su uspele da ih rasteraju i da ovladaju njihovim položajima. Četnici su pobjegli u pravcu Požarnice, a na bojištu su ostavili oko 20 mrtvih. Naši gubici su bili 3 mrtva i 8 ranjenih partizana.

Na pomenutom prostoru XVI divizija se zadržala sve do 10. januara 1944. U to vreme organizovali smo kulturno-prosvetni i politički rad u narodu toga kraja. Održavani su borojni skupovi, priredbe, a preduzeli smo i mere za mobilizaciju novih boraca za terenske partizanske odrede. Mnogo smo učinili i na učvršćenju mesnih partizanskih odreda.

Dok smo se odmarali i organizovali, šesta ofanziva je u centralnoj Bosni još uvek besnela, dok su se u istočnoj Bosni neprijateljske snage držale samo po garnizonima, povremeno upadajući na našu, slobodu teritoriju. Međutim, četnici i zelenokadrovci počeli su da se kreću Majevicom, Trebavom i Ozrenom. Iz zaseda su napadali naše jedinice, naročito manje patrole i kurire, pa smo se sa njima stalno sukobljavali i borili, i tako smo i faktički bili u neprekidnoj ofanzivi i stalno u pripravnom stanju. Bar neke manje jedinice. Nemci i ustaše nisu nam zadavali velike glavobolje, jer su se uglavnom ispucavali samo u ofanzivama.

PONOVNI NAPAD NA TUZLU

Štab III korpusa izdao je 11. januara naređenje da se ponovo napadne Tuzla. Napad je trebalo izvesti 17. januara 1944. godine u 20 časova. Prema zapovesti Štaba korpusa u napadu na Tuzlu trebalo je da učestvuju svih pet vojvođanskih brigada, neke kao rezerva, a neke kao obezbeđenje jedinica koje su napadale grad u pravcu odakle je mogla da se javi pomoć opsednutom garnizonu. Samo je I vojvođanska brigada, iz sastava XVI divizije, direktno trebalo da učestvuje u napadu

na Tuzlu. Druga i Treća brigada dobile su zadatak da aktivno djeluju na sektoru Tuzla—Gračanica, da likvidiraju neprijateljska uporišta na prostoru Puračić—Gračanica i da spreče intervenciju neprijateljskih snaga iz Doboja.

Četvrta vojvođanska brigada trebalo je da djeluje u pravcu Zvomika, sa zadatkom da likvidira posadu u gradu, da poruši most na Drini i onemogući neprijateljsku intervenciju na Tuzlu iz tog pravca.

Naša V brigada postavljena je kao opšta rezerva za borbu na sam grad, ali sa zadatkom da spreči eventualni prodor nemačkih i ustaških snaga koje bi nastupale od Brčkog. Sa I brigadom išao je komandant divizije Danilo Lekić, koji je od Štaba III korpusa bio određen da komanduje jedinicama Severne i Istočne kolone, a sa Drugom -i Trećom brigadom nalazili su se politički komesari i načelnik Štaba divizije.

NEPREDVIDENI PROBLEMI

Sve jedinice koje su dobile zadatak da napadaju Tuzlu, u vreme slanja rasporeda i konkretnih uputstava bile su veoma udaljene od grada. Naša I brigada nalazila se na oko 15 km od Tuzle. Po zimi, snežnoj vejavici i raskvašenom terenu teško je bilo savladati taj put u predviđenom vremenu. Kolona je mogla da se kreće samo uz velike napore i to po tri do četiri kilometra na sat. Da zlo bude veće, naša I brigada, krećući se prema Tuzli, sukobila se sa neprijateljskom kolonom, na prostoru »Velikih njiva«, koja je imala u svom sastavu 300 nemačkih vojnika sa dve tankete, troje bornih kola i dva kamiona. Brigadi je ipak uspelo da neprijatelja razbije i protera u pravcu Tuzle. Sve nam je to otežalo dolazak na polazne položaje u mesta: Breške—Dokarij. Sem toga, neprijatelj je već bio alarmiran vestima da se partizanske kolone kreću u pravcu Tuzle, pa je odmah izdao naredbu svojim jedinicama na isturenim položajima oko Tuzle da se pripreme, poslavši im pojačanja. Sama Tuzla je bila veoma utvrđena, jer je neprija-

telj, poučen iskustvima iz prvog napada, opasao grad bodljikavom žicom i betonskim bunkerima iz kojih su zastrašujuće pretile cevi automatskog oružja svih dometa i kalibara.

Pošto je opšti napad na Tuzlu bio predviđen za 20 časova, napad artiljerije je, po planu, trebalo da otpočne u 19 časova. Međutim, nastali su nepredviđeni problemi. Usled lošeg puta naša dva topa nisu stigla na vreme na položaje, a ni tehnički pripremljena, jer su dan-dva pre napada izvađena iz skloništa, ispod zemlje, gde smo ih sakrili u danima šeste neprijateljske ofanzive. Znači, trebalo ih je pripremiti za dejstvovanje, a vremena za to nije bilo dovoljno, pa ni određenih sredstava, čak se i priroda urotila protiv nas — seoski putevi, kojima su se topovi uputili prema Tuzli bili su tako raskaljani da su se mogli savladati samo nadčovečanskim naporima. Tvrdim putem Brčko—Tuzla bilo je nemoguće da se kreće, jer smo te iste puteve razrovali, kako bismo onemogućili pokrete neprijateljske motorizacije. Haubice su ipak stigle, uz velike napore i samopožrtvovanje artiljeraca. Međutim, artiljerijska vatra počela je tek u 21 čas. S obzirom da su zatvarači bili zamrznuti i zardali, a maziva za topove nije bilo, zatvarač se posle svake ispaljene granate vadio iz ležišta i zagrevao na vatri. Tako su haubice u toku cele noći ispalile svega oko 20 granata na grad, toliko da se neprijatelj samo uzbuni i pripremi za odbranu.

I ostale su jedinice, predviđene za napad na Tuzlu, zakasnile, tako da su tek oko 23, a neke čak i posle 24 časa stupile u prve kontakte sa neprijateljem. U borbu je ušla i naša Prva brigada ali zamorena napornim maršem i borbom koju je na tom putu vodila. Očigledno je u tom trenutku nedostajala koordinacija vatre u jedinstvenosti napada. Ali, to nije ni bilo iznenađujuće, jer treba imati u vidu da su sve jedinice zakasnile.¹ Sem toga, Operativna komanda, sa štabovima jedinica, koje su napadale grad nije imala nikakvih savremenih sredstava za komuniciranje, sem kurira, koji su se teže sna-

¹ XV majevička brigada, u toku prve noći, nije uopšte stigla na zadatak.

lazili. Bila je noć, teren nepoznat, a i položaj jedinica u koje su poslani nije bio strogo određen. Usled svega toga prva noć je prošla bez očekivanih rezultata. Jedinice su se u zoru morale povući, a ostavile su samo manja odeljenja ispred položaja neprijatelja. Čekala su se nova naređenja štabova divizija i brigada.

Zapovest Operativne komande stigla je urano pre podne i glasila je: »Napad na grad mora se ponoviti!«

Zakazali smo sastanak sa štabovima bataljona, koji su u zakazano vreme počeli da stižu umorni od nespavanja i gladni. Naročito je hrabar i dobar ratnik Jovan Štokovac Džoje, politički komesar III bataljona Prve vojvođanske brigade bio i premoren i utučen. Njegov bataljon je te noći imao najteži zadatak, sa dosta gubitaka. Saosećao je, kao pravi roditelj, za svakim izgubljenim i ranjenim borcem. Potpuno sam ga razumeo. Ali, ni drugi drugovi nisu bolje izgledali; niko od njih ovu noć ni trenuo nije, niti je dobio bilo kakve hrane da se bar malo okrepi. Sa izmorenim i gladnim članovima štaba trebalo je analizirati neuspehe i dogovoriti se o ratnom zadatku za sledeću noć, mada to nije bilo ni jednostavno ni lako. Posle detaljnih uputstava kako da se izvrši nov napad, ukazano je i na greške koje su se ispoljile u toku prethodne noći.

Slušali su nas pažljivo, iako se primećivalo da je napad na Tuzlu daleko tvrdi orah nego što se mislilo. Prihvatili su i činjenicu da napad nije bio dobro organizovan, da je bilo žrtava i da će ih još više biti. No, disciplinovano su primili zadatak i otišli bez roptanja, gledajući smrti u oči, rešeni da sledeće noći moraju izvršiti zadatak.

IZGINUO CVET BRIGADE

Naša Prva brigada trebalo je da napada iste položaje kao i prethodne noći, u vreme kako je u zapovesti stajalo. Imali smo težak zadatak: ovladati »Slanim bunarima«, »Gradinom« i »Kojišnim brdom«, dominantnim položajima nad gradom. Brigada je u zakazano vreme ušla u borbu.

Vrilo je kao u kotlu. Grupe bombaša, a za njima čitave grupe i bataljoni, jurišali su na bunkere preko žičanih prepreka i minskih polja. Štab brigade pratio je tok borbe čitave noći, dok su kuriri raznosili obaveštenja od bataljona do štaba brigade i obratno. Redovno je obaveštavana i komanda Severnog fronta na čelu sa komandantom Danilom Lekićem. Sa njim se nalazio i Štab III korpusa koji je takođe bio redovno obaveštavan o stanju u prvim redovima fronta. Celu noć smo probdeli bez spavanja, napregnutih nerava, razmišljajući koliko će nam najboljih boraca poginuti i da li ćemo zauzeti grad. Prateći vatru oscenjivali smo da naši nisu uspeli da uđu u grad.

I, zaista, sutradan, kad smo se ponovo sastali sa iznurenim štabovima bataljona, imali smo šta i da čujemo: oko 200 boraca je izbačeno iz stroja, a među njima 67 mrtvih. Ti gubici su našu Prvu brigadu tako onesposobili da dugo posle toga nije predstavljala onu udarnu snagu kakvu je imala prilikom napada na Bosanski šamac. Bili smo potpuno svesni šta smo te noći, napadom na Tuzlu, izgubili.

Izginuo je cvet brigade, a grad nismo zauzeli. To je teško pogodilo sve nas u štabovima brigada i bataljona, kao i preživeli borci. Ali rat je bio, i to nemilosrdan, u ratu ne može bez žrtava. Istina — teška ;i bolna.

Pošto ni druge noći na položaje nije stigla Majevička brigada, jer je vodila borbe zapadno od Tuzle sa četnicima i zelenim kadrom, pa ni XVIII hrvatska, koja je vodila teške borbe u okolini sela Piskavice, neprijatelj je usmerio svoje glavne snage u pravcu naše Prve brigade. Borci našeg Prvog i Trećeg bataljona našli su se, oko 7 časova izjutra, u rovovima iza žičane ograde, kroz koju su tokom noći prošli. Odatle, sa pozicija teško osvojenih, morali su se povlačiti pod velikim pritiskom neprijatelja. Tom prilikom su ovi bataljoni pretrpeli i najteže gubitke. Bilo je boraca koji su ostajali viseći na bodljikavim žicama, pogodeni mecima iz neprijateljskih bunkera. Pa ipak, preživeli borci, iako veoma zamoreni, neispavani i gladni, ni u jednom trenutku nisu ostajali bez boračke svesti i morala.

I druga noć završila se dakle bez rezultata.

Trećeg dana borbe neprijatelj je krenuo u protivnapad na položaje Prve brigade i uspeo da naše jedinice odbaci sa ranije zauzetih položaja.

Bližila se i treća noć napada na Tuzlu. I pored znatnih gubitaka, Operativna komanda nije odustajala od namere da pokuša još jedan napad. Majevačka brigada koja je trebalo da dejstvuje sa nama, nije stizala ni prve ni druge, a bilo je neizvesno da li će do Tuzle stići i treće noći. Štab XVI divizije izdao je naređenje V vojvođanskoj brigadi da odmah krene ka Tuzli kako bi pomogla I brigadu, ali ni V brigada nije mogla da savlada sve teškoće na putu, i tako ni ona nije stigla na vreme određeno za napad. Tako je I brigada i treću noć, zajedno sa Muslimanskom brigadom napadala, krajnje iscrpljena i desetkovana. U toku ove, treće noći, nismo uspeli da probijemo neprijateljsku odbranu, mada su borci pokazali primerno požrtvovanje i borbeni moral. Čete i bataljoni su masovno jurišali na bunkere i bodljikave žice, iako je iz stroja izbačeno 263 borca. Četvrtog dana, I brigada je konačno povučena sa položaja u pozadinu, a njene pozicije je zauzela V vojvođanska brigada, koja je tek tada pristigla. Ni četvrtu noć Tuzla nije pala. U toku narednog dana povučena je i V brigada sa položaja, jer ni te noći nisu pristigle ostale jedinice određene za napad na grad, a imala je velike gubitke: pedeset i četiri borca za jednu noć, od čega 17 mrtvih. Tako su naše dve vojvođanske brigade u napadu na Tuzlu, samo za četiri dana i četiri noći, imale 318 boraca izbačenih iz stroja, od čega 84 poginula. Bila bi to visoka cena, čak i da smo zauzeli Tuzlu.

NEPRAVDA ŽARU I ZANOSU

Vojni istoričari će, svakako, naučno osvetliti, sa dokumentima kojima se sada raspolaže, ulogu Vojvodana u ovom napadu na Tuzlu, kao i celishodnost ovog poduhvata u celini. Ali je zanimljivo pročitati izveštaj Štaba XVI vojvođanske divizije Vrhovnom štabu, pos-

le napada na Tuzlu, u kome se sva kritika za neuspeli upućuje jedinicama koje su napadale Tuzlu. Ni reći o jedinicama koje su kasnile, ili nedovoljno sudejstvovale, ni reći samokritike, ni reći o eventualnim greškama viših komandi, a da se ne govori o objektivnim teškoćama koje su se ovom prilikom stekle više nego ikad ranije. Bila je to nepravda prema onima koji su najvećim žarom i zanosom, tačno po komandi dobijenoj od viših štabova, ginuli na bunkerima i bodljikavim žicama. Naročito, druge noći kada je Prva brigada jurišala svom silinom i pokazala zadivljujući heroizam. Bila je to ona divna Prva brigada koja je u svakoj prilici ispoljavala neviđenu hrabrost i sposobnost da se bori sa neprijateljima svih boja u ovom delu Bosne. Treba takođe napomenuti da je Prva vojvođanska brigada sve vreme napada na Tuzlu uglavnom bila samo sa Muslimanskom brigadom, izgubivši preko 200 svojih najboljih boraca i rukovodilaca. Posle druge noći napada bila je zaista ozbiljno ranjena i onesposobljena, a smena joj nije pristizala, tako da je u nove okršaje ulazila krajnjim požrtvovanjem svojih iscrpljenih snaga.

To je prava istina o našoj Prvoj vojvođanskoj brigadi u drugom napadau na Tuzlu. Međutim istorijske istine radi pa i obavezom prema svim onim borcima i rukovodiocima, koji su pali u toj borbi ili su bili ranjeni, dužan sam da kažem da je tokom borbi za oslobođenje Tuzle moral boraca naše Prve brigade bio za sve vreme na zavidnoj visini. Jurišali su preko bodljikavih žica, osvajajući rovove i bunkere, hvatajući golim rukama užarene cevi mitraljeza i automata. Uskali su u rovove i tukli se sa neprijateljskim vojnicima kundacima, prsa u prsa. To je zaista bio divan primer masovnog junaštva. Vojvođanski borci pokazali su se i ovog puta dostojni pohvala koje im je njihov Vrhovni komandant javno izrekao nekoliko nedelja pre toga.

No, i pored upućene kritike, Štab divizije je ipak pohvalio Prvu brigadu posle napada na Tuzlu. U toj pohvali, pored ostalog, se kaže:

»...Činjenica je da su naši borci prodirali u neprijateljska utvrđenja ikroz bodljikave žice i hvatali se ož koštac sa neprijateljem. O svim

tim činjenicama svedoče između ostalog i naše žrtve koje su podnošene uglavnom na bodljikavoj žici ili unutar utvrđenja. Pa ipak zadatak nije izvršen. Zašto...?»

Zanimljivo je da Štab XVI divizije nije ni sam odgovorio na pitanje zašto Tuzla ipak nije pala, iako je dobro znao da za to nije bila kriva Prva vojvodanska brigada, kojoj upućuje i pohvalu. Mislim da ni sam Lekić, koji je bio komandant Severnog i Istočnog sektora nije bio ubeđen u opravdanost tog napada na Tuzlu.

Posle napada bilo je jasno da je čitava operacija trebalo da bude bolje koordinirana, vremenski usklađena i zajednički praćena od viših štabova. Stoga, krivicu ne mogu snositi brigade, koje su samo izvršavale zadatke, već više komande koje su planirale i izvodile akciju.

NEPRIJATAN DOŽIVLJAJ

Interesantno je napomenuti da se u partizanima za gubitak ili ostavljenu pušku ili mitraljez borac pozivao na veoma strogu odgovornost, pa čak su neki i streljani. A u ovakvim, očiglednim slučajevima pogrešne procene situacije i velikih gubitaka viši štabovi nisu, skoro, nikada pozivani na odgovornost.

Iz tih dana i noći ostao mi je u trajnom sećanju jedan neprijatan doživljaj. Na sastanku sa komandantom XVI divizije, neposredno posle neuspeha na Tuzli, kome su prisustvovali i Kosta Nađ i Vlada Popović komandant i komesar III korpusa, analizirani su uzroci neuspeha napada na Tuzlu.

Mi smo iz Štaba I brigade zastupali stanovište da je neodopustivo za neuspeh kriviti samo I brigadu. Lično sam izneo podatke o broju izbačenih boraca iz stroja, kao i rukovodilaca svih naših bataljona. Naročito sam istakao da je naš III bataljon ostao skoro bez ijednog političkog i vojnog rukovodioca, i to počev od desetine do štaba bataljona.

— Brigada je toliko onesposobljena — rekao sam — da će joj biti potrebno duže vreme da se oporavi.

Sve sam to izneo sa prizvukom otpužbe, ali i tugom za izgubljenim drugovima, koji su pali, ili za duže vreme izbačeni iz stroja. Očekivao sam razumevanje i saosećanje prisutnih. Međutim, čim sam završio izlaganje, Vlada Popović mi se obratio:

— Zdravko, pa rat je to. U svakom ratu mora biti i žrtava. Nemoj da budeš toliko osetljiv.

To me je pogodilo i učinilo još tužnijim i nespokojnijim. Za mene to nije bila uteha. Znao sam da je rat i da mora biti žrtava ali nisam bio ubeđen da ih je trebalo toliko i tako dati kao što se dogodilo u napadu na Tuzlu. Nisam mogao da zaboravim uz kakve smo sve teškoće i napore podizali te divne borce u 1 vojvodanskoj brigadi.

Demonstrativan napad na Tuzlu imao bi opravdanja, jer je neprijatelj velikim snagama jurišao u centralnoj Bosni, gde je bio naš Vrhovni štab, pa je napadom na Tuzlu trebalo olakšati borbe naših snaga u tom delu Bosne. Stoga sam bio čvrsto ubeđen da se to moglo postići samo demonstrativnim napadom, uz bolju organizovanost, kako je i pre ove akcije Štabu III korpusa i predlagano, što on nije prihvatio. Naime, Gligo Mandić, u knjizi o XVII diviziji piše, kao komandant te divizije, da je njihov štab predlagao Štabu III korpusa da izvrši samo demonstrativni napad na grad, a ne da ga zauzima. Štab XVII divizije, je poznavajući situaciju na tom području, kao i snage neprijatelja, smatrao da nemamo dovoljno snaga da bismo zauzeli Tuzlu. Taj njihov predlog nije prihvaćen. Pa ko onda zapravo treba da snosi odgovornost za tako velike žrtve?

VISOK MORAL BORACA I NARODA

Na Tuzlu su pokrenute velike partizanske snage kaje bi je, po svtojoj efikasnosti, možda i mogle zauzeti, ali su se pokazale neefikasnim iz više razloga. Pre svega, prostorna udaljenost od mesta borbi, zatim težak teren za kretanje jedinica i artiljerije, kao i borbe koje

su jedinice morale voditi usput. Sve je to onemogućilo većini jedinica da stignu na vreme i organizovano učestvuju u borbama na Tuzlu.¹

I vojvođanska i Muslimanska brigada, jedine koje su prve stigle na cilj, podnele su glavni teret borbi sa dosta gubitaka, ne postizući nikakav rezultat. Međutim, ono što i danas najteže pada kao nepravda, i što je i danas još istorijskim dokumentima neopovrgnuto, upravo je bacanje krivice na ove dve brigade pred Vrhovnim štabom za neuspeh napada na Tuzlu. I ostale brigade naše divizije imale su značajne vojne zadatke za napad na Tuzlu. Tako su na primer, naša Druga i Treća brigada imale zadatak da zauzmu neprijateljske otporne tačke između željezničke stanice Miričina i Gračanice, da razruše prugu i sve mostove, i da po svaku cenu spreče dolazak neprijateljskih snaga od Doboja u pomoć tuzlanskoj odbrani.

Četvrta brigada naše divizije dobila je zadatak da dejstvuje u pravcu Zvornika i da ga po mogućstvu zauzme. A kada ga zauzme da poruši most na Drini i da za motorna vozila onesposobi put: Zvornik—Caparde—Prnjavor—Tuzla. Naša najmlađa, Peta brigada, zajedno sa Majevičkom i Posavskim odredom dobila je zadatak da zatvori pravac Brčko—Tuzla, kako bi se sprečila intervencija neprijateljskih snaga i sa tog pravca.

Svaka naša brigada je savesno, uporno i disciplinovano izvršavala dobijene zadatke u granicama svojih mogućnosti. Tako, recimo, Druga brigada, i pored nadljudskih napora, nije mogla da poruši most, prodre i osvoji zidano betonsko utvrđenje. Nije za to raspolagala potrebnim sredstvima, ali je ipak ograničila intervenciju, zaustavivši dva oklopna voza, koja se nisu usudila da krenu prema Tuzli. Pritom je imala oko 20 poginulih boraca. Ni Četvrta brigada nije mogla da izvrši zadatak onako kako je bilo zapisano naredbom Štaba XVI divizije, jer je bila osujećena neprijateljem, koji je otkrio

¹ Osim toga odbranu grada sačinjavale su dosta snažne jedinice: nemačka borbeno grupa »Svare«, 4. 5. i 8. puk 3. domobranske boračke brigade kao i druge manje jedinice. Spoljna odbrana grada bila je jako utvrđena; okolna brda bila su nakićena bunkerima, žičanim ogradama i minskim poljima.

naše namere, pa je preduzeo čitav niz borbenih mera iz raznih pravaca, kako bi nas osujetio u napadu.

Kao što se, dakle vidi, sve su naše brigade XVI divizije imale teške i odgovorne zadatke, a štabovi brigada i bataljona savesno su ih obavljali. Borci takođe. Iako zadatak nije izvršen, a plaćen je visokom cenom, ne bi se moglo reći da se to u psihološkom smislu negativno odrazilo na borce ili narod. Neprijatelj je krajem decembra 1943. tek završio svoju šestu po redu ofanzivu i trubio na sve strane kako su partizani razbijeni i uništeni, a već polovinom januara 1944. godine partizani napadaju tako velik garnizon kao što je Tuzla. Sve je to još jednom pokazalo da su partizani neuništivi, a da nemačko-ustaška propaganda nije drugo do obična laž i obmanjivanje.

Pošto napad ni četvrte noći nije uspeo, naše jedinice su po komandi Štabova III korpusa i XVI divizije napustile opsedanje grada. Jedinice XVI divizije dobile su zadatak da ponovo krenu u čišćenje majevičkih i trebavskih terena od četnika i zelenog kadra. Naša I brigada postavila se na prostora Gornje Piliće—Zabrđe, sa zadatkom da kontroliše rejon Majevice—Brčko. Predstojale su nam nove borbe i ganjanja sa četnicima i zelenim kadrom, i to u situaciji kada smo više nego ikada ranije oskudevali u svemu, a naročito u municiji. Štab XVI divizije nam je u posebnom naređenju od 27. januara 1944. godine skrenuo pažnju upravo na taj problem:

»... Štabovi brigada preko svojih rukovodilaca i odgovornih drugova u svojim jedinicama, sprovede ozbiljnu kampanju o utrošku tj. štednji municije. Izdati konkretno naređenje svim rukovodiocima i borcima da se vatra ima prekidati i otvarati po naređenju svojih starešina, a starešine će tražiti da se vatra otvara samo onda kada je pogodak siguran i cilj blizu. Ni jedan metak ne sme da ode u vazduh...«

Imali smo teškoća i oko snabdevanja i ishrane boraca, jer smo se nalazili na terenu koji je bio pod uticajem četnika, naročito na nekim delovima Trebeve, Posavine i Majevice.

U operativnom izveštaju Štaba XVI divizije Vrhovnom štabu od 1. februara 1944. godine stajalo je da »nismo politički osvojili Majevicu, a naročito područje Bogutovog Sela, Tobuta i Zlo Sela. Seljaci su, kaže se u izveštaju, obavestavali četnike o svakom našem pokretu, a naše jedinice su nerado primali«.

Druga, Treća i Peta brigada, prema odluci Štaba divizije, razmeštene su na teritoriji Trebave i Posavine. Zadatak im je bio da očiste Trebavu i Posavinu od četnika i zelenog kadra i da onemoguće kretanje neprijatelja na saobraćajnici Tuzla—Doboj. Takođe im je bio zadatak da sprečavaju ispade neprijatelja iz Brčkog u pravcu Majevice. A naša IV brigada je upućena u Srem na zahtev Glavnog štaba Vojvodine kako bi se popunila ljudstvom i zajedno sa 1. i 2. sremskim odredom napala neke posade i komunikacije neprijatelja.

Jedinice naše Prve brigade kontrolisale su masiv Majevice i prostor Teočak—Ugljevik, da bi se za nekoliko dana razmestile na prostoru Muslimanske Maoče—Zovi.k. Druga, Treća i Peta brigada vodile su za to vreme borbu sa četnicima na Trebavi i Posavini.

Jedinice naše I brigade iskoristile su relativno mirno vreme da bi se organizaciono sredile i učvrstile. Bilo je to nužno, naročito posle pretrpljenih gubitaka u borbi za Tuzlu. Neki bataljoni Prve brigade bili su angažovani u sprovođenju komore sa hranom iz Semberije za Šekoviće, gde se nalazio veliki broj ranjenika i bolesnika XVI vojvođanske divizije. Prva brigada formirala je ponovo svoj peti bataljon od novih boraca koji su pristigli iz Srema.

Dok su jedinice XVI divizije čistile teren od četnika na teritoriji Trebave i Posavine, četnici i zeleni kadar spustili su se u sela Posavine. Naročito je bio aktivan zeleni kadar iz Čeića, sprovodeći takav teror nad stanovništvom da su naše pozadinske organizacije i organi vlasti morali napuštati sela u kojima su se dotada čvrsto držali. Nasilje zelenokadrovaca posebno je besnelo u reonu sela Čeića i Koraja.

Političko stanje u Posavini i nekim delovima Majevice bilo je takvo da je Štab XVI divizije tražio od Šta-

ba III korpusa da sa glavninom krene odmah sa Trebave na ugroženu teritoriju kako bi razbili zelenokadrovce i četničke grupacije. Predlog Štaba divizije prihvaćen je i 24. februara glavnina naše divizije krenula je u pravcu Čeića i sela Ratkovića.

Pošto Prva brigada nije imala redovne veze sa Štabom XVI divizije, jer je prostorno bila dosta udaljena, Štab brigade je samoinicijativno odlučio da 24. februara napadne Čelić. U Čeliću i Ratkovićima nalazilo se oko 400 zelenokadrovaca, pomaganih muslimanskim življem tih sela i predstavljajući se zaštitnicima od četničkog terora, iako se znalo da četnici i zeleni kadar odavno saraduju pod blagoslovom zajedničkog gospodara — Nemaca.

Jedinice naše brigade, zajedno sa jednim bataljonom Majevačkog partizanskog odreda, razbile su neprijatelja. Zelenokadrovci su ostavili 15 mrtvih i 20 ranjenih. Naša dva bataljona — Prvi i Treći — uspeli su da prodru pored Ratkovića i u sam Čelić. No, pošto prethodno nije zauzeta dominirajuća tačka tzv. »Oglavak«, razbijeni zelenokadrovci povukli su se u to utvrđenje, odakle su nas tukli »bočnom vatrom«. Naš Prvi bataljon je imao osetne gubitke i morao se povući, ne obavestivši o tome Treći bataljon, koji je ostao u Čeliću. Ubrzo je iz Brčkog usledila neprijateljska intervencija, koju je Treći bataljon razbio. Međutim, iz sela Mirosavca pojavilo se oko 150 četnika i zajedno sa zelenokadrovcima napali su naš osamljeni Treći bataljon, koji se našao skoro u bezizlaznoj situaciji, povlačeći se iz Čeića pod nepovoljnim uslovima. U toj borbi naša brigada pretrpela je osetne gubitke — 21 mrtvog i 25 ranjenih partizana. Poginula su nam i dva divna i popularna druga i borca, komandant bataljona Radovan Simić Bata i politički komesar bataljona Gligor Pendić.

U međuvremenu je štab XVI divizije, koji se sa glavninom približavao Čeliću, bio obavešten o napadu jedinica I brigade na ovo utvrđenje i o ishodu borbe. Ne znajući da je naša divizija krenula u pravcu Čeića, neprijatelj je, ohrabren uspehom, izašao iz svojih utvrđenja, bunkera, i krenuo na juriš. Borci naše Pete bri-

gade dočekali su neprijatelja snažnom vatrom nanevši mu velike gubitke. Bilo je kasno za Nemce i zelenokadrovce da bilo šta učine, pa su se neorganizovano počeli da povlače da bi se ponovo dohvatili svojih utvrđenja. Goneći neprijatelja u stopu naše jedinice pobile su 207 zelenokadrovaca, četnika i Nemaca, dok su naši gubici bili — 16 mrtvih i 13 ranjenih, ili ukupno u borbi za Čelić 27 mrtvih i 38 ranjenih.

Dok se glavnina XVI divizije nosila sa četnicima i zelenim kadrom, naša Četvrta brigada u zajednici sa Šestom vojvođanskom brigadom i jedinicama 2. sremškog odreda, napadala je neprijateljske posade u Sremu i Slavoniji.

Četvrta brigada je, nakon skoro četiri meseca, ponovo prešla u rodni Srem, 28. januara 1944. godine. Razumljivo je da su borci bili veoma zadovoljni što su se našli opet na tlu svoje rođene zemlje. Narod ih je primio radosno, svesrdno i toplo. Brigada se smestila u selima: Jamena—Strošinci—Lipovac. Iz tih sela javljali su se novi mladići i devojke dobrovoljno u svoju brigadu. I mnogi roditelji i prijatelji došli su u posetu svojoj brigadi, i našli svoje najmilije: braću, sinove, kćeri, rođake i prijatelje.

Brigada je u Srem došla u pravi čas; harale su ovim krajem razne horde — esesovci, vlasovei, ustaše, domaće Švabe, zvani folksdojčeri i domobrani. U zajednici sa novoformiranom VI brigadom napadnut je čitav niz neprijateljskih garnizona.

Zaneseni postignutim uspesima i Štab brigade, a i neki štabovi bataljona, poneli su se lakomisleno, donoseći odluku da se Prvi bataljon sa štabom prebaci u Mačvu kod sela Ravnja, ne ispitujući pre toga solidnije teren. Prebacivanje samo sa jednim čamcem trajalo je noću 26/27. februara puna tri časa, a uspele su da pređu dve čete i odmah se sukobile sa nedićevcima i četnicima. Posle nekoliko časova borbe morale su se povući. Oko 300 dobro naoružanih vojnika nedićevske straže i četnika gonili su naše dve čete prema Savi. Većina je boraca preplivala Savu, dok su se drugi utopili. Došlo je i do zarobljavanja partizana. Oni su se na streljanju

držali izvanredno i svojom hrabrošću zadivili narod Mačve, doteran puškama da gleda taj masakr. Partizani su, postavljeni iza zid, klicali narodnooslobodilačkoj borbi, drugu Titu i Partiji.

Lakomislenost i brzopletost plaćena je onim što smo imali i što nam je bilo najdraže i najskuplje — ljudskim životima. Poginulo je 39 boraca, izgubljena su dva puškomi trajeza i jedna protivtenkovska puška.

Februar 1944. godine naša divizija je proveia ganjajući četnike i zeleni kadar na prostoru Trebave, Posavine i Majevice. Mnoge od pomenutih grupa su bukvalno razbijene i razoružane. Stvoreni su povoljniji usiovi za delovanje Trebavsko-posavskog partizanskog odreda, za ponovno stvaranje naših pozadinskih vlasti i rad pozadinaca, koji su bili prisiljeni da napuste teren pod pritiskom četnika i zelenog kadra. Četnicima i zelenom kadru ni ovom akcijom nisu još bili sasečeni koreni, jer su se blagovremeno i kukavički sklanjali u garnizone okupatora.

NA PARTIJSKOM SAVETOVANJU

U vreme teških borbi sa neprijateljima raznih boja i pred VII neprijateljsku ofanzivu, sprovedene su velike pripreme za partijsko savetovanje istočne Bosne, koje je trebalo da se održi u Vlasenici. Očekivali smo to savetovanje sa velikim interesovanjem, jer su pozvani i delegati iz naše divizije, među kojima smo bili i Kamenjar i ja. Smatrali smo da je to prilika da se pred komuniste istočne Bosne iznesu problemi vojvođanskih jedinica u ovom delu Bosne, i da se nađu zajednički putevi za još bolju koordinaciju i saradnju.

Kada je trebalo da pođemo u Vlasenicu, naišla je snažna mećava i onemogućila nam prelaz preko planine Jelice, pa je Oblasni komitet za istočnu Bosnu odlučio da se za delegate Majevice i Semberije savetovanje održi u Bijeljini. Bio je to značajan događaj u toku rala: Partijsko savetovanje usred Bijeljine, u bivšem Sokolskom domu. Na zidovima parole i slike: Tita, Staljina, Marksa—Engelsa i Lenjina, a zatim Fadila Jahića i Iva-

na Markovica Irca, komandanta i političkog komesara Majevičkog odreda, koje su četnici ubili februara 1942. godine u selu Vukosavcima. Sala je bila ispunjena do poslednjeg mesta preplanulim i ogrubelim ratnicima — komunistima iz vojnih jedinica i sa terena.

Savetovanje je otvorio Cvijetin Mijatović Majo pozdravljajući i pozivajući prisutne da minutom ćulanja odaju poštu palim drugaricama i drugovima u borbi protiv fašizma. U tom času svaka reč je uzbuđivala, izazivala suze i bolna sećanja.

Ceo prvi dan savetovanja prošao je u svečanom tonu, a u pauzama su se evocirale zajedničke uspomene na dane borbi, na zajedničke događaje i terenskih radnika i nas boraca.

Glavna izlaganja na savetovanju podneli su drugovi Cvijetin Mijatović i Steva Popović, ocenjujući političko stanje u svetu i u našoj zemlji, a naročito u istočnoj Bosni. Bilo je dosta reči i o slabostima partijskih organizacija u Semberiji, Majevidi, Posavini i Trebavi.

Drugog dana savetovanja stigao je i Isa Jovanović, toplo pozdravljen kao bivši sekretar PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu.

Na savetovanju je govorilo dosta učesnika, a naročito drugovi sa terena, koji su pretežno raspravljali o problemima sa kojima su se sretali. Ni delegati iz vojske nisu bili pasivni. Oštrica njihovih reči bila je upućena nepravednom odnosu pojedinih građana prema vojsci, kome su često nasedali i pojedini partijski radnici. Sve je to veoma oštro kritikovano. Diskusije nisu bile pisane, nego se govorilo na osnovu beležaka.

Na kraju savetovanja Majo je pročitao naredbu Vrhovnog komandanta, kojom se Kamenjar postavlja za komandanta XXXVI, a ja za političkog komesara XVI vojvodanske divizije. Naredba Vrhovnog komandanta pozdravljena je toplim aplauzom prisutnih. Kamenjar i ja smo bili i zbunjeni i uzbuđeni, svesni da je to i veliko priznanje, ali i velika odgovornost. Nije bilo jednostavno rukovoditi brigadom, a kamoli tek divizijom.

Cim se savetovanje završilo, Kamenjar i ja smo se hitno vratili u brigadu da predamo dužnost novim dru-

govima, da se sa njima oprostimo i krenemo na nove dužnosti.

Jašuci prema Štabu brigade, Kamenjar će zamišljeno i pomalo tužno reći:

— Čuj, Zdravko, nama je u inašoj I brigadi bilo lepo. Navikli smo jedni na druge. Šta nam sad ovo treba. Ti se još nalaziš u povoljnijoj situaciji, jer ideš u formiranu diviziju. Tamo ti je Španac. A ja 'tek moram da formiram Štab divizije. Za političkog komesara dolazi Stefan Mitrović. Ti znaš, Zdravko, koliko je on zavrnut, a nisam baš ni ja kako valja. Kako ćemo nas dvojica? To mi nije jasno. Toga se i pribojavam — završi stari ratnik.

— Ne brinem ja za tebe — rekoh — snaći ćeš se. Ti si dobar ratnik i tu nema šta da ti se prigovori. Samo te, molim, pričuvaj glavu. Nemoj ludo da je izgubiš.

Drugovima smo u Štabu brigade ukratko izneli utiske sa savetovanja i obavestili ih o promenama koje su usledile u rukovodstvu naših jedinica. Svima nam je bilo žao rastanka.

Posle nekoliko dana provedenih u brigadi, Kamenjar i ja smo krenuli na nove dužnosti u divizije. Rastali smo se, da bismo se ponovo sastali nakon četiri meseca, jer se Kamenjar vratio na dužnost komandanta XVI divizije, kad je formiran XII vojvodanski korpus.

NA NOVOJ DUŽNOSTI

Štab XVI divizije nalazio se u Donjem Zabrđu. U štabu sam zatekao samo Danila Lekića. Toplo me je i drugarski pozdravio.

— Kruci-fiks Zdravko, pa ti si moj novi politički komesar. Od vas komesara ne mogu pošteno ni da živim. Jednog sam se »robijaša« tek oslobodio, a drugi mi već došao za vrat — šalio se Španac.

— Tako ti to ide moj Lekiću — rekoh — dok traje rat. A da li ćeš i posle rata biti bez komesara, to ćemo tek da vidimo. Uostalom, kako bi ti živeo bez komesara. Na njih si navikao u Španiji, pa i u našem ratu. A bio si i ti politički komesar, pa ti je lakše da nas podnosiš.

— Sedi, rđo jedina, pa da razgovaramo. Od danas delimo zlo i dobro. Uči ćemo jedan od drugog. Što ne budem znao ja, znaćeš ti, i obratno, pa ćemo se dopunjavati.¹

U Vojvodini je ustanak tako buktao, da su uskoro bile na vidiku i nove brigade. Zato su se po naređenju Vrhovnog štaba formirale nove divizije. Formirana je nova XXXVI vojvođanska divizija, tako da su u sastav XVI ušle, I, II, i IV brigada, a u sastav XXXVI divizije III i V vojvođanska, sa perspektivom da u njen sastav uđe i VI vojvođanska brigada, koja je već bila formirana, ali je morala ostati u Sremu. Sve brigade su se u tom periodu nalazile na prostoru Semberije i na padinama Majevice.

Španac je predložio da se pozovu štabovi brigada na sastanak. Trebalo ih je upoznati sa novonastalom organizacijom, posle stvaranja dve vojvođanske divizije i porazgovarati o novoj vojno-političkoj situaciji. Na pomolu je bila VII neprijateljska ofanziva, a ne znajući kakvog će intenziteta biti i koliko će trajati, valjalo je naše jedinice pripremiti za bojnu gotovost i izdržljivost. Znalo se da neprijatelj za ofanzivu, obično, koncentriše velike snage u ljudstvu i u oružju. Pretpostavljali smo da su mu to poslednji trzaji, jer je na Istočnom frontu trpeo krupne poraze. Od poraza na Staljingradskom frontu više se nije mogao oporaviti. Tim pre ta sedma, veća koncentracija snaga protiv partizana Jugoslavije može biti najnemilosrdnija, jer se zver nalazi u poslednjim trzajima, kada je najopasnija.

Španac je predočio drugovima iz štabova sve opasnosti i teškoće pred kojima smo se nalazili. Naglasio je da se treba spremirati na najgore i najteže.

— Važno je — rekao je Španac, između ostalog, — da držimo jedinice u stalnoj vezi, da, po mogućstvu, ne stupamo sa neprijateljem u frontalne akcije, već da mu zadajemo iznenadne udarce. Posebno se treba čuvati čet-

¹ Sa Lekićem je bilo lepo raditi. On je znao svoj posao, a u posao drugog se nije mešao mada je, pre svega, bio partijski čovek. Kado je pružao pomoć gde je bila potrebna. Uvek je znao da nađe ohrabrujuće reči, da ljudima pomogne u teškoćama. A voleo je tla se našali, pa su ga ljudi voleli.

nika i zelenog kadra. Oni će nas napadati podmuklo, iza leđa, naročito kada budu osetili da neprijatelj nastupa protiv naše slobodne teritorije, a mi imamo dosta ranjenika i bolesnika.

Prekaljeni ratnici, komandanti i politički komesari brigada govorili su o taktici zadavanja udaraca neprijatelju, ističući staklo probleme nedostatka municije.

Posle razmotrene novonastale situacije komandanti i politički komesari sa svojim kuririma otišli su u štabove brigada, koje je trebalo pripremiti za nastupajuće događaje. U dogovoru sa Lekićem i ja sam krenuo u brigade da se povežem sa partijsko-političkim kadrom, što nije bio težak zadatak pošto smo se međusobno već dobro poznavali. Valjalo je posebno pripremiti partijske i skojevske organizacije da ne zataje. U protivnom ne bi nas moglo da spase ni najbolje komandovanje.

**Sedma
neprijateljska
ofanziva**

POČETAK OFANZIVE

Neposredno posile formiranja i druge tj. XXXVI vojvodanske divizije, u martu 1944. godine, počela je sedma neprijateljska ofanziva na našu slobodnu teritoriju. Decembarska operacija Nemaca u tzv. šestoj ofanzivi izvršila se neuspjehom, jer su partizanske snage izašle iz nje brojno jače, iskusnije, a i bolje naoružane. Naše snage nastavile su napade na komunikacije koje je držao neprijatelj, na njegove garnizone i grupacije njegovih saradnika — četnika i zelenokadrova. Nemci su očekivali iskrcavanje saveznika na Jadranskoj obali, i plašeći se povezivanja saveznika i partizanskih snaga, Hitler je izdao nalog svojim komandantima za Balkan da svim sredstvima i bez milosti onemoguće akcije partizana u Jugoslaviji i njihovo angažovanje u operacijama saveznika. Sem toga, Jugoslavija se posle Drugog zasedanja AVNOJ-a afirmisala u svetu kao važan faktor anti-hitlerovske koalicije, faktor sa kojim se u završnim operacijama II svetskog rata u Evropi moralo računati.

Nemci su očekivali naš prodor i u Srbiju. Zato su već početkom marta 1944. okupili 13. SS diviziju («Handžar») u Sremu, koja je trebalo da se prebaci u Bosnu i potisne partizanske snage duž obale Drine. Ta nemačka divizija je formirana u maju 1943. na osnovu sporazuma između vlade nemačkog Rajha i vlade NDH, i brojala je oko 20.000 vojnika, a sačinjavali su je 60 odsto najzaostalijih Muslimana i Albanaca i 40 odsto Nemaca. Komandno osoblje — 90 odsto oficira i 50 odsto podoficira — sačinjavali su Nemci, a ostalo Muslimani. Uniforma je bila nemačka i plava. Zato se zvala i «Plava divizija». To je bila jedna od najkrvoločnijih okupatorskih jedinica koja je u martu započela teror u Sremu pod parolom: »Sevemo od Save nema zarobljenika«. Ubijala je, palila, silovala i pljačkala sve do čega je stigla.

Namera Nemaca je bila da tom divizijom očisti i prostor istočne Bosne, šireći stravu i užas.

Nemačka komanda je istočnoj Bosni posvećivala veliku pažnju, kao odskočnoj dasci za prelaz partizana u Srbiju. A naročito na očekivani prodor Crvene armije

preko Rumunije. O tome je posle rata načelnik operativnog odeljenja Vrhovne komande za Jugoistok, pukovnik Jozef Selmajer izjavio:

»U datom vremenu bila je najopasnija neprijateljska grupa u istočnoj Bosni, prikupljena iz mnogobrojnih Titovih sastava. Ona ne samo da je ugrožavala Srbiju, već u prvom redu dolinu reke Bosne i po životu važnu železničku prugu Brod—Sarajevo—Mostar«.

Već iz ove izjave može se zaključiti zašto su Nemci tako silovito i uporno napadali partizanske jedinice u istočnoj Bosni.

Pošto se 13. SS divizija koncentrisala u Sremskoj, Štab III korpusa zahtevao je početkom marta od naše divizije da onemogući neprijatelja, blokira Savu i omogući prebacivanje naših snaga iz Srema u istočnu Bosnu. Isto tako divizija je određena da čisti teren od četnika i zelenog kadra.

Srediti jedinice i bolnice i pripremiti ih za naredne borbe koje predstoje. To su bili zadaci. Ali se nisu mogli ostvariti kako su bili predviđeni. Pre svega, neprijateljske snage su bile nadmoćnije nego što smo predviđali. To smo ubrzo i osetili. Međutim, i pored toga, naše su jedinice sačekivale neprijatelja, zadavale mu značajne udarce i znatno ga zadržavale u kretanju. U tim borbama istrošili smo podosta ionako oskudne municije, pa smo i pored svih uspešnih protunapada bili prisiljeni na povlačenje. Bilo je očigledno da se radi o odlučnim namerama Nemaca, koje naša obavешatna služba nije tako procenila na osnovu dobijenih podataka.

Protiv naših jedinica ofanzivu je počela 13. SS divizija iz pravca Brčkog. Teško nam je padao svaki udar, jer se još nismo čestito ni oporavili od udaraca VI neprijateljske ofanzive. Osim toga, naše su snage u toku januara i februara bile iscrpljene i sitnim svakodnevnim čarkama sa četnicima i zelenim kadrom. Neprijatelj je upravo tim faktorom i računao, smatrajući da će nas iscrpljenošću i zamorom onesposobiti za operacije koje je pripremao.

¹ AVJJ 1/2 a 70—A.

Neprijateljske snage su takođe nastupale iz pravca bosutskih šuma, preko Sremske Rače, na Bijeljenu i celu Semberiju. Na tom terenu nalazila se naša IV brigada i II sremski odred, koji su se junački borili, ali su se pred daleko nadmoćnijim neprijateljem povlačili u stalnoj borbi u pravcu padina Majevice. Sa IV brigadom u Bosnu je prešao i Glavni štab za Vojvodinu, koji se nalazio u bosutskim šumama, i po veličini neprijateljskih jedinica takođe ocenio da se radi o ofanzivi većih razmera. U takvoj situaciji teško bi se mogli održati u sremskim šumama.

Dve vojvodanske divizije vodile su borbe tokom marta na prostoru Trnave—Čelić—Vražići. Sam Koraj je nekoliko puta prelazio iz ruke u ruku. Gubici su bili znatni na jednoj i drugoj strani.

U tim bitkama II brigada naše XVI divizije dobila je pohvalu Vrhovnog komandanta, druga Tita. To je bila njena prva pohvala, koja je vanredno mnogo značila za moral svih jedinica divizije, naročito u situaciji kad je neprijatelj pokrenuo ofanzivu protiv naše slobodne teritorije.

Kao da je borbama tokom marta neprijatelj ispitivao naše snage i mogućnosti, jer tek je u aprilu krenuo svim raspoloživim snagama li u svim pravcima: od Trnave do Koraja. Samu Trnavu branila je naša IV brigada, sve dok se nije obezbedio smeštaj teških ranjenika u podzemne baze, koje su na brzinu bile napravljene. Nadali smo se da će ofanziva proći i da će narod kao i uvek sačuvati naše ranjenike. Na sklanjanju i spašavanju ranjenika insistirao je i Štab III korpusa, koji je u jednoj svojoj depeši naglasio: »Ranjenici ne smeju pasti«. I zaista, sve smo preduzeli da ih neprijatelj ne otkrije. Međutim, neprijateljske snage koje su se našle na tom sektoru bile su brojčano i po oružju u tolikoj prednosti da se naše jedinice više nisu mogle zadržati na Majevisi. Zapravo, Majevicu smo morali da napustimo i usled nedostatka municije. Nije, recimo, bio redak slučaj da su se borci tukli kundacima i kamenicama sa neprijateljem. Takvo požrtvovanje i gotovost

iskazuje samo herojska vojska koja brani svoje ognjište i svoju slobodu.

Kad su ranjenici smešteni u baze, mi smo teška srca izvršili sve pripreme za povlačenje prema Birču, jer je neprijatelj osetio našu slabu tačku — nedostatak municije, i prosto je kidisao na naše položaje. Tokom povlačenja naše brigade su, herojski jurišajući na bunkere neprijatelja, odbijale njegove napade. I zaista veliko je pitanje kako bi se provela »Handžar divizija« u Semberiji da smo samo imali municije i bar nešto teškog oružja.

Štab III korpusa nalazio se u Vlasenici. Tamo su pozvani i štabovi XVI i XVII divizije na dogovore o našoj daljoj akciji. Putujući prema Štabu korpusa primili smo izveštaje šta se sve dešava na Majevici i u Semberiji. Bih smo potišteni veću da su se među meštanima Trnave našli izdajnici, koji su neprijatelju otkrili skoro sve baze sa našim ranjenicima. Duboko potreseni saosećali smo i sa mukama i patnjom našeg naroda. Bili smo takođe obavješteni i da je »Handžar divizija« i u mnogim mestima Srema napravila pravu pustoš, likvidirajući sve što je zatekla živo. Samo u Sremskoj Rači ubila je 370 žena, dece i staraca, u Bosutu 212, u Moroviću 109 itd. I u Semberiji su nastupali ognjem i mačem. Zlodela učinjena u Sremu brzo su se pročula i prenela u Bosnu. Narod je bio zaplašen, mada to nije bilo prvo divljanje Hitlerove nemani i ološa kojeg je u našoj zemlji okupio pod kukasti krst i mrtvačku glavu. Tako su i u malom semberijskom selu, Donje Zabrđe sakupili narod pod crkvom i sve pokosili mitraljeskim rafalom. Kada je ušla u selo, naša Četvrta brigada skoro nikog nije zatekla. Oni kojima se pružila prilika pobjegli su a svi ostali su pobijeni.

»Prolazeći kroz Donje Zabrđe oko crkve nailazili smo na gomile mrtvih žena i dece, koje su fašisti pobili. U selu nema nikog živog. Što su uhvatili, to su likvidirali, a ostalo je pobjeglo«. (Iz izveštaja Štaba IV vojvođanske brigade, Štabu XVI divizije).

U Štabu III korpusa zatekli smo drugove Kostu Nada, Vladu Popovića i načelnika štaba Jovu Vukotića. Uskoro je stigao i Štab XVII divizije. Očekivali smo

oštru kritiku zbog neuspeha na Majevidi i stradanja velikog broja ranjenika i bolesnika. Međutim, shvativši našu situaciju, u Štabu korpusa primljeni smo sa pažnjom i drugarski. Zaključeno je da su naše jedinice maksimalno učinile što su mogle i da je povlačenje u toj situaciji bilo jedino moguće rešenje.

PRVI POKUŠAJ FORSIRANJA DRINE

Drugovi Vlado i Košta objasnili su nam zatim zamisao Vrhovnog štaba i druga Tita o forsiranju Drine, s obzirom da je sazrela situacija za prelazak u Srbiju. Tamo su se već probile II i V divizija. Naime, Vrhovni štab je naredio da se pripreme još dve divizije, XVI i XVII, koje bi se prebacile preko Drine na prostoru: Bajina Bašta—Ljubovija. One bi imale zadatak da olakšaju položaj divizijama koje su se već borile u Srbiji, u dolini reke Ibra.

Čim smo se vratili u svoje štabove počele su u strogoj tajnosti pažljive pripreme. Bili smo svesni da neće biti lako forsirati nemirnu i veliku Drinu bez splavova i čamaca. A neprijatelj je povrh svega imao dominantne položaje sa dobrim naoružanjem. Takav zadatak mogli su da prihvate samo Titovi partizani. Svaki obrazovani oficir u visokim vojnim školama i akademijama smatrao bi takav zadatak samoubištvo. Međutim, mi smo taj zadatak prihvatili sa punim razumevanjem i svešću da ćemo uspeti. Iskusni Španac (Lekić) predložio je da se odmah pozovu štabovi brigada na dogovor. Za sedište Štaba divizije odredili smo Novu Kasabu, na cesti Vlasenica—Zvornik. Dogovor u Štabu III korpusa bio je 25. aprila, a već istog dana poslepodne održali smo sastanak sa štabovima brigada: komandantima, političkim komesarima i načelnicima. Španac je na njemu svojstven, jasan i neposredan način izneo zamisli Štaba korpusa. Na licima svakog ratnika ogledalo se zadovoljstvo što je konačno došao red i na Srbiju, koja je stenjala skoro sve vreme rata pod četničkim i nemačkim

jarmom. Španac je naglasio strogu tajnost ovog pokreta, posebno ističući potreba pravilnog držanja boraca prema narodu, pošto su četnici i nedićevci za tri godine terora razvili propagandu protiv nas pa će sigurno biti i nepoverljivog odnosa.

Posle Lekovičevog izlaganja bilo je dosta pitanja o organizaciji i načinu prelaza, jer čamce nismo imali, a Drina je kod Bratunca veoma široka, brza i duboka.

SVAKA ČETA — RADIONICA

Došlo se do zaključka da čamce moramo sami da gradimo na licu mesta od materijala koje nabavimo od seljaka.

Već u toku noći štabovi brigada su održali sastanke sa štabovima bataljona sa uputstvima za prelazak u Srbiju.

Bio je kraj aprila kad smo krenuli u pravcu Bratunca, male bosanske varošice blizu same Drine. Po dolinama i oko rečice videlo se da je i priroda počela da oživljava. Zelenilo se šiblje što nam je išlo na ruku kao prirodan zaklon. Na prostor Bratunca stigli smo noću kako nas neprijatelj sa druge strane Drine ne bi primetio. Štab divizije se smestio u selu Suhi, u kući na brežuljku, odakle se golim okom moglo posmatrati sve što se događa na drugoj obali Drine. Sve je bilo u znaku priprema. Međutim, pošto nigde nismo našli ni jedan čamac, odlučili smo da potražimo pomoć boraca rođenih na obalama Save, Dunava, Tise i Begeja, pretpostavljajući da njima neće predstavljati prepreku da sami naprave splavove. Prijavilo se mnogo dobrovoljaca pa se logor svake čete pretvorio u radionicu za pravljenje čamaca i skela. I seljaci su nam pritekli u pomoć alatom, daskama i radnom snagom. Radilo se danonoćno, punom parom i po strašnoj kiši koja je neprestano lila kao da se i sama urotila protiv nas.

Dok je trajala graditeljska delatnost, Štab divizije je sačinio raspored jedinica za prelaz preko reke. Određeno je koje će jedinice biti jurišne, a koje će biti u

zaštiti. Uskoro je, međutim, našu radost pomutila depeša Štaba III korpusa koja je glasila:

»Na sektoru XVII divizije neprijatelj nava-
lja, sa tendencijom da je nabaci na Drinu. Od-
mah se otkočite od Drine i krenite u pravcu
XXXVI divizije, koja se nalazi u veoma nepo-
voljnom položaju«. — Košta.

Kad smo pročitali depešu, zanemeli smo.

— Zar sad, kad se nalazimo na dohvat Srbije, mo-
ramo da napustimo davno željeni cilj — reče Lekić.

Španac je teško primio sadržaj depeše. Posebno je
goreo od želje da se što pre vrati u Srbiju, koju je fe-
bruara 1942. godine napustio pod veoma teškim uslovi-
ma. Tamo je započeo ustanak i za kratko vreme stekao
je veliki ugled u narodu Mačve i Posavine.

KAO NA SUTJESCI

Drinu smo morali da napustimo.

Trideset šesta divizija se nalazila u Šekovićima, a
«a pravac pokreta naše divizije određen je sektor Ciko-
te. Pust i pročetnički kraj. Neprijatelj je bio obavešten
o našoj nameri da pređemo u Srbiju, pa je krenuo iz
raznih pravaca i sa znatnim snagama da nas nabaci na
Drinu i tamo uništi.

Kad smo stigli na naznačen prostor, gde se nalazila
XXXVI divizija, već se vodila žilava borba. Pored Dri-
ftjače kolskim putem se kretala kolona Nemaca i usta-
ša od Vlasenice prema Šekovićima, a od pravaca Še-
kovića išla joj druga kolona u susret. To je značilo da
je cela cesta bila u rukama neprijateljskih snaga i to,
uglavnom, Nemaca, koji su hteli po svaku cenu da
ovladaju dominantnim brdom Stolice, što bi ugrozilo
naše položaje. Naša III brigada je već vodila teške borbe
za taj položaj. Borci brigade su se zaista junački bori-
li, pa neprijatelju nije uspelo da ih potisne, sve dok
naši borci nisu dobili naređenje o povlačenju.

Pravac nadiranja neprijatelja bilo je selo Rudište,
gde su se u žandarmerijskoj kasarni nalazili ranjenici
naše i XXXVI divizije kao i ranjenici iz drugih jedi-

nica još iz V ofanzive. Neprijatelj nije poštovao međunarodnu konvenciju, po kojoj su ranjenici i bolesnici zaštićeni, jer se to, po njima, na partizane nije odnosilo. Uništavali su žene, decu, starce, ranjene i bolesne, bez izuzetaka.

Dvadeset devetog aprila razgorela se žestoka borba na celom frontu. Napadi i protivnapadi su se stalno smenjivali. Na prostoru Dolovi—Stolice, položaji su prelazili iz ruke u ruku. Neprijatelj je, ne obazirući se na žrtve, tražio da se probije do Rudišta, da se ubaoi u naše redove i da nas tako razdvojene tuče.

Oko crkve u selu Rudištu skupilo se mnoštvo naroda, bolesnika i ranjenika. Bili su uznemireni i uplašeni; osećali su da je neprijatelj blizu, prisutan sa svih strana, pa ih je obuzimalo osećanje bezizlaznosti. Nije ni nama bilo svejedno. Na Rudištu se nalazio Glavni štab Vojvodine, Štab III korpusa, dve engleske misije i Štab XVI divizije sa velikom bolnicom u kojoj je bilo dosta nepokretnih ranjenika. Ni Englezima nije bilo svejedno. Osetili su da smo u obruču, ali su se divili partizanima koji nisu izgubili prisebnost, mada je situacija bila veoma ozbiljna. Danilo Lekić je dobio zadatak da organizuje proboj, a ja opet da organizujem misije i štabove, ranjenike, bolesnike i terenske partijske radnike, tako da se u momentu proboja brzo i u pokretu mogu kretati preko ceste i reke Drinjače.

Borbe za proboj obruča trajale su čitav dan. Vodile su ih I i III vojvođanska brigada. Na Rudištu je sve podsećalo na teške dane Sutjeske, a trenuci neizvesnosti trajali su kao večnost. Međutim, kao i u svim teškim situacijama ponekad bljesne svetao zrak. Tako je bilo i tada. Kad je već izgledalo da je situacija skoro bezizlazna, stigoše nam ohrabrujuće vesti da je naša V brigada prešla Drinjaču kod Simića Hana i da se nalazi na glavici Betanj, koja dominira cestom gde se nalazio neprijatelj. Košta je odmah dao nalog da kolona krene prema cesti. Pošto je sve bilo u pripremnom stanju, trebalo je samo izdati komandu: »Pokret«. I sve je tog trenutka bilo u pokretu. Ali na našu veliku žalost, stigla je vest da od Vlasenice nailazi veća neprijateljska ko-

Iona koja treba da preseče obezbedeni prelaz. Nije bilo drugog rešenja do da I vojvodanska brigada krene u opšti napad, a da se zamenik komandanta divizije Radosav Jović sa jednim bataljonom II brigade svom silinom sjuri na cestu i razbije neprijateljsku kolonu. I brigada je razbila neprijatelja. Zapjenila je četiri brdska topa, radio-stanicu, 40 konja, dosta municije, dok je Jovićevo bataljon zaplenio neprijateljsku komoru i dve

Diverzanti XVI vojvodanske divizije ruše prugu u dolini Krivaje, juni 1944.

radio-stanice. Zarobljena su i dva nemačka oficira sa nekoliko nemačkih vojnika. Naše kolone su na dati znak kao bujica ponovo krenule prema mostu na Dri-njači.

Probili smo se.

Sve smo lakše disali. Osujećen je još jednom neprijateljski plan da nas opkoli i uništi. I ovom prilikom naši su borci uvideli da su i Nemci od krvi i mesa, da i njih metak pogađa, da i oni strahuju za život i da bitku odlučuje istrajniji i uporniji.

Noću smo prebacili borce, ranjenike i štabove preko ceste i roke Drinjače, jer važno je bilo otkačiti se od ceste, kako ne bismo opet bili zatvoreni drugim neprijateljskim snagama.

Kolona sa ranjenicima, komorom, štabovima i engleskom misijom kretala se nečujno. Posrtalo se, penjalo i spuštalo jer u Bosni se uvek ide ili uzbrdo ili nizbrdo, retko kad po ravnom terenu. Pred samu zoru smestili smo se u gustoj bukovoj šumi Javorikama, jer u sela nismo mogli ići zbog eventualnog vazdušnog napada. I zaista, čim se razdanilo, avijacija je počela bombardovati sela oko kojih smo se smestili, verujući da se u njima nalazimo. U ostalom, neprijatelj je često u svojoj praksi kažnjavao sela i nedužan narod kako bi zaplašio stanovništvo da ne pomaže partizane.

KLADANJ U NAŠIM RUKAMA

Putevi VII neprijateljske ofanzive bili su obeleženi svakodnevnim teškim borbama XVI divizije. Bili su to putevi gladi i umiranja od premorenosti i iscrpljenosti. Pa ipak, pod stalnom borbom savladavani su teški planinski masivi i opustošena popaljena sela, u kojima nije bilo nikog živog. Kretala se i borila naša XVI divizija a stalno je za sobom imala »SS princ Eugenovu« diviziju, koja je bila brojnija, a uz to potpomognuta ustašama, četnicima, domobranima i zelenim kadrom. Oni su bili odmorni, dobro snabdeveni hranom, odećom i municijom, a nas je nosio samo moral i vera u pobedu. Iznureni velikom glađu, neispavanošću i usled nedostatka municije, neki borci i pored svih napora političko-partijskih radnika počeli su da se demoralizuju; fizička iscrpljenost nadjačavala je u tim trenucima psihičku čvrstinu. Takvi su borci zaostajali na putevima, gde su postajali žrtve četnika, Nemaca ili zelenokadrovaca.

Danonoćni napadi, nespavanja, marševi i slaba ishrana činili su svoje. Bio nam je nužan odmor i oporavak, pa smo se u dogovoru sa Štabom III korpusa odvojili od neprijatelja.

Ubrzo, posle proboja na Drinjači, Štab III korpusa izdao je naređenje da XVI divizija, 4. maja napadne Kladanj.

Prema obaveštenjima kojima je raspolagao Štab III korpusa u Kladnju se nalazilo oko 700 legionara i oko 150 esesovaca iz 13. divizije. Sedma neprijateljska ofanziva bila je u naponu, a na našem sektoru kretale su se jake neprijateljske snage. Prilazeći Kladnju, nailazili smo u selima i zaseocima na tužnu pustoš. Malo se moglo zateći živih ljudi, a ukoliko ih je i bilo, stajali su preplašeni i gladni. O situaciji u Kladnju nisu se mogli dobiti skoro nikakvi podaci od stanovništva okolnih mesta.

U zakazano vreme jedinice naše Druge brigade i dva bataljona IV brigade napale su Kladanj. Borba je trajala čitavu noć, a već oko 9 sati izjutra svaki otpor odbrane bio je likvidiran. Zarobili smo nekoliko radio-stanica, više poljskih modernih telefona i dosta druge ratne opreme. U grad se spustio i štab divizije. Na ulicama smo naišli na tragove noćne borbe. Ležali su mrtvi hitlerovci i Paveličevi legionari. Poginulo je i ranjeno oko 80 neprijateljskih vojnika, a 5 je zarobljeno. Mi smo imali 13 mrtvih i 26 ranjenih boraca. U gradu nismo zatekli ni jednu mušku glavu. Sve je izbeglo. Kladanj je, inače, bio po zlu čuven u ovom kraju, a za kladanjske ustaše se govorilo da su najkrvoločniji. Malo je bilo kuća iz kojih nije bilo ponekog u ustašama ili legiji. Žene i deca zatečeni u gradu, izgledali su bedno i preplašeno, iako su dobro znali da se partizani ne svete deci, ženama i starcima u gradovima i selima čije je stanovništvo bilo pretežno ustaški ili četnički orijentisano.

PROPAO I DRUGI POKUŠAJ

Već šestog maja, posle pada Kladnja, Štab XVI divizije pozvan je u Štab III korpusa, koji se nalazio u selu Vranovići. Drugovi Vlada Popović i Košta Nad su nas upoznali sa vojnom i političkom situacijom. Situacija u zemlji je bila veoma teška, jer je sedma ofanziva

besnela, dok se u svetu okretala u našu korist. Sve je govorilo da se moramo još bolje organizovati i izdržati poslednje trzaje neprijatelja.

Za vreme razgovora u Štabu III korpusa stiglo je nekoliko depeša Vrhovnog štaba. Svaku depešu Košta je čitao naglas. Jedna od njih je glasila: »Hitno krenite za Srbiju«. Košta je odmah izdao usmeno naređenje da naša XVI divizija krene ponovo za Srbiju, a takvo naređenje je dato i XVII diviziji. Dogovorili smo se da odmah sazovemo štabove brigada na razgovor, jer se naš novi pokret nije mogao objasniti samo pismenim naređenjem, tim pre što je vojska bila veoma iscrpljena, pa je trebalo predvideti i vreme priprema. Sastanku sa štabovima brigada prisustvovali su politički komesar i komandant III korpusa, drugovi Vlado i Košta. Ocenjeno je da je pravac Han Pijesak—Višegrad dobar, jer je izbegavao neprijateljska uporišta. Međutim, bio je opustošen i nepodesan za ishranu vojske, a ishrana nam je bila stalni problem, pošto svojih magoaina sa rezervom hrane nismo imali.

Još za vreme razgovora obavešteni smo da je neprijatelj napustio Vlasenicu, pa smo odlučili da ipak uzmemo taj pravac. Bio je kraći, iako takođe opustošen, ali bar sa nekim većim izgledima za bolje snabdevanje vojske.

Već prvih dana pokreta susreli smo se sa nestašicom hrane. Niti se šta moglo rekvirirati, niti kupiti. Iznurenost boraca bila je tolika da se iz dana u dan povećavao broj nosila sa iscrpljenim i iznemoglim. Štab divizije je na svakom odmoru, a i u pokretu, sve češće dobijao vesti o smrtnim slučajevima izazvanim glađu i iscrpljenošću. Staza smrti je svakodnevno gutala sve više žrtava, mlade Vojvodane i Vojvodanke, koji su ostajali po bespućima Bosne.

Jednog dana u pokretu, obavestila me bolničarka Jelica Kovačević iz IV vojvođanske brigade:

— Evo, družo komesare, ovaj drug mi je umro na nosilima. Već četiri dana kako ga nosimo bolesnog, ali nisam mogla da nađem ni šolju mleka da ga okrepim i da mu spasem život.

BEZ HRANE I VODE

Ovakvi porazni izveštaji stizali su skoro svaki dan iz svih brigada. Kretalo se, posrtalo, umiralo, ali se nije predavalo. Išlo se napred, nadljudskim naporima.

Tek sto smo stigli na prostor Vlasenice javljeno nam je da se iz raznih pravaca opet kreću jače neprijateljske snage, koje su se već sukobile sa našim isturenim odeljenjima. To je bio znak da ne smemo ići dalje; nismo imali nikakvih sredstava za brzo prebacivanje preko ireke, pa smo mogli doći ponovo u nezavidan položaj. A neprijatelj je upravo želeo da nabaci XVI diviziju na Drinu i da je tu razbije i uništi. Odlučili smo da se vratimo. U međuvremenu smi primili i naređenje Štaba III korpusa da se izvučemo u pravcu Kladnja.

Tako je propao i drugi naš pokušaj da pređemo u Srbiju.

Vraćali smo se ponovo kroz opusteli kraj prema planini Konjuh. Vojska je bila strahovito iscrpljena. Sva čula su polako otkazivala i pored svih napora komandi, od vodova do štaba divizije da se jedinice drže u mobilnom stanju. Samo onaj koji poznaje Konjuh i njegovu okolinu može da shvati u kakvoj smo se situaciji nalazili. Ne samo da je bilo teško naći hranu, nego nije bilo ni vode za piće. Na tom putu, prolazeći kroz jedno selo za koje rekoše da se zove Dolovi, naišli smo na strahovit prizor. Sve kuće su bile zapaljene, vatre su još svetlucale, a kamare slame dogorevale. U kućama je u živoj vatri našlo smrt mnoštvo seoskog stanovništva, koje nije moglo izbeći iz sela, a najviše staraca, žena i dece.

— Kako se, družo komesare, u vazduhu oseća miris nagorelog ljudskog mesa. E, baš je došlo vreme da nestane srpskog imena, da bude propast sveta — reče mi vodič.

— Ne — rekoh mu, — ne brini. Vidiš li ti ovu vojsku. To su sinovi i kćeri ravnog Srema, Banata i Bačke. I među njima su Srbi. Napustili su svoja sela i gradove i došli u Bosnu da se bore. Odolećemo mi, ne boj se.

— Eh, da tako bude — uzdahnu vodić — ali brate što je mnogo, mnogo je. Vidiš li ti da sve izgore i sve izgibe.

Selo je izgledalo zaista više nego stravično. Nigde živog stvora sem poneke izgadnele životinje koja je od nas tražila hranu, a hranu ni mi nismo imali. Delili smo istu sudbinu sa svim živim stvorovima u tom pustom kraju.

U neko doba iz šume se pojavile neke žene kad videše da smo partizani. Jedna od njih priđe i reče:

— To su bile balije iz Kladnja, ognjište im se ugasilo da bog da. Poklali su sve što su živo zatekli.

Nedaleko jednog izvora kukala je jedna postarija žena raščupane kose, udarajući se u grudi i u sav glas vičući:

— O proklete kladanjske balije, poklaste nam naše najmilije. Kuću nam zapaliste, stoku oteraste.

— Vidite li — počeo da se guši, — tu je odsečena glava mog najmilijeg unučeta. Za koga sada da živim?

Plać i vrisak ojađenih žena odjekivao je tužno i bolno. A mi ih nismo mogli ni zaštititi, niti im pomoći u bilo čemu.

Nastavljajući put kroz šumu prema Konjuhu nosili smo dugo u sebi lelek žena. Možda nam je baš on davao još više snage da istrajemo.

PREKO KONJUHA

Štab korpusa je našoj diviziji odredio da se prebaci preko planine Konjuha i smesti na prostor: Podgorje — 2eljove i Vukovine. A planina velika i pusta, bez naselja i živih ljudi, pa je marš preko Konjuha iziskivao veliki napor i nadljudska naprezanja vojske koja se već jedva držala na nogama. Sve što je bilo »tursko« izbeglo je, a sve »srpsko« pobijeno. Ostali su samo tragovi naselja gde su nekad živeli ljudi, naselja već zarasla u korov, kao da je prohujalo vreme od više godina. Bili smo gladni do iznemoglosti, pa nam se dan činio kao godina. Koračalo se i spavalo, spavalo i koračalo.

S vremena na vreme, poneki od boraca je padao bez snage da se dignu. Takve je trebalo nositi. A kako da se nose, kad su glad, borbe i mairševi od mladih i snažnih ljudi napravili avete. Na nogama su se držali samo oni fizički najjači, i oni čiji je moral nadvladavao sve slabosti.

Konačno smo uz velika i izuzetna naprezanja prešli pustu planinu Konjuh. Desetog maja sa Štabom divizije stigli smo u spaljeno selo Obrčevac, gde su se na zgarištima starih kuća podigle kolibe. Naselje je izgledalo tužno i stravično — ni jedne muške glave. Ono što nije izbeglo, kamom je uništeno, a ovo malo izbeglog sveta vratilo se na bivša ognjišta i tu nastavilo da životari, zaplašeno i nepoverljivo prema svakoj vojsci koja naiđe. U razgovoru sa jednom bakom, upitah:

— Bako, a gde su muškarci iz ovog sela?

— Eh, sinko, u ovom selu nema ni jedne muške glave! Kad je propala država, ustaše su o Vidovdanu, 1941. godine sve naše muške glave pozvali u Kladanj da ih navodno popišu. Većina ih je otišla u Kladanj, ali se nikad više nisu kući vratili. Sve su »Turci« poklali, pa su onda naišli i u selo. Sve što nije izbeglo, poklano je, a kuće popaljene.

Oko nje se sakupiše dečica. Počeše da plaču.

Ona nemoćno odmahnu rukom i reče:

— Dok nisu ove »balije« zlo i pustoš napravili, imali smo i dosta mlađa, ali nam sve opljačkaše. Samo se plašim da i nas jednog dana ne iznenade, pohvataju i pokolju. Nejako je sve ovo i ne može nikud pobjeći. Od sveg blaga ostala nam je još samo jedna kravica, pa nju pomalo muzem, mešam mleko sa koprivama i tako prehranjujem tu nejač.

U tom razgovoru naiđe iz šume devojčica koja je išla da traži kravicu, jer se bila izgubila.

Kad reče da je nije našla, deca zaplakaše, a i baka sa njima, tiho jaučući:

— Ko će mi vas sad hraniti, nejači moja.

Kad to videh, rekoh intendantu brigade da joj da jednu kravicu koju smo i samu čuvali u intendanturi

za krajnju nuždu, računajući da ćemo na prostori Podgorja nabaviti nešto stoke.

— Eto bako, ova krava je bila namenjena ishrani ove naše gladne vojske. Dajemo je tebi, a mi ćemo se nekako snaći.

— E, srećni bili i dušmane pobedili! — reče starica i otrča u kolibicu, pa ubrzo vrati, izvadi iz nedara jaje i reče:

— Evo ti, spasitelju moj. Ovo je sve čime te mogu počastiti.

Tužno je bilo slušati ovu staricu i gledati nejaku i gladnu dečicu u ovom ratnom vihoru. Na slične prizore smo posle nailazili i u muslimanskim selima, gde su četnici pravili zla nedužnom narodu. Klali su se Srbi, Hrvati i Muslimani po ovoj zaostaloj Bosni međusobno, i tako olakšavali posao okupatoru.

Prešavši Konjuh, približili smo se Tuzli i Živincima. Diviziju smo razmestili na prostoru Podgorja s tim da naša I vojvodanska brigada napadne Živince, gde su se stacionirali oko dvesto zelenokadrovaca i jedna četa domobrana.

Noću 11/12. maja, brigada je sa svoja dva bataljona zauzela mesto i zapalila velike količine dasaka i drugog građevinskog materijala. Zatim je napustila živince, jer nije imala zadatak da brani mesto pošto je neprijatelj odmah intervenisao iz Tuzle. Hteli smo samo da damo do znanja neprijatelju da smo tu, da nismo uništeni, kao što se trubilo na sve strane.

Na prostoru Podgorja XVI divizija je ostala nekoliko dana. Taj predah je bio neophodan da se jedinice malo odmore, okrepe i organizaciono srede. Iako je Štab divizije imao nameru da se jedinice duže zadrže na toj teritoriji, kako bi se što bolje odmorile, vojna situacija to nije dozvoljavala.

Tih dana na Majeveci naša XXXVI vojvodanska divizija našla se u teškoj situaciji. Po naređenju štaba III korpusa prebacivala je na Majevicu ranjenike organizujući ishranu i smeštaj, a upravo je tu neprijatelj stalno napadao. Ova divizija je pored svoje bila optere-

cena i ranjenicima iz naše XVI divizije u vreme kada smo mi imali zadatak da se probijemo u Srbiju. Sada joj je bila neophodna i hitna naša pomoć.

U POMOĆ XXXVI DIVIZIJI

Trinaesta SS divizija je osetila pokret XXXVI divizije, koja je sa bolesnim i ranjenim borcima krenula na Majevicu, pa je organizovala poturu za bolnicom. Na sektoru Brijeg—Stolice i Cairi pritiskivala je našu diviziju. Opstanak na Majevisi time je doveden u pitanje, a ozbiljno je ugrožen i položaj bolesnika i ranjenika. Trideset šesta divizija je prosto zapomagala: Nalazimo se na Majevisi. Već četiri dana vodimo borbu. Prihvatite svoju bolnicu.

I depeša Štaba III korpusa je glasila:

»Hitno se prebacite na Trebavu i širokim zahvatom napadnite neprijatelja koji ugrožava XXXVI diviziju«
— Košta.

Pred nama je bila reka Spreča i pruga Tuzla—Doboj, koju su zaposeli SS-ovci. Naša II brigada je trebalo da razruši prugu, kako bi onemogućila dolazak oklopnog voza iz Doboja, ali je zakasnila. Tako je, dok smo prelazili prugu, naišao oklopni voz koga smo vatrom naterali na povlačenje, a mi smo takoreći bez žrtava uspeali da pređemo prugu.

I kada smo smatrali da je prošla opasnost na liniji sela Saone—Ražljevo sukobili smo se sa isturenim delovima 13. SS divizije. Posle kraće i oštre borbe, naše jedinice su uspele da proteraju neprijatelja.

Osamnaestog maja, iz pravca Srebrnika, ponovo se pojavilo oko 300 vojnika 13. SS divizije sa dva brdska topa i četiri teška bacača, koji su se sukobili sa I, a zatim i II bataljonom naše I brigade. I njih su naši bataljoni razbili, pa se neprijatelj morao da povuče u pravcu Srebrnika, ostavljajući oko 50 mrtvih i više ranjenih, dok je nama izbačeno iz stroja trideset boraca. Tako se povećavala kolona ranjenika koje smo

vodili sa sobom. Neprijatelj je svoje ranjene bolničkim kolima odmah prevezio u Srebrnik.

I sutradan, devetnaestog maja, sukobili smo se sa jačim snagama 13. SS divizije, koja je pratila naše pokrete. Žestoka se borba vodila na prostoru sela Humaca. Pored SS-ovskih snaga bilo je dosta i zelenokadrovaca, meštana iz okolnih sela. Kada je II bataljon I brigade zašao neprijatelju iza leđa ovaj je bio nateran na povlačenje. Na polju je ostavio oko dvadeset mrtvih i pet zarobljenih SS-ovaca. Zaplenjena su dva teška bacača sa 50 mina, 3 puškomitraljeza, šest sanduka municije, 15 konja i dosta vojničke opreme.

U tom pokretu najteže nam je padala neprijateljska avijacija, koja nas je celog dana bombardovala, pa smo se pretežno morali kretati noću.

Sve ove borbe XVI divizije bile su planirane i izvođene kao pomoć XXXVI diviziji, koja je vodeći iscrpljujuće borbe sa 13. SS divizijom, a pošto je istrošila municiju, povlačila se u Birač.

Čim smo o tome bili obavešteni i mi smo se vešt看 manevrom otkačili od zloglasne SS divizije. Od štaba III korpusa tražili smo odobrenje i dobili da se smestimo na planinu Ozren i severne padine Konjuha, kako hi se jedinice malo odmorile i nahranile, jer je to područje bilo nešto bogatije od Konjuha, a hrana i odmor, su za nas u tom momentu imali spasonosno značenje.

NA SEVERNIM PADINAMA OZRENA

Samo jedan dan na severnim padinama Ozrena prošao je mirno. Već drugog dana neprijatelj je krenuo na nas. Prisustvo XVI divizije u blizini železničke pruge Tuzla—Doboj ozbiljno ga je uznemiravalo. Neprijateljske snage sa tri kolone — Nemcima, četnicima i ustašama bile su nadmoćnije, pa smo naredili da se jedinice opet prebace na severne padine Konjuha na prostor: S. Podgorje—Banovići i Željova. Na tu smo teritoriju stigli 25. maja i ostali sve do trećeg juna, organizujući ishranu i odmor boraca. Hrane smo našli, ali ne

koliko nam je bilo potrebno. Ni stanovništvo nara nije bilo mnogo naklonjeno, naročito u muslimanskim i hrvatskim selima, a u srpskim selima se osećao četnički uticaj. Ljudi su najviše strepeli od odmazde, koja ih je mogla pogoditi kada napustimo taj teren. Zbog toga smo razvili politički i kulturni rad sa seljacima. I što smo duže ostajali na tom terenu, imali smo utisak da se seljaci polako raskravljaju, da nas sve bolje i prijateljskije primaju i sa daleko više poverenja prisustvuju zborovima, poselima i priredbama koje smo organizovali.

Tih dana smo preko radija čuli vest o neuspelom desantu na Drvar, o tome kako se narod Drvara hrabro borio, kako je šesta lička divizija, pod komandom Đoke Jovanića, silovitim napadom uspela da razbije Nemce koji su hteli da unište srce i mozak našeg ustanka, Vrhovni štab i druga Tita. Bili smo ozbiljno zabrinuti za ishod borbe, mada uvereni da će partizanska hrabrost i dovitljivost odneti pobjedu. Na takve vesti nismo morali dugo da čekamo. Javljeno je da je Vrhovni štab spašen, blagodareći nasebičnoj hrabrosti partizanske vojske i naroda Drvara.

Dok je XVI divizija boravila na Ozrenu, Četvrta brigada je sprovela 30 ranjenika i bolesnika u selo Šekoviće, gde je prihvatila 162 lakša bolesnika i ranjenika i u pratnji jednog bataljona prebacila ih u selo Podgorje u kome je bila stacionirana.

Brigada se potom vratila u sastav divizije. Tom prilikom je dovezla 16 kola hrane, oružja, odeće, obuće, municije i ostale opreme. Tu municiju i opremu su saveznici dopremili na partizanski aerodrom u selu Šekovićima. U tom trenutku to nam je bila dragocena pomoć.

DIVIZIJA POSTAJE SLAVNA

Pred kraj maja, u jeku operacije na Drvar, kada su Nemci nastojali da zarobe Vrhovnog komandanta i da na taj način obezglave narodnooslobodilački pokret, Vrhovni štab je naredio da sve partizanske jedinice u zemlji krenu u napad na neprijatelja. S tim u vezi Štab

III korpusa je 4. juna izdao naređenje da se krene u opšti napad na neprijateljske snage koje su se nalazile na Majevidi, Semberiji i Posavini, kako bi se 13. SS divizija razbila i proterala sa ovih područja. Našim akcijama valjalo je vezati što veći deo neprijateljskih snaga u ovom delu Bosne, i na taj način olakšati položaj naših jedinica u zapadnoj Bosni, koje su vodile reške borbe. Pravac delovanja bio je Majevidica.

Tako smo 7. jula izbili na prostor planine Busije, kod Tuzle, gde smo se zadržali nekoliko časova, a zatim je naša XVI divizija dobila naređenje da napadne sela Lopare, Zajednice i Vukosavce, da neprijatelja razbije i protera, i po mogućnosti izbije u Semberiju, kako bi se povezala sa Sremom.

Obaveštajci naših jedinica su prikupili podatke da se u selu Lopare nalazi oko 300—400 vojnika 13. SS divizije sa tri brdska topa, a na Zajednicama oko 300 vojnika sa dva brdska topa. Ubrzo se pokazalo da podaci nisu bili tačni. Neprijatelj je bio daleko jači.

Prva brigada je trebalo da ovlada Zajednicama, a zatim da sa dva bataljona pomogne drugoj brigadi, čiji je zadatak bio da napadne mesto Lopare. Četvrta brigada se nalazila kao divizijska rezerva, da obezbeđuje I brigadu kako je ne bi četnici i zelenokadrovci napali u vreme njenih akcija.

Napad na Zajednice je počeo u noći, 8. juna. Vatra se rasplamsala do usijanja. Neprijatelj je naše bataljone tukao topovskim kartečima iz neposredne blizine. Međutim, streljački stroj, koji je nastupao sa bombašima i puškomitraljescima, nije omela ovakva vatra. Osvajali su rov po rov, sve dok nisu prišli na pedesetak metara od neprijateljske artiljerije. Sa nekoliko juriša zauzeta je artiljerija, dok je I bataljon I vojvođanske brigade tek trećim jurišem zauzeo i dalekometnu haubicu od 152 mm. Vest da smo zaplenili artiljeriju pronela se brzo kroz naše redove.¹

¹ Zamenik komandanta bataljona. Muhamed Kahaić, koji je ranije bio u domobranima, odigrao je u ovom slučaju značajnu ulogu. Bio je artiljerac, vrlo hrabar, pa je zarobljene topove odmah okrenuo protiv Nemaca.

KRVAVO BOJIŠTE

Kada je I brigada likvidirala otpor na Zajednicama, produžila je u pravcu Brezovače na kojoj se nalazila jedna grupacija od oko 200 SS-ovaca i dve baterije haubica od 100 mm.

U Štabu divizije čekali smo sa zebnjom izveštaje sa bojišta, strahujući za ishod borbe. Međutim, pred samo svanuće kurir I brigade doneo je kratku, ali radosnu vest:

»Brigada je razbila neprijatelja. Na bojnopolju dosta mrtvih neprijateljskih vojnika. Zarobila je četiri teške haubice od 152 mm, veliki vozni park i mnogo drugog ratnog materijala. Kamione zapalila«.

— Jesam li rekao da će moji Vojvodani potprašiti Švabe — uzviknuo je radosno Španac — naredivši da odmah krenemo na lice mesta.

Kad smo stigli, bio je već uveliko dan. Naišli smo na retko viđeno krvavo bojište. Leševi pobijenih Nemaca ležali su na jakom junskom suncu, bez obuće i odele. Muve su im već počele da pune mrtva usta i rane.

— Vidi kako izgledaju ti nepobedivi Friccevi — sa gađenjem reče Španac. — Tako im i treba. Što traže ovde, po ovim bosanskim selima i planinama.

Na Zajednicama je neprijatelj imao 150 mrtvih i 30 zarobljenih. Naša Prva brigada je imala 20 mrtvih i 83 ranjena borca. Zapljeno je: četiri haubice od 152 mm, vagon granata za haubice, 20.000 puščanih metaka, 80 pušaka, 12 radiostanica, 6 puškomitraljeza, 2 laka minobacača sa 600 minobacačkih mina, 34 kamiona, 6 putničkih automobila, 20 konja i druge ratne opreme.

Druga brigada naše divizije iste noći napala je selo Lopare. Prvi juriš brigade, neprijatelj je odbio, ali je drugi juriš, uz pomoć snažne minobacačke vatre i bombaša, omogućio brigadi da ovlada svim istaknutim položajima i rovovima. Pred zoru je zauzeto selo Lopare i neprijatelj proteran u pravcu Čeića. Iako se brzo pribrao i krenuo da povрати Lopare, ujutro devetog juna, neprijatelj se držao još samo na Brezovači i kod sela

Priboja. Oko 14 časova naša I brigada je sa dva bataljona napala Brezovaču, pa je blagodareći zapljenjenim teškim haubicama posle samo jednočasovne borbe savladala neprijatelja. I ovde su zaplenjene 4 haubice od 100 mm, preko 2 vagona artiljerijske i minobacačke municije, nekoliko stotina pari odela, skladište hrane, itd. Neprijatelj je imao u ovoj borbi oko 80 mrtvih, a naša I brigada 6 mrtvih i 12 ranjenih boraca.

U Vukosavcima i Loparama gde smo se smestili posle ovih borbi, naišli smo na prijatelje partizana i naše stare znance. Navratili smo i u kuću Radivoja Kovačevića u selu Vukosavcima, u kojoj su februara 1942. godine poginula u sukobu sa četnicima dva popularna rukovodioca Majevičkog partizanskog odreda: Ivan Marković Irac i Fadil Jahić Španac. Kad su nas meštari ugledali i prepoznali, obradovali su se kao najrođenijima. Stara majka Radivojeva nije mogla a da ne prospe suzu:

— Eh, samo nek' ste živi, deco moja. Lagali su nas da ste izginuli i da nam više nećete doći.

Neprijatelj nije mogao da se pomiri sa činjenicom da smo ovladali važnim uporištima i približili se Brčkom i Tuzli, pa je ubrzo krenuo sa još jačim snagama protiv nas. Odlučili smo da izvučemo naše jedinice pred direktnim udarom neprijatelja, jer je bio i brojno i tehnički nadmoćniji.

POHVALA VRHOVNOG KOMANDANTA

Za tri dana borbi to je bio najveći uspeh XVI divizije otkako je bila formirana. Neprijatelju smo naneli velike gubitke: 400 mrtvih, ranjenih i zarobljenih pripadnika 13. SS divizije, a izgubio je i velike količine oružja i ratne opreme. Ni naši gubici nisu bili mali: 58 mrtvih i 198 ranjenih.

Požrtvovanošću i hrabrošću istakle su se sve jedinice, posebno Prvi bataljon Prve brigade, koji je na juriš zarobio artiljeriju. To je bilo odlučujuće za ostale uspehe i drugih jedinica.

Istakli su se i 3. bataljon I brigade, kao i 2. i 4. bataljon II brigade.

Za postignute uspehe na Zajednicama, Loparama i Brezovači, XVI divizija je dobila pohvalu Vrhovnog komandanta druga Tita:

»Izražavam svoju zahvalnost borcima, podoficirima, oficirima, političkim komešarima XVI vojvodanske divizije, koji su u bojevima na području Majevice, prilikom zauzimanja mesta Lopare, pokazali izvanredno požrtvovanje i junaštvo u borbi sa okupatorom. Izražavam takođe zahvalnost Štabu ove divizije na čelu sa general-majorom Lekićem, koji je u ovom boju kao i prilikom ranijih borbi, pokazao odlične rezultate u rukovođenju ovom slavnom divizijom.«

Zar je moglo biti nešto lepše i draže od ove pohvale ratnicima kao što su bili ovi naši partizani.

Pohvalu Vrhovnog komandanta smo odmah umnožili i podelili jedinicama da se pred strojem pročita.

Posle pohvale druga Tita sledila su čestitanja Štaba III korpusa i Štaba XXXVI divizije.

U našem Štabu vladala je posebna radosna atmosfera. Nastojali smo da pohvalom još više učvrstimo i ojačamom borbeni moral u jedinicama, jer rat još nije bio završen; predstojale su još teške borbe i valjalo se stalno potvrđivati.

Naša divizija je pohvalom zvanično uvrštena u red slavni, a sinovi i kćeri Vojvodine proneli su slavu i hrabrosti ne samo u granicama Jugoslavije, već i van naše zemlje, u celom svetu.

BILI SU PONOS SVOJE DIVIZIJE

Divizija je postala ponos i pojam u ratničkom ali i ljudskom smislu, blagodareći vrsnim kadrovima izrasli u vatri teških borbi sa okupatorom. Pokušaću nekoliko njih da izdvojim. Ma da sam svestan da nije ni lako ni jednostavno izdvojiti pojedince iz velikog broja boraca i rukovodilaca, koje bi trebalo istaći, a koji su imali presudan uticaj na formiranje borbenog puta

i slave vojvođanskih jedinica širom naše zemlje. Utoliko pre, što sam i ranije isticao da je hrabrost, može se slobodno reći, bila masovna pojava u vojvođanskim jedinicama.

Ko od naših boraca nije poznao Danila Lekića, komandanta naše XVI divizije, predratnog komunistu i španskog borca, koji je kasnije bio komandant XII vojvođanskog korpusa, Slobodana Bajića Paju, predratnog robijaša — komunistu i ratnog političkog komesara I vojvođanske brigade i političkog komesara Glavnog štaba narodnooslobodilačkog pokreta Vojvodine. Zatim Marka Peričina Kamenjara, jednog od hrabrih prvoboraca Fruške gore, komandanta proslavljene I vojvođanske brigade i slavne XVI divizije, Dušana Vukosavića Diogena, hrabrog komandira čete, a kasnije talentovanog komandanta XXXVI divizije, koji je poginuo u danima oslobođenja naše zemlje. Ko nije znao Petra Matića Duleta iz Iriga, predratnog člana Partije i odličnog komandanta naših vojvođanskih jedinica, sada general-pukovnika u JNA, Iliju Bogdanovića Čiču, iz Kraljevaca, koji živi u Novom Sadu kao penzioner ili Stevana Bikića iz Grgurevaca, koji se kao podoficir bivše jugoslovenske vojske, kad je zemlja okupirana, priključio partizanskim odredima u Fruškoj gori i izrastao u vrsnog komandanta bataljona, a kasnije komandanta V vojvođanske brigade. Retko ko nije čuo za »Bikićev bataljon« na Majevidi, Semberiji, Posavini, Trebavi i Šekovićima. Tu je i života Ranitović Soko, inače kovač, koji je po izbivanju rata otišao u partizane. Izrastao je u hrabrog i odličnog komandanta bataljona. Svako od nas zna da se retko događalo da Soko zadatak ne izvrši i to uvek uz najmanje gubitaka u ljudstvu. Soko je bio jedan od retko hrabrih komandanata bataljona.*

Mnogi borci sećaju se i Periša Grujića, načelnika štaba I vojvođanske brigade i načelnika Štaba XVI vojvođanske divizije. Kao oficir stare jugoslovenske vojske

¹ Poznato je, na primer, da je Soko odlično čuvao tovarne konje. Konji u njegovom bataljonu nisu bili kljusad, već čuvane i negovane životinje. Kad bi se naišlo u koloni na Sokolov bataljon, po tome kako je opremljen i obučen, otkakao je od svih. Soko je znao da su konji u partizanskom ratovanju nezamenjiva »motorizacija«.

stao je na stranu partizana. Po hrabrosti i poštenom odnosu prema narodnooslobodilačkom pokretu, spadao je u red primernih boraca. Sada živi u Beogradu kao general u penziji, zatim Radovana Sirnica Bate iz Jarka, lepog, hrabrog borca, talentovanog rukovodioca. Poginuo je u Čeliću 1944. godine, kao komandant III bataljona I vojvođanske brigade. Takođe su tu i Boško Marković, seljak iz Grgurevca, koji je poginuo na Vranići u VII neprijateljskoj ofanzivi. Tih i miran čovek, u borbi je postajao pravi vuk, potom Radoslav Jović Miško iz čortanovaca, koji je pre rata bio pitomac Vazduhoplovne akademije, a od prvih dana rata stupio je u partizane. Kao komandant brigade bio je cenjen. Marko Milanović iz sela Dicma, kod Sinja, za koga se dugo nije znalo ni ko je, ni odakle je, postao je dobar i voljen komandant. Poginuo je u danima oslobođenja Beograda na Kolubari, u borbi sa Nmcima i proglašen narodnim herojem. Jovan Štokovac Džoje, pre rata je bio metalski radnik u Sremskoj Mitrovici i član okružnog rukovodstva SKOJ-a. Izrastao je u hrabrog i omiljenog političkog komesara II bataljona I vojvođanske brigade, zatim političkog komesara I vojvođanske brigade. Sada je general-potpukovnik na službi u JNA; Žika Stojšić iz Mandelosa, general-potpukovnik na službi u JNA; Lazar Dimitrov Raša iz Čerevića, jedan od najmlađih i najhrabrijih komandira čete, proglašen narodnim herojem, pa Milan Ješić Ibra, narodni heroj, pa mnogi drugi slavni i znani borci.

U sećanju trajno će ostati i drugovi Sima Vesković, Ilija Suvić, Vaso Slavikić, Milenko Radovanov Ciga, Bora Ivanišević, Boško Jokić Mile, Mi'eta Đukić, Ljubiša Urošević, Nikola Lekić, Šime Jablan, Esad Cerić, Milivoje Antanijević, Mutimir Popović Buda, Nemanja Maksić, Marko Radošević, Aleksandar Bakić Baca, Žika Mali, Mile Bogunović, Bogdan Vujošević, Ante Bralić, Rade Mitirović, Arso M-ijović, Sava Sogić Kusa, Petar Jeremić Husa, »Srce«, Prie, Živan Peričin Jole i mnogi drugi. Svi su to bili hrabri, daroviti i odgovorni komandiri, komandanti i politički ko-

mesari vojvodanskih jedinica, bez kojih one ne bi bile ono što su postale.

Svaki od njih dao je deo sebe, svoje mladalačke zanosne i oduševljenja, ulio ljubav i požrtvovanje, uložio mnogo rada i napora da se naša divizija ovenča slavom na ponos i čast celog naroda Vojvodine, a posebno herojskog naroda Srema.

Naša divizija imala je i desetine hrabrih kurira, bolničarki, mitraljezaca i bombaša. Za kurire su se obično odabirali hrabri, bistri i domišljati mladići i devojke. Nikad se nije pogrešilo u izboru.

U našoj partizanskoj literaturi, objavljenoj posle rata, retko se gde govori o tim ljudima, a oni to zaslužuju. Kuriri naše divizije bili su takvi da se njih rado i ponosno i danas sećamo. Tako, na primer, neustrašivi Žika Marković Kurjak iz Batajnice, Branko Miloradović Bnile iz šuljma, Nikola Subotić Zec iz Belegiša, Nikola Radovac iz Dobrinaca, Nikola Vidaković Pećinčan iz Pećinaca. Duško Vitasović iz Lčarka, Slavko Puškar, Mitar, Zaga iz Stare Pazove, Duško Cura iz Vrdmka i drugi, kuriri su koji nikada nisu izneverili. Probijali su se danju i mrklim noćima kroz bosanska bespuća i četničko-zelenokadrovske zasede, noseći poštu i poruke.

I naše bolničarke i referenti saniteta činili su hrabra dela. Izvlačili su sa ratišta ranjene drugove i pružali im pomoć u veoma nepovoljnim uslovima, kad nije bilo ni zavoja ni lekova. Bilo je dosta slučajeva kada smo bili prinuđeni da ostavljamo teške ranjenike u mračnim i vlažnim špiljama u bosanskim šumama da bi jedinica mogla da izvrši svoj zadatak. Sa ranjenicima smo ostavljali uvek i bolničarke, koje su delile njihovu sudbinu, bez vode, svetla, hrane i daleko od sveta. Kada bi ih fašisti otkrivali, ubijali bi ih zajedno sa teškim ranjenicima. Verujem da neću pogrešiti ako navedem bar neka imena: Maru Polovinu, Mirjanu Čalenić Jankov Crnu, Bebu Jovičić, Veru Duran iz Iriga, Smilju Pužić, Milenu Vozarević, Jelicu Kovačević, Maricu, Leksu.

Sve su one preživlele ovaj strašni rat i žive u raznim krajevima naše zemlje. Ostale su u sećanju boraca kao

hrabre žene, svetlih likova, kao vrsni predstavnici mladih devojaka, boraca iz Vojvodine odanih narodnooslobodilačkom pokretu. Svoju najljepšu mladost žrtvovale su da bi se posvetile borbi za slobodu, obavljajući časno i hrabro teške zadatke, bez straha za lični život.

PONOVO STAZAMA STRADANJA

Puna tri meseca, od marta do juna 1944. godine, divizija nije imala predaha, vodila je svakodnevne borbe i bila stalno u pokretu. Teren kojim je bila primorana da se kreće u toku tromesečnih borbi bio je toliko pust i opaljen, da je bilo pravo čudo naći nešto hrane. Na tom prostoru stalno se nailazilo na manje ili veće grupacije četnika i zelenokadrovaca. Kada su se pojavljivali, otvarali su vatru na naše simpatizere po selima ili naše kurire i nestajali. U takvim slučajevima morali smo da ih ganjamo, trošimo municiju i imamo malo trošne obuće. Tako je bilo i ovom prilikom, kada je Štab divizije odlučio da ponovo prebaci brigade na prostor sela Podgorje—Repnik, na severne padine Konjuha da se srede i odmire. Ganjajući četnike ostali smo do devetnaestog juna.

Svi podaci do kojih su dolazile naše obaveštajne službe ukazivali su da se neprijatelj u okolnim garnizonima ponovo grupiše i priprema za napade. Teren na kome smo se nalazili, bio je preuzak za prihvatanje borbe, pa smo akcijama morali da širimo slobodnu teritoriju za manevarski prostor. Izabrali smo ovog puta selo Ribnicu u kojoj se nalazilo, prema obaveštenjima, oko 400 vojnika 13. SS divizije i oko 100 ustaša. Pored napada na uporište u Ribnici, trebalo je razoriti i prugu u dolini Krivaje, između Zavidovića i Olova. Likvidacija Ribnice poverena je našoj IV brigadi i bataljonima I brigade, a Druga brigada je dobila zadatak da razruši prugu iz pravca Zavidovića, kako bi onemogućila intervenciju oklopnog voza.

Neprijatelj je u Ribnici savladan za oko tri časa, pa je na bojištu ostavio 53 poginula vojnika i 30 ranjenih, a 15 oficira i vojnika smo zarobili. Na našoj strani

bilo je 6 mrtvih i 7 ranjenih partizana, u obe brigade. Zaplenjeno je 12 teških mitraljeza »Breda«, 3 mitraljeza »Maksim«, tri puškomitraljeza, oko 35.000 metaka za puške i mitraljeze, kao i nešto obuće i odeće.

Posle evakuacije plena, brigada se angažovala na rušenju oko 13 kilometara pruge, 15 železničkih propusta i manjih mostova i svih postrojenja namenjenih saobraćaju, onesposobivši prugu Olovo—Zavidovići za duže vreme.

Kada smo krenuli ina Ozren, gde su se nalazile jače četničke grupacije, oko 1000 četnika svrstanih u sedam bataljona, čekalo je nemačke i ustaške akcije da im se pridruže. Odlučili smo da razbijemo četnike. Naši borci, poneti uspesima u junu, napadali su energično i koordinirano, tako da su za nekoliko dana četničke formacije na Ozrenu razbijene i naterane u bekstvo, u baze svojih zaštitnika Nemaca i ustaša.

Noću 26/27. juna naša IV brigada je napala varošicu Puračić, a I brigada selo Devetak. U tim garnizonima nalazilo se oko 300 četnika i zelenokadrovaca. Posle kraće borbe IV brigada je ušla u Puračić, a I brigada u Devetak. Akcija je uspešno izvršena i divizija se ponovo razmestila na prostoru: Banovići—Podgorje i Repnik tj. na severne padine Konjuha. Tu se valjalo odmarati i dogovoriti o daljim poduhvatima. Bilo je jasno da sedma neprijateljska ofanziva nije jenjavala, da su naše jedinice pokazivale veliku manevarsku sposobnost, što je bilo veoma značajno za ovu ofanzivu, da su umele uvek u pravom momentu da udare po neprijatelju i da se blagovremeno odvoje od njega. Stečeno je veliko i korisno iskustvo za tri meseca sedme neprijateljske ofanzive. Konstatovano je takođe da je od marta do kraja juna 1944. godine naša XVI divizija vodila najteže borbe od svog formiranja i to protiv neprijatelja koji je bio brojno daleko jači i tehnički opremljeniji. Ratovali smo po veoma teškom terenu koji je ekonomski bio iscrpljen, a politički ispoljen nesigurnim i nama često nenaklonjenim stanovništvom, koje nas je zajedno sa neprijateljskim formacijama napadalo, ili je kao

poznavalac terena bilo vodić neprijateljskih jedinica protiv partizana.

Sa naše dve divizije nije lako izlazila na kraj ni 33. SS divizija. U svakodnevnim borbama i njena je udarna moć slabila. Prema podacima iz neprijateljskih izvora, u jesen je u njoj došlo do demoralizacije; neka njena odeljenja su se odvajala i bežala u šume priključivši se zelenom kadru, gde im je bilo snošljivije nego pod komandom nemačkih oficira i podoficira.

XSI vojvođanski
korpus

FORMIRAN JE XII VOJVOĐANSKI KORPUS

Početak jula 1944. formiran je XII vojvođanski korpus. Još jedno veliko priznanje narodima Vojvodine za njihov doprinos u oslobodilačkoj borbi, što je bilo itekako značajno za dalje rasplamsavanje narodnog ustanka u Vojvodini i za objedinjavanje akcije dveju vojvođanskih divizija, koje su ratovale na teritoriji istočne Bosne, a nalazile se pod rukovodstvom III bosanskog korpusa.

Štab XII korpusa formiran je u selu Hrvatima, na prostoru Podgorja. Za komandanta je postavljen Danilo Lekić, komandant XVI divizije, a za političkog komesara Stefan Mitrović, koji je dotle bio politički komesar XXXVI vojvođanske divizije. Za novog komandanta XVI divizije došao je Marko Peričin Kamenjar sa dužnosti komandanta XXXVI divizije, a ja sam ostao politički komesar XVI vojvođanske divizije. Novoformirani štab korpusa imao je da rešava krupne probleme nametnute tromesečnim ratovanjem sa 13. SS divizijom, ustašama, četnicima i zelenim kadrom.

Jedinicama je nedostajalo rukovodećeg kadra, jer su mnoge vrsne vojne i političke starešine izginule ili ranjene u toku borbi sa 13. SS divizijom. Nihova su se mesta morala popuniti, kako bi se mogao obezbediti nastavak naših akcija. Problem se javio i u popuni naših jedinica novim borcima, jer je u tromesečnim neprestanim bojama dosta ratnika izbačeno iz stroja. Popuna sa terena na kome smo vodili borbe išla je slabo ili nikako. Razloga je bilo više. Dosta sela palo je pod tuđe uticaje a njihovo stanovništvo je popunjavalo neprijateljske formacije. Ono sto je opet bilo na strani partizana, odlazilo je u domaće jedinice, koje su takođe bile proređene borbama. Zato se korpusu postavio prioritetan zadatak da što pre uhvati vezu sa Vojvodinom u kojoj su mladići i devojke nestrpljivo čekali da se svrstaju u naše jedinice. U Vojvodini su u tom međuvremenu već formirane VI i VII vojvođanska brigada. Šesta brigada se uključila u XXX diviziju i operisala je u Sremu. Formiranje Vojvođanskog korpusa došlo, dak-

le, upravo u času kada je u Vojvodini buktao ustanak, pa je i sve veći priliv boraca nametao stvaranje novih jedinica.

Nemci su znali da se partizani iz Bosne spremaju za prelazak u Srbiju kako bi se spojili sa divizijama koje su već operisale u Srbiji i sa jedinicama Crvene armije koje su se približavale našim granicama sa Istoka. Srbija je za Nemce imala važan strategijski značaj, pa su preduzeli sve da spreče prodor naših jedinica. U tu svrhu preduzeli su akciju osvajanja Birča i Šekovića, kako bi nas odbacili što dalje od reke Drine prema zapadu.

Naš Vrhovni štab je planom odlučio da težište borbi prenese u Srbiju, pa su u istočnu Bosnu prebačene VI proleterska lička i XI krajiška divizija. Dvanaesti korpus imao je da prihvati te divizije na reci Bosni. Krećući u susret ovim jedinicama, naše divizije su vodile žestoke i iscrpljujuće borbe sa Nemcima, naročito na prostoru Birča i Šekovića. Tako je, na primer, u selu Raševu neprijatelj potpuno razbijen, ostavljajući 30 mrtvih pripadnika SS jedinice.

HOD PO MUKAMA

Posle formiranja XII vojvođanskog korpusa, naša XVI divizija delovala je u sastavu tog korpusa. Može se reći da nije bilo ni jednog dana kako je formiran korpus, a da se nije vodila borba. Na leđa naših jedinica natovarile su se sad dve SS divizije — VII »Princ Eugen« i 13. SS divizija, pored brojnih ustaških, četničkih i zelenokadrovskih formacija. S obzirom da su Jiaše jedinice sa prostora Podgorje—Repnik obezbeđivale Birač za spuštanje savezničkih aviona kojim je prebačivan ratni i drugi materijal, neprijatelj je stalnim pritiskom svojih snaga pokušavao da ovlada prostorom Birča.

Dok su još trajale borbe oko Birča, dobili smo naređenje da naša divizija hitno krene u pravcu Zenice i da tamo na reci Bosni prihvati XI krajišku diviziju, koja je dolazila iz centralne Bosne.

Predeo kojim smo se kretali bio je pust i popaljen. Sa Štabom naše divizije išao je i komandant korpusa Danilo Lekić. Put je bio više nego težak. Bilo je dirljivo posmatrati gladnu i iscrpljenu vojsku, koja se, uz to, hrabro borila sa neprijateljem, koji je, otkrivši naše šifre, tačno znao kuda se i u kom trenutku krećemo. Jedino što nam je ostalo, bila je topla, drugarska reč, koja kad sva ljudska čula otkažu i kada malo koje oružje može da deluje, ostaje primer ličnog, ali i zajedničkog herojstva.

Kako je u tim elanima bila teška s/ituacija vidi se iz Naredbe Štaba XVI divizije od 24. jula 1944. godine. Naredbu su potpisali 'politički komesar, načelnik i komandant divizije.

»Prilikom današnjeg pokreta, skoro iz svih brigada video se veliki broj drugova izostalih po putevima, a naročito po selima. Tako u selu Kamenskom, bilo je boraca iz svih bataljona I brigade koji su lutali, obijali kuće i pljačkali. Iz svega ovog vidi se da štabovi brigada nisu preduzeli sve mere da se spreči izostajanje ljudstva iz jedinica, odnosno štabovi nisu držali jedinice u rukama. O ovom pitanju potrebno je održati sastanke sa štabovima bataljona i komandama četa i sprečiti dalje takve postupke. Naročito je važno ukazati na marševsku disciplinu i mesto starešina u koloni kao i na njihove dužnosti«.

Ova naredba najbolje ukazuje kakvo nam je u tim danima bilo stanje u jedinicama. Čak i mala nepažnja prema ljudima mogla je imati razorno dejstvo, pa ipak smo u ocenjivanju postupaka boraca bili prestrogi. Borbu pojedinaca za održanje golog života, za samoodržanje nazivali smo pljačkom. Hrane nije bilo, to smo svi znali, a ako se negde i mogla naći, bilo je nemoguće do nje doći. Seljaci su je posakrivali ispred izgadnele vojske. Mi opet nismo smeli, a ni mogli, da dozvolimo samovlasno snabdevanje, jer bi nas to pretvorilo u rulju, a neprijatelj bi nas lako pohvatao u traganju za oskudnom korom hleba.

¹ Politički komesar XVI divizije bio je Paško Romac, načelnik Periša Grujić i komandant Marko Peričin Kamenjar.

Kad smo se konačno, posle četiri dana »hoda po mukama«, popeli na planinu Vraniću, 28. jula oko 15 časova, održali smo sastanak sa štabovima brigada i objasnili im zašto smo došli na Vraniou.

Posle dogovora odlučeno je da divizijska bolnica i sve komore ostanu na Vranići, kako bi brigade bile pokretnije. Za njihovo obezbeđenje ostavljen je 1. bataljon Prve brigade i 3. bataljon Druge brigade, a ostale jedinice naše divizije pošle su ka reci Bosni, raspoređujući se od Begovog Hana do Nemile. Na Vranići je ostala radio-stanica, a sa njom Danilo Lekić i ja.

Samo što smo namestili radio-stanicu, začula se pucnjava. U prvi mah nismo tome pridavali neki značaj, dok nisu počele da prašite bombe. Pomislili smo da je došlo do zabune među našim borcima. Za svaki slučaj pošao sam da vidim o čemu se radi, kad mi u susret dotrča jedan borac i sav zadihao reče:

— Druže komesare, SS-ovci. Hitno, pomoć!

Vremena za razmišljanje i konsultovanje nije bilo. Potrčao sam u radni vod i sanitet. Sve što je bilo u blizini i moglo da drži pušku, njih oko 50, skupio sam i komandira i poslao ih na položaj. Njihov je zadatak bio da štite povlačenje boračke čete, koja se našla oči u oči sa ustašama i SS-ovcima. Ubrzo nam je stigao i 3. bataljon I vojvođanske brigade stupivši u borbu. Neprijatelj je zadržan, mada je pomamno jurišao. Bio je tačno obavešten gde se nalaze bolnice, komore i prištapske jedinice.

Kad sam obezbedio i drugu jedinicu od 50 pušaka, otišao sam da vidim šta je sa ranjenicima i bolesnicima. Srećom, oni su se već organizovali i krenuli prema vrhu Vraniće. Usput sam sustigao Lekića, koji mi zabrinuto reče:

— Ovo nisu čista posla. Neko je neprijatelja obavestio da krećemo u ovom pravcu. Kako bi se drugačije našao ovde, kad ni naši borci nisu znali kuda idemo. Mi ove položaje moramo zadržati sve dok ne prihvatimo XI diviziju. Srećom, pada noć. Treba još samo malo izdržati.

Kada sam se vratio na mesto borbe padao je prvi sumrak, a po svetlećim raketama znali smo gde se nala-

ze istureni delovi neprijatelja. Borba je jenjavala. Vrativši se u Štab divizije /krenuo sam sa Lekićem u jedno selo, gde se nalazila jedna naša brigada. Putovanje je bilo veoma neprijatno. Gusta borova i hrastova šuma, mrak, a artiljerija je tukla baš pravcem kud srno se kretali, rušeći debela stabla granatama iteških haubica.

Konačno smo stigli u selo, u noći 28/29. jula. Tu smo našli štab jednog našeg bataljona koji se iznenadio kad nas je video, jer je u naređenju stajalo da ćemo se nalaziti na Vranići. Čim smo im objasnili situaciju, tražili smo da odmah pošalje i taj bataljon koji će služiti kao zaštita bolnici i radnim vodovima. Sa bataljonom smo se vratili i Španac i ja. Stigli smo pred samo svanuće. Još na jednom proplanku nismo ni odahnuli, kad nam je stigao kurir od Nemile sa izveštajem:

— Nije stigla XI divizija, a Bosniu je prešla VI lička divizija sa komandantom Dokom Jovanićem. Divizija je već u pokretu prema Vranići, a Štab divizije je otišao u selo Pepelare.

Vest da je VI lička divizija prešla Bosnu i da se nalazi u našoj neposrednoj blizini veoma nas je ohrabrila. Osećali smo ise jaćim i sigurnijim.

Do našeg Štaba je stigla Prva lička brigada od koje je Španac zatražio nekoliko bacaća da razbijemo neprijatelja koji se nalazio u neposrednoj blizini, jer je već prvom zorom neprijatelj počeo napad u pravcu I vojvođanske brigade. Borba se vodila, a izveštaji nisu stizali. Tek oko 13 časova stigao je kurir iz brigade sa pismom komesara Džoja:

— Na sektoru naše brigade, neprijatelj daje žilav otpor. Trpi velike gubitke. Ni mi bolje ne prolazimo. Poginuo nam je komandant III bataljona drug Boško Marković. Prosto je presećen mitraljeskim rafalom u momentu kad je prelazio preko jedne čistine, a nije se sagnuo. Kad sam mu prišao još je bio živ i prepoznao me. Skupio je poslednju snagu da mi kaže: »Eh, moj Džoje, srce zdravo ali umreti se mora«.¹

Čitali smo dva puta izveštaj politkoma brigade. Nismo mogli da verujemo da je Boško poginuo. Bio je

¹ Sećanja Jovana štokovca Džoja.

hrabar i dobar komandant bataljona. Posebno je bio potresen Kamenjar, koji ga je lično poznao jer su bili iz istog sela.

— Eto, ode još jedan hrabri Grgurevčanin. Svi će izginuti, jarko mu sunce.

Pred zalazak sunca stigao je Štab VI ličke divizije na čelu sa komandantom Dokom Jovanićem i političkim komesarom Dragoslavom Mutapovićem. Znali smo da se ta divizija proslavila u danima desanta na Drvar, kad je Hitler planirao da uništi druga Tita i Vrhovni štab. Bili smo radoznali i tražili da nam pričaju o toj akciji i o situaciji u centralnoj Bosni. Mada nije bilo mnogo vremena za razgovore, Đoko nam je ukratko, između ostalog, ispričao:

— Kad smo čuli da je u opasnosti drug Tito, VŠ i CK KPJ, krenuli smo za Drvar trčećim korakom. Stigli snio kad se već borba razvila. Nikakvu komandu nismo čekali već smo tražili Nemce. Tukli smo se i mi, ali i Nemci su se tukli. Poznao sam dobro svoje borce kao hrabre i odvažne, ali su ovom prilikom nadmašili sva moja očekivanja. Od toga dana, pa eto do danas stalno smo, svakodnevno, u borbi i pokretu. Vojska mi je gladna i iscrpljena, ali je borbeni moral na visini. Kad bismo se samo malo odmorili i Okrepili, sa ovom vojskom mogli bismo da krenemo kud god hoćemo.

— Boga mi, Đoko — upade Kamenjar, — mali su izgledi da ćete se ovde odmoriti. I naša divizija je od marta svakodnevno u borbi, pa je iscrpljena do krajnjih granica. Skoro svakodnevno održavamo kratke partijske sastanke po jedinicama, jer Partija još jedino može da održi moral. Inače, dosta nam je boraca umrlo od gladi.

Po nalogu Štaba XII korpusa za nastupanje prema Srbiji određen je pravac Rogatica—Sokolac. Ceo dan pod borbom, obavljane su pripreme i čim je pala noć divizija je već bila u pokretu.

Ali, do Srbije nije bilo lako stići. Trebalo je preći mnoge ceste i pruge, koje su bile branjene od neprijatelja, kao što je recimo cesta Sokolac—Han Pijesak, jedna od glavnih arterija koja vezuje Sarajevo sa Srbijom.

U blizini ceste Han Pijesak—Soko'ac zaustavili smo jedinice u šumi da bismo ispitali stanje i pripremili se za pokret. Kad je pala noć, komande su označile pokret. Tek što krenusmo, a neprijateljska artiljerija počeo da tuče u našem pravcu.

Kako je to moguće da nas je neprijatelj otkrio, kad smo prolazili kroz nenaseljena područja, brda i guste, teško prohodne šume? Da li nas je neko izdao? Neko iz štabova koji su znali naš plan? — pitali smo se.

Tek mnogo kasnije saznali smo da su Nemci otkrili šifru kojom se služio Štab XII korpusa u saobraćaju sa Vrhovnim štabom, pa su bili stalno u toku naših planova i kretanja. Zato su nam i postavljali tako precizne prepreke i zasede. Kada je i Štabu korpusa to postalo sumnjivo, produžete su mere da se dobije nova šifra. Ali smo zato staru platili životima mnogih boraca.

No, bez obzira na grmljavinu neprijateljske artiljerije, naša se kolona kretala bez zaustavljanja. Mesečina nam je osvetljavala put kroz mračnu šumu pa je noć bila svetla. Sporo smo odmicali, premoreni od stalnih borbi, marševa, gladi i nespavanja i to putem koji je bio trnovit i posut leševima hrabrih boraca.

Kada je zora počela da sviće i probili se prvi zraci sunca, mi još nismo prešli cestu. Ali kada smo je nešto kasnije ugledali nastalo je pravo trčanje. Čak su i ranjenici uložili poslednji napor da ne zaostanu.

Ni neprijatelj, međutim, nije spavao. Kad nas je osetio, otvorio je paklenu minobacačku vatru, na koju su odgovorila naša bočna obezbeđenja. Tako da je kolona nastavila prelaz bez zastoja.

— Uh, jarko mu sunce! — viknu Kamenjar — ni cestu ne možemo slobodno da pređemo u svojoj zemlji. Prosto čovek zaželi da uopšte nema cesta u Jugoslaviji.

Pred nama su stajale još dve prepreke: cesta Podromanija—Rogatica i pruga Sarajevo—Goražde.

Opet pripreme, opet novi napori, sastanci, dogovori, borbe.

Trudili smo se da što više sačuvamo jedinice za odlučujući trenutak — forsiranje Drine, pa smo nastojali da nam pokreti budu tajno izvedeni.

Kad smo se u prvi mrak približili cesti Rogatica—Podromanija, iz pravca Podromanije poletele su u nebo prve svetleće rakete. To je već dio znak opasnosti. Nije trebalo dugo čekati da se u našem pravcu oglasi minobacač i teški mitraljez.

Na čelu kolone išli su članovi štaba divizije, jer je naša I brigada obezbeđivala prelaz s leve i desne strane. Znali smo njenu borbenu spremnost i da će neprijatelj teško prodreti na prostor koji ona brani.

Kad smo izbili na cestu, članovi štaba su zastali i požurivali prelaz, žureći prema pruzi, koju je počela da tuče neprijateljska dalekometna artiljerija. Srećom nije pogadala cilj. Gledali smo da što više odmaknemo od ceste i izbegnemo neprijateljsku motorizaciju, jer je neprijatelj bez pomoći avijacije i motorizacije bio nemoćan.

Na železničkoj stanici Renovica neprijatelj je postavio jače zasede. Posle napada na prugu trebalo je da pređemo reku Praču, koja je kao za inat tih dana nabujala. Prugu su čuvale ustaše pod komandom zloglasnog komandanta Jerka Sudara. Sa našom divizijom išao je i komandant XII korpusa Danilo Lekić. Na vest da se Oko pruge u Prači, nalazi Jerko Sudar, uskliknuo je:

— Ole, požurimo da zarobimo tu bandu.

Sa Štabom divizije popeli smo se na jednu kotu iznad Renovice, odakle smo mogli kao na dlanu da posmatramo šta se događa. Primetili smo oklopni voz koji se kretao po pruzi. Neustrašivi Vojvođani su se kroz grmlje, kao panteri, spuštali do same stanice. Imali su oni sa oklopnim vozovima već dosta iskustava. Znali su ugao pod kojim im oklopni voz ništa ne može.

Kad su se jedinice I vojvođanske brigade sasvim približile železničkoj stanici, neprijatelj je kao sumanut osuo paljbu. Partizani su se međutim vešto privlačili mestu akcije i kad su prišli sasvim blizu počeli su da tu ku iz oružja koje ustaše Jerka Sudara do tada nisu poznavale. Bio je to popularni »Džon Bul«, koji je iz neposredne blizine razbijao svaki oklop. Posada oklopnog voza je verovala da joj se ništa ne može desiti, pa se hladnokrvno, polako i samouvereno kretala prugom prema stanici. Kada je iz neposredne blizine raspalio »Džon

Bul«, suknuo je veliki dim. Zatim je ruknuo još jedan hitac, a voz je buknuo i prestao da patrolira. Počeo je da gori.

— Kruci — uskliknu Španac prosto poskočivši — naši su ga dokusurili. Eh, nema ti vojske kao što je ova naša.

Na stanici je bila gužva. Goreli su drveni vagoni prikačeni uz voz, a ustaše su iskakale i ginule, ili bežale u zgradu stanice.

U tom nam je stigao i zvanični izveštaj Štaba I brigade: »Kurir Štaba divizije „Kurjak" tukao je „Džon Bulom" iz neposredne blizine. Voz je zapaljen, a „Kurjak" se popeo na krov vagona i tukao neprijatelja. Jerko Sudar je uspeo da pobegne. Sve ustaše su streljane. Zaplenjene su veće količine cigareta, oružja, municije i hrane. Posada oklopnog voza, njih oko 30, je uništena. Uništeni su svi stanični uređaji«.

Podaci o uništenju ovog oklopnog voza sačuvani su i u dokumentima neprijatelja:

»Osmog kolovoza oklopni voz nailazi na postaji Renovica na vrlo jaku odmetničku skupinu (oko 10.000) koja se prebacuje preko same Renovice i oko nje. Odmetnici puštaju na oklopni voz jedan stroj pod punom parom sa 4—5 vagona natovarenih sa ugljem« — itd. itd.

Čim smo primili izveštaj iz I brigade, Danilo Lekić viknu:

— Bravo, Laie! Hajdemo sad svi na stanicu.

Na železničkoj stanici našli smo borce koji su pobedili oklopni voz. Bili su ozarena lica, što je i razumljivo u ovakvim situacijama.

Kamenjar im se šapatom obratio:

— Znam ja vas i nemojte da mi se sada pravite mnogo važni.

Kada smo prešli reku Praču, XVI divizija zanoćila je na prostoru sela Bukovice, južno od pruge Višegrad—Sarajevo. To je bila prva prospavana noć posle tri dana neprekidnih marševa. Samo u toku noći 7/8. avgusta divizija je maršem prešla oko 50 km. To je premnogo i za jedinice koje su odmorne, nahranjene, obučene, obuvane i bez opterećenja ranjenim i bolesnim

borcima, a kamoli za tako iscrpljenu jedinicu kakva je bila naša.

Već devetog avgusta, Štab korpusa je izdao narednje da divizija krene dalje. Izbili smo ubrzo na samu Drinu, između Foče i Goražda.

Ali, i neprijatelj se pripremio. Uz pomoć motorizacije ojačao je svoje posade u Foči, Ustikolini i Goraždu snagama 7. SS divizije, a u Sokolcu i Rogatici bacio se na nas. Leva obala Drine bila je bukvalno na svaki metar zaposednuta, a u samoj Foči nalazila se jedna četnička brigada.

Istog dana, devetog avgusta, pred samu noć, nemačke haubice počele su da tuku naše položaje. Situacija je bila veoma teška i rizična. Zbog toga je Štab XII korpusa obustavio prelaz preko Drine i naredio da se obe divizije pomere na novi prostor, kako bi se izbeglo neprijateljsko okruženje.

LJUDSKI KOSTURI — TRAGOVI V OFANZIVE

U odstupanju sa Drine krenuli smo tragovima pete neprijateljske ofanzive. Išli smo istim onim krvavim stazama koje sam upoznao u tim teškim danima. Nailazili smo na ljudske kosti, a naročito na lo-banje, na nemačke kacige i ostatke uništenog oružja i druge ratne opreme.

Koračao sam, sećajući se mnogih svojih drugova koji su ovde ostali, ne padajući im na um da se predaju okupatoru i njegovim slugama, bez obzira što su ih stalno pozivali na predaju.

Ponavljale su se opet slike iz pete ofanzive. Bacali su nam letke, pozivali nas na predaju, neki su naši borci ostajali zauvek na toj stazi, ali pokret nismo prekidali. Znali smo da se mora izvršiti naređenje Vrhovnog komandanta o prelasku u Srbiju pa dalje u ravnu Vojvodinu, koja je željno očekivala svoje hrabre sinove i kćeri da joj pomognu da se oslobodi nemani i njenih četvoro-godišnjih pritisaka. Marš se razlikovao utoliko, što smo se kretali iz Bosne u pravcu Crne Gore, a u petoj ofanzivi je neprijatelj polazio iz Crne Gore prema Bosni. Ka-

linovik, Miljevina, Jeleč, Govza, Ljubinje, Vrbnica sva ta mesta ostala su upečatljivo u sećanjima preživelih boraca, učesnika pete neprijateljske ofanzive i boraca vojvodanskih divizija. Nikada cestu Kalinovik—Foča nismo prešli bez teških borbi, pa ni ovaj put. Neprijatelj je na ovu komunikaciju uputio velike snage, nastojeći svim sredstvima da nam onemogući prelaz. Pa ipak nam je, uz tešku borbu, uspelo da se prebacimo do Konjskih voda. To mi je bio treći put da ovuda prolazim; po zlu sam taj put zapamtio, jer sam njime koračao uvek kad je našim jedinicama bilo najteže. Putovali smo do ceste noću, po terenu samih vrtača. Nigde markantne tačke koja bi služila kao orijentacija. Vodiča je bilo malo, pa smo dosta lutali, što je premorene jedinice još više zamaralo.

Kad se razdanilo borci su mi više ličili na senke nego na ljudska bića. Tužno je bilo posmatrati kako se neki zaustavljaju, naslanjaju na stabla i ostaju kao ukončeni. Iako su to bili mladi ljudi, priroda je činila svoje; čula su počela da otupljuju do te mere da je postajalo svejedno da li će neko ostati mrtav, ili će mu se to dogoditi samo pet stotina metara dalje. Neki borci počeli su da gube veru u svoje snage, pa su čak i oružje ostavljali. U takvoj situaciji reč je morala da preuzme Partija i SKOJ. Komunisti su morali stalno, i rečju primerom, da bodre drugove koji su počeli da malaksavaju, a i sami su bili već na granici fizičkih moći. I meni lično i kao borcu i kao političkom komesaru divizije ovaj put, tragom heroja iz pete ofanzive, padao je teže, nego sama ofanziva. Stalno sam sa političkim komesarima i zamenicima brigade i bataljona obilazio borce u pokretu i bodrio ih da istraju. Svi smo bili na ivici fizičkih i psihičkih snaga.

O teškoj situaciji u XVI diviziji na tom maršu početkom avgusta, 1944. godine govori i jedan sačuvani dokument:

»Političkom komesaru XII korpusa.
Stanje u našoj diviziji je veoma teško. Borci su jako iznureni. Imaju izgled, sličan tifusarima posle pete ofanzive. Naša 1. brigada, kod koje je organizacija snabdevanja ipak najbo-

lja, ljudstvo zbog iznurenosti mnogo izostaje. Pozivanje na odgovornost rukovodioca, za ljudstvo koje izostaje, postaje prilično neefikasno jer izostaju, odnosno padaju i članovi KPJ. Izostaju i po neki rukovodioci. Nužno bi bilo odmoriti vojsku i nahraniti. Ukoliko jedinice ne dobiju potreban odmor nastaje teže stanje kod boraca. Simptomi tog težeg stanja već se daju uočiti. Odmor i ishrana sve bi to izlečili.

... Od polaska iz Birča prema reci Bosni imali smo u diviziji više smrtnih slučajeva.¹ Ukupan broj izbačenih iz stroja oko 120 mrtvih i ranjenih... »

Sa tako iznurenom vojskom trebalo je svakodnevno maršovati i boriti se protiv jedinica koje su imale redovno sinabdevanje, dosta municije i moderno naoružanje, a nisu im ranjenici i bolesnici zadavali problema kao nama, koje smo nosili sa sobom.

Neprijatelj je bio obavešten o stanju u kome se nalaze naše jedinice, pa je činio sve da nas satera na pogodan prostor, razbije i uništi. Tek uz veoma velike napore uspelo nam je da pređemo cestu Foča—Kalinovik na Konjskim vodama, ali potpuno premoreni i iscrpljeni. Borci kao da su bili indiferentni prema svemu što se oko njih događa. I tada su nemačke snage krenule svom silinom pa je pretila opasnost da nas bukvalno savladaju i zbrišu. Naredbe štabovima brigada ostajale su bez odjeka. Izveštaje od njih nismo dobijali, a Nemci su uporno navaljivali.

Komandant divizije Kamenjar, politički komesar korpusa i ja dograbili smo puškomitraljeze od iznurenih boraca i pozvali na juriš, našavši se u prvim borbenim redovima. Kada su borci videli najviše rukovodioce korpusa i divizije u streljačkom stroju nastupio je talas ohrabrenja i nadljudskom snagom krenuli su na juriš, zaustavljajući SS-ovce.

¹ Od gladi nam je, samo tom prilikom, umrlo oko 20 boraca. Od Birča do reke Bosne putovali smo pet dana i to po teškom i opustošenom terenu. Pre toga vodila je divizija teške borbe u Birču sa »Prince Eugenovom« divizijom. Tako premoreni i pregladneli borci dobili su zahtak da idu pred VI ličku diviziju.

² Pismo političkog komesara XVI divizije, političkom komesaru XII korpusa od 3. VIII 1944. godine.

Kad smo se vratili u Štab divizije podvrgnuti smo oštroj kritici što smo išli u prve redove. Međutim, kako se videlo, to je bio jedini izlaz.

Od Konjskih Voda korpus je ponovo krenuo u pravcu Dirine, na prostor Vrbniče—Čurevo—Suha. Međutim, već u zoru 14. avgusta jedna jača kolona 7. SS divizije izbila je na kose iznad sela Vrbniče, koju su jedinice naše Druge i Četvrte brigade, uz žilavu borbu, uspele su da zadrže. I dok su se naše jedinice odupirale jedinicama SS divizije, s boka, od Foče su nas napali četnici. Pritisak neprijatelja bio je toliko jak da naše gladne i premorene jedinice nisu više mogle da izdrže borbu. A imali smo i nekoliko stotina ranjenika i bolesnika. Da bismo se što pre izvukli iz kotla, kako bismo izbegli ono najgore, Štab korpusa je naredio da se, što pre, odvojimo od neprijatelja i krenemo pravcem selo Mrkalji—Dragoš sedlo—Mrkalj klade—Suha gora.

Kad sam pročitao naređenje Štaba korpusa, rekoh Kamenjaru da nam sada ne treba vodič. Jer sam tim putem prošao nekoliko puta i znao sam svaku čuku. Za Vojvođane koji su navikli na velike reke kao što su Sava, Dunav, Tisa, Sutjeska je izgledala kao rečica, jer nam za prelaz nisu bili potrebni čamci. No, kako je naša vojska bila gladna, izmorena, sa velikom bolnicom, na levu Obalu moglo se preći samo probojom nemačkog obruča. Prekaljenim ratnicima XVI divizije nije bilo potrebno objašnjavati zašto je ta mala reka predstavljala veliku prepreku i u uslovima kakvi su postojali za vreme pete ofanzive.

Penjući se uz strmu planinu ka Dragoš sedlu, skoro na svakom koraku nailazili smo na ljudske i životinjske kosture, na delove obuće i odeće.

— Druže komesare — odjednom će Sava Sogić Kusa, ovde stvarno vodič nije potreban, jer kosti boraca, za koje se ne zna ni ko su, ni od kuda su, obeležavaju naš put.

Penjali smo se nogu pred nogu. Naidosmo na jednog borca, Šremca koji je očigledno seo samo da se odmori i zapali cigaretu. Taknuh ga po ramenu:

— Hajde, druže! Moramo napred, Nemci su nam za petama.

Nije uopšte reagovao. Činilo se da je od umora zaspa sa cigaretom u ustima. Promrdah ga još jednom. Opet ništa. Onda mu prstima otvorim oči, a one ukočene. Okrenuh se Kamenjaru:

— Da ga tu negde sahranimo, kako se njime ne bi hranili planinski orlovi i šakali.

— Eto, i iza nas će ova staza ostati prekrivena mrtvim borcima — sa uzdahom reče prekaljeni ratnik.

Šesnaesta divizija izbila je na plato Vučeva, 14. avgusta, na visini od preko 1000 metara. Na vučevskoj visoravni zanočile su XVI i XXXVI divizija.

Sutradan je trebalo savladati nove prepreke i nove teškoće. Trebalo je, prema naredbi XII korpusa, spustiti se sa Vučeva, preko opustošenog Mratinja u dolinu reke Pive i popeti se na planinu. Cilj nam je bio da se na pivskoj planini odmorimo bar dva dana i u pogodnom (momentu na prostoru Đurđevaca Tara—šćepan Polje predemo u Sandžak.

CRNO U CRNOJ GORI

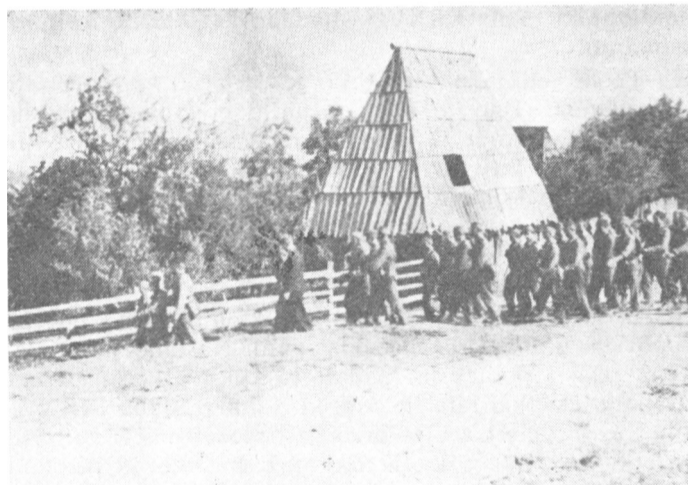
Krećući se put Crne Gore, Prva vojvodanska brigada bila je u zaštitnici XVI divizije i vodila je žestoke borbe.

Delovi III vojvodanske brigade bili su izbili na Pivu. Komandant brigade, Car,¹ organizovao je prebacivanje, ali je sporo napredovalo jer su borci koji su već prešli reku obuvali se, a drugi su izuvali da je pređu. Nemci, četnici i ustaše već su, međutim, izbili na Vučevu. Pretila je opasnost da nas u toj pivskoj kotlini sahrane a vojska se gomilala i sa jedne i druge strane reke. Pred nama je stajao uspon od oko 800 metara nad morske visine a moglo se penjati samo kolonom po jedan; postojala je jedna jedina kozja stazica, kojom su se čak i koze teško kretale.

Kad smo ocenili kakva je situacija, da Prva brigada vodi teške borbe u zaštitnici i stižu novi ranjenici, dogovorili smo se da Kamenjar pređe reku i organizuje pokret boraca koji su je već prešli, a ja da ostanem i

¹ Sulejman Omerović.

organizujem brže prebacivanje ostalih. Odlučili smo da se obrazuje čvrst lanac, kako se ne bi padalo u hladnu Pivu. Prelaz je odmah ubrzan. Jedni su se prebacivali, a drugi ih štitili. Međutim, kretanje uz brdo **išlo** je veoma sporo. Bilo nam je čudno što kolona ne kreće i niko nas nije obavestavao o čemu se radi. Nas nekoliko članova Štaba divizije sa nekoliko izdržljivih kurira pođosmo duž kolone da ustanovimo zašto je nastao zastoj. Imali smo šta i da vidimo. Konj se zaglavio sa kuhinjskom opremom, pa se nije moglo ni levo, ni desno. Borci koji su se nalazili uz konja, onako premoreni

Omladinsku čela I vojvođanske brigade negde u istočnoj Bosni

i gladni nisu ni pokušavali da bilo šta učine. Našli smo i partijskog sekretara divizije, Ljubu Momčilovića, sa još nekim vojnim rukovodiocima iz divizije. Nemo su i apatično posmatrali šta se događa kao da će sve samo od sebe krenuti.

— Jarko vam sunce — vrisnu Kamenjar — šta čekate. Što ništa ne preduzimate da kolona krene.

Ne čekajući odgovor, dograbismo nedužnog konja i gurnusmo ga sa svim tovarom u duboku urvinu. Put je bio slobodan i kolona je gegajući krenula ka Barnom dolu.

— Napred, drugovi, napred — viknu neko iza leđa.

Ugledah komandanta našeg korpusa Danila Lekića. Upalih obraza i sam iscrpljen naprtio je na leđa jedan puškomitraljez, mada je imao dobrog konjića koji bi ga uz ovu strminu lako izneo. Na svoga konja natovarrio je iscrpljenog puškomitraljesca.

— Još malo, pa smo na vrhu. Tamo će nam biti lakše. Hajde drugovi — dodade očinski Španac.

Konačno se našosmo i na tom prokletom vrhu, gde smo zatekli štab XXXVI vojvodanske divizije koji se odmarao.

Posle velikih napora, bilo je prijatno sestri na vrh ove planine. Dan je bio sunčan. Ispod nas ležali su kanjoni Pive koja je pomamno hučala, slivajući se u zelene i penušave virove. Iako gladni i iznureni uživali smo u toj divnoj prirodi.

Vučevo sa Barnog dola pružalo se kao vidikovac. Moglo se pretpostaviti da neprijatelj i nas vidi, jer smo mu bili pred očima kao na dlanu. Taman izustih Kamenjaru da bi bilo najbolje da se uklonimo, kad počеше topovske granate da nas obasipaju. Nastade nezapamćena trka i pometnja; padali su ljudi i konji. Jedna granata eksplodirala je ispred samog Štaba XXXVI divizije. Kamenjar i ja brzo se prebacismo u najbliže vrtače, ne znajući ko je u kojoj. Nastalo je pakleno nadvikivanje sa uraganskom topovskom vatrom. Kamenjarov oštar, komandantski glas, iako već promukao, dalje je odzvanjao od mog. Čuo sam kako doziva: »Zdravko, Zdravko«, ali moj odziv nije čuo od grmljavine topova. Tek kada smo se sreli, obradovali smo se kao deca što smo preživeli i ovu strahotu.

Uskoro je, srećom, pala i noć pa smo produžili pokret u pravcu Jasikovca i Rudina. Ovaj kraj je bio slobodan, ali opljačkan i siromašan. Za hranu se nije moglo skoro ništa naći, ni dobiti. Čak ni vode. Svet je ovde pio snežnicu, koju su seljaci čuvali pokrivenu senom,

kako se na suncu ne bi rastopila. Naši su jeli taj nerastopljeni sneg, pa je pretila opasnost da (iscrpljeni organizam oboli. Stoga je Štab korpusa izdao naređenje štabovima divizija da se snabdevanje jedinica hranom i ostalim potrebama obavlja samo preko komandi mesta. Pribeglo se i meri, koja nije često praktikovana u našim jedinicama. Naime, Štab korpusa obrazovao je privremene kontrolne komisije koje su kontrolisale eventualan nepravilan odnos prema stanovništvu. Razumeli smo teškoće u kojima se nalazio narod ovog kraja, ali za nas u diviziji nije bilo jasno zašto je bio neophodan tako strog odnos oko snabdevanja naših gladnih i premorenih jedinica. Borci su umirali od gladi i iscrpljenosti, a preživeli su nastavljali hod po mukama i gladni i žedni.

Vrhovni štab koji je saznao za teško stanje u kojem se nalazio XII korpus naredio je 15. avgusta Štabu II korpusa da prihvati VI, XVI i XXXVI diviziju i preduzme mere oko snabdevanja hranom i ratnom opremom. Takođe je izdao naređenje da se korpus ne sme uvoditi u borbe dok se ne odmori, a da se ranjenici i bolesnici evakušu za Italiju ili se zadrže u bolnicama II korpusa.

Bila nam je to ogromna moralna podrška. Ali, na žalost, glad je harala i dalje pivskom planinom, a bez borbe se nije moglo proći, jer nam je borbu sam neprijatelj stalno nametao.

S obzirom na stanje u kome smo se nalazili, predložio sam Marku da pozovemo na sastanak političke komesare i njihove zamenike, partijske ljude koji odgovaraju za (politički život komunista u brigadama. Trebalo je da organizuju partijske konferencije po četama i bataljonima i upozore komuniste i skojevce na krajnje napore koje je valjalo savladati.

Dok sam ispred kolibe pisao naređenje, iznenada banuše komandanti II i III bataljona naše I brigade. Nosili su mašinke preko grudi, ali su se od iznemoglosti umora i gladi tako vukli da su delovali izgubljeno. Nikad ih takve nisam video. Bili su to hrabri i dobri komandanti koji su sve zadatke prihvatili i izvršavali.

Od gladi i umora toliko su bili klonuli da im je zaista bila potrebna i ljudska i drugarska pomoć.

Skoro su u jedan glas počeli:

— Drugovi, vi znate da mi nismo kukavice, ali ovo se više ne može 'izdržati. Vojska nam je toliko iscrpljena da je ugrožena disciplina. Ni dogovori sa partijcima više mnogo ne pomažu. Ni lepa reč, ni komanda. Neprijatelj nas napada sa svih strana, a borci jednostavno umiru od gladi i iscrpljenosti. Možete misliti kako je nama komandantima, koji dobro poznajemo svoje borce. Sa nama su išli i u vatru i u vodu. Nemamo više snage da takvim vojnicima, danas skoro kosturima, naređujemo juriš.

Komandanti oboriše pogled, očekujući našu osudu i kritiku. Nismo ih napali. Moralo se biti i drug i save-todavac više nego komandant i komesar, tim pre što nas nikad nisu izneverili. Zbolele su nas njihove reči, ali iz sopstvene kože se nije moglo pobeći. Drugog izlaza nije bilo sem daljeg ljudskog napora. Samo nas je to moglo spasiti katastrofe.

— Idite, u bataljone — rekosiuo im blago i prijateljski, — sakupite borce i razgovarajte sa njima. Moramo napregnuti poslednje snage, jer bi baš neprijatelj želeo da dignemo ruke od borbe. Budite uspravni. Drug Tito lično brine o našem korpusu. Nadamo se da ćemo već večeras dobiti pošiljke saveznika sa hranom i municijom. Važno je da vi, komandanti, ne klonete duhom, pa neće ni vojska. Ovo su najteži dani koje preživljavamo i ne smemo ni sebe ni narod da izneverimo. Ne smemo da izneverimo poverenje koje ima drug Tito u našu diviziju.

Slušali su nas mirno i disciplinovano. Utom je naišao naš uvek vedri, ali sada do krajnosti iscrpljen kurir, dragi drug Nikola Vidaković — zvani Pećinčan. Utegnut u kajiševe, upalih očiju i obraza, zauzeo je stav mirno pred Kamenjarom i pružio mu poštu iz Štaba korpusa. Kamenjar je pocepao koverat i počeo da čita. Osmejak mu se razvukao preko umornog i upalog lica.

— Večeras nam nekoliko aviona donosi pošiljke. Budite spremni za prijem. Ne znamo šta će stići, ali

smo tražili, pre svega, hranu. Ako stigne hrana, nahranite dobro vojsku. Španac.

— Eh, sad mi je lakše — uskliknu Kamenjar, — brišući graške znoja sa čela. — Samo da nahranim ovu našu vojsku, pa da krenemo vedra čela.

Informacija Štaba korpusa došla je u pravi čas. Komandanti bataljona odmah su obradovani krenuli u svoje jedinice pokazujući nanovo borbenu i ratničko raspoloženje.

Pošto se približavala noć, počeli smo u Štabu divizije pripreme za doček aviona. Noću 17/18. avgusta stigla je avionska pošiljka za XII korpus, a toga dana dobili smo i nešto hrane od II korpusa. Hrane je bilo, ali još uvek nedovoljno da se potrebe podmire za duži period. Prijatno smo se osećali što su Vrhovni štab i drug Tito lično preuzeli brigu o našem korpusu.

U toku 18. i 19. avgusta, XVI divizija se odmarala, hranila i sređivala. Nismo verovali da može da prođe i jedan dan bez borbe i marševanja.

Taj mali predah bio nam je neophodan, jer se situacija na frontu našeg korpusa brzo menjala. Delovi 7. SS divizije prešli su reku Pivu, kod Šćepan Polja, a sa druge strane reku Taru, tako da su sa dve strane napali isturene delove naše XVI divizije.

U toku 20. avgusta cela divizija vodila je žestoke borbe sa neprijateljem. Uspela je da ga zadrži, ali uz velike gubitke. Štab korpusa je odmah obavestio Vrhovni štab o novonastaloj situaciji. Ocenjeno je da se radi o koncentrisanom napadu na snage XII korpusa i VI divizije, što je otežalo evakuaciju ranjenika i bolesnika u Italiju. Već 21. avgusta situacija se na sektoru XII korpusa toliko pogoršala da je direktno ugroženo prikupljanje ranjenika u selu Donja Brezna. Kolone neprijatelja su izbile na oko 20 km od sela Brezne; kretale su se i iz pravca Pivske planine na jedinice XII korpusa, kao i iz kanjona Pive i Mratinja. Situacija je bila veoma ozbiljna. Postajala je bojazan da se XII korpus opkoli i razbije, a ranjenici i bolesnici ne otpreme u Italiju. Štab korpusa je izdao naređenje da se neprijateljske snage napadnu u Donjim Crkvinama i da se,

po mogućnosti, odbace ka ušću Tare i Pive. Time bi bio onemogućen proboj u Sandžak, preko Tare, na prostoru sela Levertara i Šćepan Polja.

Iako iscrpljeni do krajnjih granica, naši su stupili u žestoke okršaje sa jedinicama SS divizije. Bilo je prosto neshvatljivo kako se ti, takoreći, živi kosturi pokreću i tuku sa do zuba naoružanim neprijateljem i pobeđuju ga, nanoseći mu teške udarce. Ali neprijatelju je stiglo pojačanje. Situacija se menjala. Štab korpusa se dogovorio sa Štabom II korpusa da izvuče XVI i XXXVI diviziju i da sa ranjenicima i bolesnicima krenu prema selu Donja Brezna, gde je trebalo da ih prihvate avioni.

EVAKUACIJA RANJENIKA

Kod sela Donja Brezna, na brzinu je pripremljen aerodrom za spuštanje savezničkih aviona za prevoz naših ranjenika u Italiju. Neprijatelj je znao za to i nastojao je svim sredstvima da se probije do Brezne, naročito iz pravca Šavnilka, kao i od Pivske planine gde su se nalazile snage XII korpusa. Trebalo je hitno prikupiti ranjenike i bolesnike u Donju Breznu, odakle bi bili prebačeni u Bari. Avione smo očekivali kao ozebao sunce.

Na naš provizorni aerodrom, 22. avgusta rano ujutro počeli su da sleću transportni avioni saveznika. Prvo su se čuli lovci moskitosi, koji su pratili transportne avione.

Toga dana spustilo se trideset i šest transportnih aviona, koji su pokupili sve naše ranjenike i bolesnike, njih oko 800 iz našeg korpusa, a oko 200 iz drugih jedinica. Komandanti i komesari imali su pune ruke posla, zajedno sa referentima saniteta, da organizuju, prikupe i unesu u avione tako veliki ešalon teških ranjenika. Usled teške situacije, u kojoj su se nalazile naše jedinice, bilo je pokušaja da se po svaku cenu ukrcaju i oni koji nisu pripadali ranjenicima a i neki civili iz Crne Gore, koji su se povlačili pred neprijateljem. Na kraju je dozvoljeno da se ukrcaju u avione

samo deca i to tek posle ranjenika. Lahnulo nam je kada se i poslednji avion sretno otkacio sa aerodroma.

S obzirom da se snabdevanje hranom poboljšalo, dobili smo je avionima i od Štaba II korpusa, u diviziji se situacija popravila, a vedrije raspoloženje ogledalo se na licima boraca i rukovodećeg kadra. Borbeni moral je porastao. Jedinice XII korpusa ponovo su bile osposobljene za zadatke koje je postavljao Vrhovni štab. Neverica i pesimizam kao rukom su nestali.

— Eh — reče naš dragi Lekić, — koliko bi bilo lakše ratovati da imamo smeštaj za ranjenike. Bilo bi manje i poginulih i ranjenih, jer za čuvanje bolnica ne bi padale tolike žrtve.

PREKO GOLIJE U HERCEGOVINU

Pošto se preko Sandžaka i Crne Gore, ni ovog puta nije moglo preći u Srbiju, morali smo se hitno otkaciti od neprijatelja i izabrati drugi pravac za prelaz preko Drine. Taj put nas je vodio preko opustele Golije, Avtovca i istočne Hercegovine, zatim preko istočne Bosne, odakle je trebalo tražiti najpogodnije mesto za ponovni prelaz u Srbiju. Bilo nam je mnogo lakše, jer smo se oslobodili velike bolnice, iako smo svakodnevno u sukobima sa Nemcima, četnicima, ustašama \ zelenim kadrom imali nove ranjenike.

Preko Golije prešli smo bez borbi do sela Kazanaca. Dnevno smo prelazili oko 35 km i to sve po šumovitim, kamenitom terenu. Štabovima brigada je stalno upućivano upozorenje da se vodi računa o ishrani boraca, jer nas je očekivao ponovo veliki i težak put. Istina, avionske pošiljke hrane stizale su nešto redovnije, ali ni to nije bilo dovoljno za solidnu prehranu boraca.

Drug Tito je stalno obaveštavan o stanju XII korpusa. Čak je 25. avgusta depešom lično zahtevao od štaba korpusa da ga svakog dana obaveštava koliko je stiglo avionskih pošiljki, prethodnog dana, tj. večeri. O toj izuzetnoj brizi i pažnji druga Tita znali su i borci u jedinicama. Depeša vrhovnog komandanta o njegovoj

ličnoj brizi o XII vojvodanskom korpusu pročitana je borcima pred strojem. »Javljajte mi svakog dana koliko ste aviona hrane i drugog materijala primili prethodne večeri. Ja ću se lično brinuti da dobijete potrebno — Tito.«¹

Štab našeg korpusa, na depešu druga Tita, u znak zahvalnosti za očinsku brigu o borcima XII korpusa u najtežim trenucima, odgovorio je depešom koja je glasila:

»Tvoja očinska briga i ljubav, družo maršale, ispunjava nas snagom da savladamo sve teškoće i izvršimo sve zadatke«.

I ova je depeša pročitana borcima pred strojem. Sve je to dalo novu snagu i borcima i rukovodiocima naših jedinica.

Na prostoriji Gacko—Nevesinje, gde se postavio naš korpus, nalazile su se dosta jake nemačkočetničke i ustaške snage. Izbegavali smo borbu kako ne bismo ponovo na sebe navukli pažnju okupatorskih snaga. Tu nam je dosta pomogla i XXIX hercegovačka divizija, na čelu sa drugom Vladom Šegertom, koji je pokazao veliko razumevanje za stanje u našem korpusu. On je svoje jedinice isturao prema neprijatelju, kako bi nam omogućio da nesmetano pređemo cestu Gacko—Nevesinje. Naša XVI divizija za dva do tri dana prevalila je oko 50 kilometara teškog i **pustog** kamenitog hercegovačkog terena. Borbu smo vodili, uglavnom samo sa hercegovačkim četnicima, a 7. SS divizija ostala je daleko za nama u Crnoj Gori. Nije nam bila više za leđima a ranjenika je bilo manje pa su se lakše savladavale teškoće.

Štab korpusa je izabrao put preko Hercegovine u istočnu Bosnu, a zatim u Srbiju, jer mu je taj pravac nudio najpovoljnije uslove. Na terenu Hercegovine nalazila se XXIX hercegovačka divizija, koja nam je priticala u pomoć, a nije bila toliko iznurena kao jedinice našeg XII korpusa. Nadali smo se da ćemo uz pomoć te divizije nešto bolje prehraniti naše jedinice i sačuvati udarnu snagu divizije za odlučujuće trenutke, što se i obistinilo.

¹ Arhiv V. I. I. K 951. br. reg. 17/1.

Konačno
u Srbiji

DRINA NIJE DALEKO

Trebalo je savladati ponovo velike napore da bi se došlo do Drine. Dnevno smo prevaljivali velike razdaljine, žureći prema Srbiji. Nernci, koji su od ranije znali za naše namere uputili su u pravcu Foče 7. SS diviziju da nam ponovo onemogući prelaz preko Drine. Koncentrisane su velike snage neprijatelja.

Kada je Štab korpusa, prema prikupljenim obaveštajnim podacima, ocenio da će prelaz kod Foče biti snažno branjen, obavestio je Vrhovni štab, i pokret celog XII korpusa usmeren je na pravac Rogatica—Višegrad. Iako smo znali da se na liniji Rogatica—Sokolac nalaze delovi 7. SS divizije i četnici Radivoja Kosovića svega na 6 km od Rogatice, a bilo ih je oko 400, Šesnaesta divizija je krenula forsiranim maršem i smestila se, sa Štabom divizije, na prostor ergele Borike, nedaleko od Rogatice. Od Borika nam Drina nije bila više daleko. Odatle smo razvili obaveštajnu službu da prikupimo što više podataka o Drini i o situaciji na drugoj obali Drine.

— Sad smo najbliže Srbiji. Valjda ćemo sad uspeti da se prebacimo, jarko mu sunašće — rekao je Kamenjar.

Neprijatelj je osetio naše prisustvo i naše namere, pa je brzo intervenisao iz pravca Višegrada i Rogatice. Bilo je jasno da nema oklevanja, jer je svaki minut bio dragocen. Prikupljeni su (podaci iz sela Starog Broda, koje se nalazilo na samoj Drini, pa je odlučeno da se tu neprijatelj napadne i pređe reka.

Desno od naše divizije i korpusa, Drinu su forsirale jedinice I korpusa. Kad smo stigli na Borike izdato je naređenje Štaba XII korpusa u kojem je stajalo:

Naređujemo

»Jedinice našeg korpusa otpočeće prebacivanjem preko Drine na sektoru Stari Brod, 5. ovog meseca u sledećem rasporedu:
Šesnaesta divizija pokrenuće jednu brigadu u 5 časova ujutro sa zadatkom da ovlada

prelazom i sredstvima za prelaz preko Drine i stvori najnužniji mostobran za prebacivanje ostalih jedinica. Po uspostavljanju mostobrana i ostvarenju mogućnosti i sredstava za prebacivanje, Šesnaesta divizija će prebaciti svoju Drugu brigadu, koja će, u sadejstvu sa prethodnom, obezbediti mostobran od pravca Višegrada, ostavljajući minimalne snage za lokalno obezbeđenje... Štab korpusa kretaće se sa XVI divizijom. Prebacivanje će izvršiti sa njegovom prvom jedinicom...« itd.

SADA ILI NIKADA!

Dok se čitalo naređenje Štaba korpusa svi smo postajali, mada to nije bilo uobičajeno. Radosti nije bilo kraja. Došao je čas da se prebacimo u Srbiju, da razbuktamo ustanak i približimo se našoj Vojvodini.

— Šta veliš Marko — reče Periša, načelnik Štaba naše divizije obraćajući se Kamenjaru — nema više ni krivudanja ni vraćanja sa Drine. Sad ili nikad.

I Glavni štab Vojvodine poslao je tih dana nekoliko depeša Štabu XII korpusa, javljajući da je situacija u Vojvodini više nego dobra. U svakoj depeši je na kraju pisalo. »Nadamo se da ćete nas uskoro posetiti. Svi vas željno očekujemo«.

— Poslednju depešu — reče Periša, — poslali smo štabovima svih brigada. Nadam se da su se njenom sadržinom upoznali borci.

— Da, da — reče zamišljeno Kamenjar. — Said su naše jedinice u drugačijoj situaciji, nego kad smo išli u Crnu Goru. Svi borci znaju da preko Srbije idemo i u Srem.

Svi smo bili uzbuđeni. Kamenjar je odredio Perišu da napiše naređenja brigadama, kako ne bismo zakasnili, jer su neprijateljske snage već kretale u našem pravcu od Višegrada i Rogatice.

Ranog jutra petog septembra u napad je krenuo 13. puk 7. SS divizije, kao i ustaške i četničke jedinice u jačini od dva puka. Predpostavljali smo da će neprijatelj preduzeti sve kako bi nas onemogućio u našim akcijama; osim toga Drina je nabujala a sredstva

za prebacivanje preko reke nismo imali. U Štabu divizije smo se dogovorili da Kamenjar, komandant XVI divizije, krene sa grupom boraca na Drinu — u Stari Brod, gde je trebalo pronaći sredstva za prelaz preko Drine. Nažalost, sem nekoliko porušenih kuća, nije bilo ni materijala, ni bilo kakvog alata za rad. Na Borikama smo već vodili borbu, pa za građenje spiava nije ni bilo mnogo vremena. Imala je da odluči samo ratnička partizanska snalažljivost. I dok je jedan broj boraca pokušao da nešto učini oko spiava, Kamenjar je išao uz Drinu, tražeći kakav čamac. Iz šume se čuo glas:

— Ko je tamo? — pitao je nepoznati. Kamenjar je malo počeka, pa je i sam upitao:

— A ko je tamo?

— Ovde su četnici, a tamo?

— I ovde su četnici — odgovorio je Kamenjar, rekavši da mora za Srbiju a ne zna kako.

Rekoše mu da ne pravi splav, nego da ide još malo uz Drinu, pa će naći gvozdeni ponton.

— Sunce me ogrejalo kad sam čuo da ima ponton i da ću ga za koji minut imati u rukama — pričao je kasnije Kamenjar. — Tada više nisam imao šta da razmišljam, nego se proderah: Ura, na četnike!

Četnici trenom nestadoše, a mi nadosmo ponton u koji je moglo da se smesti oko 30 boraca. Tako smo rešili da se deo bataljona naše Druge brigade odmah prebaci preko Drine i zauzme brdo Ponos, visine 650 metara. To se moralo učiniti pre no što smo čamac mogli da osposobimo. Ali, postavilo se pitanje kako preći pobesnelu Drinu. Prvo su pozvani plivači. Prvi među njima stavili su automate preko grudi i tako zaplivali hladnom i brzom Drinom. Trojica hrabrih boraca odmah se udavila; plivati se nije moglo sa oružjem. Opet je partizanska dosetljivost pritekla u pomoć. Jednom biku vezano je nekoliko automata oko rogova i tako naoružan preteran je preko reke, dok su nenaoružani borci plivali oko njega. To je ponovljeno nekoliko puta.

PARTIZANSKA DOMIŠLJATOST

Dok se Kamenjar borio sa nabujalom Drinom i organizovao prelaz, jedinice naše XXXVI divizije već su vodile borbu na život i smrt. Neprijatelj je napadao iz pravca Višegrada i Rogatice. Na kotama Velikog i Malog Rujnika razvile su se borbe prsa u prsa sa Nemcima, ustašama i četnicima. Naročito je tešku borbu vodila V brigada XXXVI divizije, koja se nalazila u zaštitnici korpusa. Položaji na Rujniku i Lupoglavu prelazili su po nekoliko puta iz ruke u ruku. Tek posle juriša naših dveju divizija, neprijatelj je razbijen, ostavljajući 300 mrtvih i ranjenih. Uspeh naših divizija ulio nam je nadu da će ovog puta uspeti prelaz u Srbiju.

Kamenjar je u međuvremenu uspeo da preko Drine prebaci dve brigade, koje su morale ponovo da osvajaju brdo Ponos, koga su Nemci na juriš bili zauzeli. Energičnim jurišem, borbom prsa u prsa, brigade su razbile i proterale Nemce. Time je praktično bio obezbeđen prelaz u Srbiju.

Od Kamenjara smo samo čekali izveštaj za pokret ostalih naših jedinica. U Štabu divizije bili smo sigurni da je na Drini sve u redu pa smo jedinicama izdali naređenje da se tako organizuju, da na komandu: »Pokret« — sve bude spremno. Oko 16 časova stigao je kurir Nikolica, koji je radosno povikao: — Ala smo ih kokali. Najteže nam je bilo dok nismo prešli Drinu. Tada smo mi postali gospodari situacije.

— Pa kako ste prešli reku? — upitamo i Periša i ja u isti mah.

— Kako? Najpre smo prebacili manju grupu plivača, dobrovoljaca. Na robove bika svezali smo automatsko oružje i poterali ga preko reke. Bik je tako preneo nekoliko transporta oružja i naoružao prvih trideset boraca i to sve automatskim oružjem. Dotle je na mesto prelaza dovučen pontonski čamac, a na krajeve čamca vezana su padobranska užad zategnuta od obale do obale. Drug Kamenjar mi je rekao da vam samo kažem da se odmah kreće — oduševljeno završi prvi ra-

port sa Drine ovaj mladi, hrabri i vedri Nikola Radovao.

Periša i ja obavestismo Štab korpusa da krećemo na Drinu. Ranjenike i komoru poslali smo odmah, a za njima jedinicu kao zaštitnicu, sve dok se ne prebaci glavnina korpusa. Pred samu noć krenuo je i Štab divizije.

Kolona je bila hitra jer nam je to omogućavala i širina puta od Borika do Starog Broda.

Na poljani do reke slegli se ranjenici, bolesnici, komora i borci. Usko grlo, pontonski čamac mogao je da primi svega tridesetak boraca. Ukrcavanje, prevoženje i iskrcavanje išlo je sporo, pa se svaka ta operacija, iako je trajala svega nekoliko minuta, morala skratiti, kako bismo se još pre svanuće mogli prebaciti, da ne bismo ostali meta neprijateljskih aviona ili potere.

NEUMORNI KAMENJAR

Kamenjar je bio neumoran. Stajao je nasred pontona i komandovao. Premoren, ali radostan, zastao je na časak da se dogovorimo:

— Zdravko — promuklim će glasom Kamenjar — ti budi na ovoj strani i organizuj utovar, a ja ću prevoziti i organizovati istovar. Tako će ići brže.

Prvo su na redu bili ranjenici i bolesnici, zatim komora i sve što je išlo uz komoru, pa tók onda borbene jedinice. Konje i stoku, koju smo vodili sa sobom, naterali smo na Drinu bez jahača i tovara. Prvi su preplivali štapski jahaći konji. Međutim, kako ih na drugoj strani niko nije sačekivao, počeli su da ržu, a poneki i da se vraćaju. To je stvaralo još veću gužvu. Činilo se kao da životinje saosećaju sa ljudima u toj ratnoj nevolji i zajedničkom stradanju.

Tokom noći pristizale su nove kolone umornih, ali ohrabrenih boraca. Naš mali brod — ponton, radio je bez predaha. Kamenjar nije propuštao ni jedan ponton. Glasne žice su ga pred svanuće toliko već izdale da je naređivao više pokretima ruke i mimikom.

Kad se i poslednji čamac otisnuo sa bosanske strane, Marko tiho, sa prizvukom sete ali i radosti reče:

— Eh, Bosno naša, dobra si nam bila. U tebi smo doživeli mnoge i radosti i tuge. Zasejali smo te kostima divnih boraca Vojvodine. U tebi smo dobili i sva ratnička priznanja i velika ratna iskustva. Ponekad smo i grešili prema tebi, ali nemoj, junačka Bosno, da nas po tome pamtiš. Pamti nas po herojskim delima i nesebičnosti naših boraca. I mi tebe nećemo pamtiti po zlu, koju su nam učinili četnici, ustaše i zeleni kadar. Znamo mi dobro da je prava Bosna ponosna i partizanska. Odosmo u Srbiju, pa onda do naše pitome Vojvodine koja nas željno čeka. Nadam se, da se u tebe, Bosno moja, nećemo više vraćati kao ratnici*

Kad smo i poslednji čamac prevezli, zatekli smo Stab korpusa, pod jednom bukvom, na obali Drine, odakle je posmatrao prebacivanje i odmah naredivao da se jedinice kreću u mesta koja su im naredbom određena.

Kad je pristao i poslednji čamac, uz obalu Srbije. Kamenjar se kao klada srušio pored bukve i zatražio cigaretu da zapali.

Dan je već uveliko podigao mračnu zavesu noći, koja nam je odlično poslužila u izvršenju velikog i teškog zadatka. Prebacili smo dve divizije i sve njihove prateće delove, samo sa jednim malim gvozdenim pontonom i bez ičije pomoći.

Na jutarnjem suncu koje se pojavilo mogli smo dobro da vidimo kako izgledamo. Ličili smo na logoraše ali smo zračili radošću.

Završila se teška drama, čija je pozornica bila na tlu Bosne, Hercegovine i Crne Gore, a u kojoj su učestvovali mnoge vojske i narodi tih krajeva. Ta dramatična igra, samo u poslednjem činu, trajala je za naš korpus punih šest meseci danonoćnih pokreta, borbi, gladovanje i umiranja. Prelaskom preko Drine, završen je taj herojski čin. Eto, zbog svega toga smo i mog-

* Kamenjar nije ni slutio da će po završetku rata sa okupatorom, doći sa svojom divizijom ponovo u istočnu Bosnu da uništi četnike i ustaške grupe koje se nisu htele pomiriti sa činjenicom da su izgubile rat.

li da budemo srećni i zadovoljni, iako premoreni i iscrpljeni.

Posmatrajući nas, Španac nije mogao a da ne izrazi svoje oduševljenje:

—• E, drugovi naši, izvršili smo veliki zadatak, koji je pred nas postavio Vrhovni komandant, drug Tito. Sedma SS i 13. divizija mogu da nam pijunu pod prozor. Dočepali smo se Srbije, u kojoj su neki od nas već 1941. započeli borbu. Sad nas više niko iz nje isterati neće. Vama, drugovi iz štabova divizija svako priznaje za dobru organizaciju i izvođenje celog ovog podviga.

Konačno smo došli i u herojsku Srbiju, Srbiju koja je skoro pune četiri godine roptala i borila se protiv okupatora i četničkih zlikovaca. Napredna Srbija se nije predavala. U njoj je baklja ustanika za sve vreme rata gorela i sve više se rasplamsavala.

MORAL UVEK NA VISINI

Razmišljao sam o bilansu minulog šestomesečnog perioda. Bio je to težak, ali slavan put naše XVI vojvođanske divizije tj. XII korpusa. Samo za poslednji mesec dana nastupanja i odstupanja ka Drini i od Drine, XVI divizija je prešla oko 800 km opustelog i besputnog planinskog terena. Dnevno se prevaljivalo oko 20 do 30 km i to uglavnom noću, dok se po danu vodila borba sa neprijateljem raznih boja, najviše sa Sedmom i Trinaestom SS divizijom.

Za dva meseca borbi i marševa umrlo je samo od gladi oko 67 mladića i devojaka iz naše divizije, čije grobove verovatno roditelji i rođaci nikad neće uspeti da pronađu.

U teškoj i neravnoj borbi za šest meseci divizija je imala 633 poginula, 1.104 ranjena borca, i preko 500 nestalih. Oko 2.300 boraca nije bilo sa nama u stroju, prilikom prelaska u Srbiju. To nam je teško padalo na srce.

Posle tolikih borbi, fizičke snage bile su istrošene, ali je moral uvek bio na visini. Mora se reći da nikad

nije došlo u pitanje izvršenje nekog zadatka i pored velikih gubitaka i stradanja. Istina, bilo je boraca koji su izostajali, pa su ili umirali, ili ostajali na putu kao plen fašističkih hijena. Ili se opet probijali do drugih jedinica, do Srema, pa onda opet pronalazili svoje jedinice. Ali nikada nisu postajali neprijatelji i izdajnici.

U tim danima imali smo posebna zaštitna odeljenja po jedinicama, koja su prikupljala sve one koji zbog teške fizičke iscrpljenosti nisu mogli dalje. Topla drugarska reč u takvim časovima značila je sve. Mnogi su preživeli slabosti i vratili se u svoje jedinice, nastavlajući da se hrabro bore protiv neprijatelja. Nema zabeleženog slučaja da je bilo ko od lili boraca prešao u redove neprijatelja.

Iz naše divizije, prema sačuvanim podacima, od njenog formiranja do prelaska u Srbiju, osuto se, ili kako smo mi to tada nazivali dezertiralo, svega oko 100 boraca. To nije mali broj, ali je poznato da se u nekim drugim jedinicama, samo u VI neprijateljskoj ofanzivi, na primer, osulo po 400—500 boraca (Gligo Mandić: »XVII istočnobosanska divizija«), U prvim mesecima 1942. godine bilo je takođe slučajeva na Romaniji i Ozrenu da su čitavi bataljoni sa kompletnim naoružanjem prelazili u četnike, likvidiravši, pre toga, političko i vojno rukovodstvo bataljona. U vojvodanskim jedinicama takvih slučajeva nije bilo. To se mora imati u vidu, kada se ocenjuje moralna čvrstina i politička zrelost vojvodanskih partizana.

Naša XVI divizija upisala se u imenik slavnih divizija, zahvaljujući i toj svojoj osobini, što joj je podiglo veliki ugled kako u narodu, na čijem je terenu ratovala, tako i u Vrhovnom štabu.

Za 6 meseci naša divizija uopšte nije imala odmora. Praktično od svog formiranja bila je stalno u pokretu i borbama, a za vreme sedme neprijateljske ofanzive snage korpusa bile su strašno iscrpljene, pa su borci mesecima ličili na one koji su tek preživeli pegavi tifus.*

* Danas ima takvih, koji smatraju da XII korpus nije trebalo da ide za Crnu Goru, gde je toliko stradao od gladi i borbi. Šta više, neki to pripisuju u greh tadašnjem rukovodstvu korpusa. Mislim da su takve

U BUNTOVNOJ RAĐEVINI, POCERINI I MAČVI

Srećni smo bili što smo konačno stupili na tie Srbije. Smeštajući se u selimaj gde Drina pravi prirodnu okuku, pitali smo se kako li će nas prihvatiti ovaj narod, koji nas je od srca podržao 1941. godine, ali koji je u našem odsustvu bio i proganjan i obmanjivan od četnika. Za dugo vreme partizanskog odsustvovanja četnici su u mnogim selima osnovali svoja uporišta, a obećanjima i na prevaru naterivali mlade ljude da im služe. Pronosili su mnoge neistine o nama komunistima u čemu ih je okupator i moralno i materijalno pomagao.

Dogovorili smo se, stoga, da napišemo pismo štabovima brigada u kojem bismo objasnili situaciju i skrenuli pažnju kako da se ponašaju u ovom prostoru na kome su tako dugo vladali četnici i njihovi gospodari, Nemci. Ovde nije bilo više ustaša, ni zelenokadrovaca, ali su vladali Nemci, četnici i nedićevci.

Štab divizije se smestio kod seljaka Stanoja, bolje stojećeg seoskog domaćina. Imanje mu je ostalo skoro nedirnuto. Pune staje stoke. Davao nam je i više nego što smo uzdržano i korektno tražili, žaleći se da je stradao od četnika i nedićevaca. Sve što nam je davao mogli smo da platimo, imali smo nedićevskih dinara za te potrebe. Kad smo ponudili novac, u neverici je gledao našeg intendanta i rekao:

— Sinovče, šta ti bi da plaćaš? Ovuda je prolazila mnoga vojska, svaka je uzimala, ni jedna nije plaćala. Ko nije hteo da da, ode mu glava. Nama su četnici govorili da vi sve uzimate, da odvodite i žensku mlađež, a vi nam još i plaćate. More, neka vam bude blagosloveno što ste potrošili — prekrstio se na kraju domaćin.

U kući domaćina Stanoja dobro smo se nahranili, a obavešteni smo i od štabova brigada da su se i ostale jedinice odmorile i nahranile.

tvrdnje u najmanju ruku neosnovane, ukoliko nisu i zlonamerne. Štab korpusa, nije učinio ni jedan potez, a da to nije naredio ili odobrio VS. Jedinice SS divizija sa ustašama i četnicima nametale su nam pravce kretanja, a mi smo bili opterećeni, velikim brojem ranjenika i bolesnika. Zbog njih smo morali da preduzimamo mnoge marševe i borbe što u društvu situaciji ne bismo radili.

— Ima kuća gde se oseća da nas vole, a ima i onih koji daju iz straha — javljali su nam iz štabova brigada.

Prvi dan u Srbiji »prošao je bez borbe, u odmora, sa dobrom ishranom. I seljaci su se radozinalo okupljali oko nas da vide veliku partizansku vojsku kakvu do tada još nisu videli, nudeći našoj vojsci sve što joj je trebalo.

Sutradan, sedmog septembra, sve jedinice XII korpusa doživele su nesvakidašnju radost. Vrhovni komandant je depešom br. 32 pohvalio XII korpus za uspešan prelazak u Srbiju. Depeša je glasila:

»Za primernu upornost i junaštvo pri izvršenju zadataka u šestomesečnim neprekidnim borbama sa okupatorom i domaćim izdajnicima izražavam svoju zahvalnost i priznanje borcima, oficirima, podoficirima i političkim komesarima XII korpusa na čelu sa komandantom general-majorom Danilom Lekićem. Forsiranje reke Drine pod najtežim okolnostima, uz teške bojeve i skoro bez sredstava za takav poduhvat, dokaz je da slavne vojvodanske divizije XII korpusa dostojno zauzimaju jedno od prvih mesta u redovima NOB«.

Vrhovni komandant maršal Jugoslavije
Tito*

I za borbe i za rukovodioce lepša dobrodošlica nije se mogla poželeti. Naredili smo da se depeša druga Tita pročita pred postrojenim borcima i da se priredi u svakoj brigadi skromna svečanost. Znali smo da će depešu objaviti i Radio Slobodna Jugoslavija, da će se o nama čuti i proslavljati širom Vojvodine, pa i širom Jugoslavije.

Istog dana, sedmog septembra, i Štab korpusa i Štab XXXVI divizije naišli su u naš Štab, da se odmorni i nahranjeni, malo proveselimo. Danilo Lekić je odmah predložio da se trampci »negleduše«, sve što se imalo. Na to nas nije morao dugo nagovarati, jer je to bila stara praksa partizana. Kad je trampa, uz du-

* Spomenica 15 vojvodanskih brigada.

hovita i drugarska peckanja, završena, Španac reče ozbiljno:

— Je li tramapa okončana? E, sad da predemo na ozbiljnije stvari. Vadite sekcije i slušajte me dobro.

Razdragana lica odjednom postadoše opet ozbiljna, uprtih očiju u svog cenjenog komandanta korpusa.

— Drugovi, da se dogovorimo — poče Španac — o našim zadacima na novoj teritoriji. Crvena armija se približava istočnim granicama Srbije. Rumunija je, kao što znate, izašla iz Trojnog pakta, Bugarska se takođe sprema da iziđe iz tog saveza. Položaj kvislinga u Srbiji se svakim danom pogoršava. Nemci osećaju kraj i ubrzano se povlače iz Grčke. Pored Nemaca u Srbiji se još nalazi i oko 9.000 četnika. Sve je to ološ koji je ogrezao u krvi i neće se lako predati. Ovog časa u Srbiji se nalazi i dosta naših snaga. Ako se bude dobrokoordiniralo, neprijatelj nam ništa neće moći. Naš korpus se nalazi na levom krilu do same Drine. Desno od nas je I proleterski korpus. Pravac našeg nastupanja je: Tara—Bajina Bašta—Suvodanje—Krupanj—Loznica—Cer, sa ciljem da što pre izbijemo na Savu. Kao što vidite drugovi, Beograd je na vidiku.

Za vojvodanske jedinice to je imalo posebno značenje, jer su se približavali davno željenom rodnom kraju.

JOŠ TRI BRIGADE

Posle Lekićevog izlaganja počeo je dogovor o pravcima kretanja XVI i XXXVI divizije.

Naša XVI divizija dobila je zadatak da krene pravcem Povlen—Medvednik, gde su se nalazile jače neprijateljske snage i to mahom četničke. Najviše nas je zabrinjavalo što smo imali malo municije.

— Kad bismo imali nešto više municije — rekao je Periša, — malo bi neprijatelja iznelo živu glavu. Oni su već demoralisani, jer vide da im brod tone. Ali, da nam je samo malo više municije.

U to vreme u celoj zemlji jedinice NOP-a postizale su vidne rezultate. U prvoj polovini septembra Vrhov-

ni štab je uputio depešu Štabu XII korpusa iz koje se videlo da je položaj Nemaca i njihovih satelita i na Balkanu veoma težak. Snage Nemačke koje su se u Grčke i Albanije povlačile preko Makedonije i Srbije, nisu više mogle da se koriste prugama, već su bile prisiljene da idu razorenim cestama.

»Od svih jedinica — kaže se u depeši Vrhovnog štaba — tražim maksimalno razvijanje inicijative i ofanzivnog poleta«. ... »Od vas tražim da ne dozvolite Njemcima da se organizovano povuku i iznesu oružja **!** naše zemlje«.

Trinaestog septembra Glavni štab NOV i POJ za Vojvodinu takođe se javio depešom u kojoj nas je obavestavao da je na stranu naših jedinica prešlo oko 1.850 domobrana sa 90 oficira i punom ratnom spremom. To je omogućilo Glavnom štabu Vojvodine da formira još tri nove brigade.

Procenjajući situaciju u Srbiji i u Vojvodini, Štab korpusa preduzeo je sve da se prouči i razradi naredba Vrhovnog komandanta. Održavani su partijski sastanci u svim jedinicama naše divizije. Titova naredba postala je naš zavet, borbena parola svih naših boraca i rukovodilaca. Ona je bila misao i ideja vodilja svih naših akcija do konačnog oslobođenja naše zemlje.

U naredbi štaba korpusa je stajalo:

»Neka kao odgovor na naredbu druga Tita bude naša zakletva: Druže, maršale, ni jedan Švaba neće preko našeg sektora i umaći u Nemačku«.

Za sedam dana od kako smo prešli Drinu napredovali smo više od 100 km i stigli u Rađevinu. Ispod Medvednika četničke bande su se organizovale i počele da daju otpor, ali naše borce više ništa nije moglo zadržati. Četnici su se trudili da poslednjim snagama, na život i smrt, ovladaju masivom Medvednika. To im je na momente i uspevalo. Našu III i V brigadu uspeli su privremeno da potisnu, iz prostog razloga što nismo imali dovoljno municije, pa smo se tukli čak i kamicama i kundacima.

Pošto više nismo smeli da dozvolimo da četnici drže masiv Medvednika, jer su se jedinice I proletarskog korpusa već borile za Valjevo, Štab XII korpusa nare-

dio je protivnapad. Noću 14/15. septembra vođena je žestoka borba, a naročito na brdu zvanom Debelo brdo, koje je branila četnička tzv. »Arijska brigada«. Pred zorom smo razbili četničku odbranu pa su se dali u bekstvo prema Drini.

Od Vrhovnog štaba 16. septembra stigle su dve depeše kojima se izveštava da I proleterski korpus vodi u Valjevu ulične borbe, a da jedinice našeg korpusa moraju da gone četnike, kako bi se olakšala borba jedinicama I korpusa. Saopštena nam je i vest da su partizanske jedinice oslobodile Zvornik.

Borbe na Medvedniku—Povlenu i Jablaniku posle prelaska u Srbiju, spadaju u veoma teške za naš korpus. Naročito je bilo žestoko i krvavo 14/15. septembra. Ta borba nije zaostajala za onima koje je vodio naš korpus u Bosni, do prelaska Drine.

BORBE PRSA U PRSA

Događalo nam se da je čitava brigada morala da napušta teren, da se obezbedi municijom, pa da ponovo ide u osvajanje. U vreme borbi na Medvedniku padala je kiša i planina je bila obavijena maglom, pa saveznički avioni nisu mogli da nam dopreme municiju i drugu ratnu opremu, što je jedinicama našeg korpusa još više otežavalo borbu. Borci su morali da štede svaki metak, a borbama prsa u prsa osvajali su položaje. Besprimerno junaštvo pokazala je V brigada XXXVI divizije. Samo za jednu noć izgubila je 14 boraca a 18 je ranjeno. Jedinice I proleterskog korpusa, razbile su četnike, ali su nove grupacije naletale na XII korpus, u poslednjem ropcu, kao divlja zver.

Sa radošću smo se približavali Mačvi, naročito oni među nama koji su imali sreću i zadovoljstvo da se 1941. bore zajedno sa narodom ovog kraja. Taj narod je još u prvim danima ustanka pokazao svoju privrženost narodnooslobodilačkom pokretu. Nikad se ne mogu zaboraviti dani provedeni sa mačvanskim i jadar-skim partizanima, kad se skoro ceo narod listom digao na ustanak. Upoznao sam tu divne drugove koji su

rukovodili ustankom i partizanskim odredima: Dobrasava Radosavljevića Naroda, Miku Mitrovića Jarca, Nebojšu Jerkovića, Danila Lekića Španca, popa Vladu Zečevića, Milana Belovukovića Devu, Mirka Bibića Španca, Nikolu Vlaškog, Mileta Ivkovića, Veru Blagojević i mnoge druge. Mnogi od tih divnih junaka nisu više među živima. Umesto njih stasali su novi borci i junaci, sa kojima zajedno završavamo ono što su započeli heroji u Mačvi 1941. godine.

Razmišljao sam o tom kraju i narodu koji se 1941. godine digao na ustanak, narodu koga je kaznena fašistička ekspedicija desetkovala, kuće popalila i uništila. Taj narod pune četiri godine živeo je pod četničkom kamom, čekajući nas, radujući se svakom našem uspehu. Dogovorio sam se sa Štabom da napišemo pismo borcima naše XVI divizije, da ih obavestimo kakav je ovaj narod bio 1941. godine, i šta je sve doživeo u dugim godinama okupacije, kako bi borci znali da se ponašaju prema ljudima ovog kraja. Predvideli smo da može biti i slučajeva neverice, da se može dogoditi da seljaci napuste sela pre našeg dolaska, što ne bi bilo neobično, jer su četnici pune trt godine širili irsiogavnije laži o partizanima, ostavljajući tragove u ovoj sredini.

Pismo upućeno borcima divizije, 18. septembra 1944. godine, čitano je u jedinicama i prihvaćeno sa razumevanjem. Naši borci ponašali su se zaista kao prava narodna vojska. U svojim sećanjima Sava Sogić Kusa je, između ostalog, zapisao:

»Mi smo se tada držali strogo pravila da ne uzimamo ništa samovoljno, pa ni hranu. Prolazili smo pored Drine kraj zrelih šljivika, savijene grane od roda, a borci gladni, ali ne beru. Ne diraju čak ni opale šljive. I narod je to odmah zapazio. Uočio je razliku između nas i četnika«.

Slava o našim brigadama koračala je ispred nas. Zato su nas ljudi, iako dotle zaplašeni od četnika, primali toplo.

»Takav je recimo bio doček posle oslobođenja Bajine Baste. Dočekali nas ljudi, a pre sve-

ga oni stariji borci iz balkanskih i prvog svet-
skog rata, pripremali nam jaganjce, pa čak i
ovnove. Žene iznele hleba i sira i započe goz-
ba.*

Devetnaestog septembra XVI divizija krenula je u
pravcu Krupnja, gde se nalazilo oko 3.000, a na širem
prostoru još oko 1000—1500 četnika. Šesnaestoj divi-
ziji je dato naređenje da razbije te četnike koji su se

*U selu Rahiću kod Brčkog, partizansko pozorište
Vojvodanske divizije daje priredbu*

ukopali na svim dominantnim položajima oko grada.
Naše jedinice su požrtvovano, znajući da se radi o ko-
načnim bitkama, za kratko vreme, ovladale Krupnjem,
u kome su četnici imali oko 100 mrtvih.

Posle oslobođenja Krupnja postrojena je IV briga-
da koja je uz pesmu, čvrstim vojničkim korakom, pro-
marširala glavnom ulicom. Zatim je komandant naše
divizije, Kamenjar, poveo prvo partizansko kolo uz
zvuke harmonike. Najviše su se oko nas okupljala de-
ca i po neki stariji čovek. Jednog od tih starijih upitao

* Sava Sogić Kusa: Sećanja komandanta vojvodanskih brigada.

sam šta misli o partizanima. Malo je počutao, pogledao unaokolo, pa kad se uverio da ga niko ne gleda, na uho mi šapnu:

— Ma, sinovče moj, o vašoj vojsci mislimo dobro, samo me brine hoćete li se vi sad zadržati? Nećete li opet u Bosnu, a mi da ostanemo na milost i nemilost četničkom zulumu kao 1941. godine. Mnogo smo zla videli za ove tri godine. Kamom su vladah, seme im se zatrla, da bog da.

Kad je završeno kolo pošli smo u pravcu Loznice. Ali je prvo trebalo likvidirati četničko uporište u rudniku Zajača. To je bio zadatak naše II brigade, koja je iznenadnim manevrom izbila u Zajaču i pripucala. Četnička posada se odmah razbežala, ostavljajući pečene jaganjce i prasiće.

U manjim mestima kao što su Koviljača i Loznica, nalazili su se četnici, vojnici Srpske državne straže i belogardejci. Trebalo je brzo dejstvovati i goniti ovu demoralisanu vojsku. Dvadeset trećeg septembra XVI divizija je izvršila sve pripreme za napad. Naređenje koje je izdao Štab divizije imalo je više politički, nego vojni karakter. Ukazivalo se da treba što solidnije politički pripremiti sve borce i rukovodioce i održati četne i bataljonske konferencije o značaju borbi u gradu, o tome kako se zauzimaju bunker i utvrđene zgrade, da se ne sme zalaziti u privatne kuće i stanove, ni u skladišta. Oni koji se ogreše o naređenje, biće pozvani na najstrožiju odgovornost, vojnu i političku. Na odgovornost će biti pozvani i njihovi pretpostavljeni.

Naređenjem se striktno ukazivalo da borci ne čine greške, kakvih je ponekad bilo u krajevima odakle smo dolazili. Znali smo, a to nas je i vlastito iskustvo naučilo, da moramo ostaviti utisak disciplinovanih oslobodilaca Mačve, jer je partizanima uvek bilo jasno da rat ne dobija onaj koji ima najviše oružja, nego onaj koga narod prihvati i podrži.

Napad na grad počeo je u 21, umesto u 20 časova, kako je bilo predviđeno. Borbe su vođene za položaje oko same Loznice i već do 24 časa divizija je ovladala spoljnom odbranom grada, koji su branili vojnici Srp-

ske državne straže sa belogardejcima i jednom četom Nemaca. Štab divizije je bio obavešten da grad brani oko 600—700 vojnika i da su demoralisani. Međutim, pružili su žilav otpor, naročito u samom gradu. Najžešće borbe vođene su oko železničke stanice, jer se neprijatelj nadao da će mu vozom stići pojačanje iz Šapca. Ali do svanuća zauzeli smo grad i sva uporišta neprijatelja, koji se povukao u pravcu Lešnice.

U Loznici je zaplenjeno skladište obuće i odeće, 50 sanduka puščane i mitraljeske municije i dosta minobacačkih granata. Neprijatelj je imao oko 100 mrtvih. Iste noći zauzeli smo i Koviljaču. Štab divizije se smestio u Loznici, gde je ostao dva dana. Odmah smo razvili politički rad i organizovali masovan politički zbor na kojem sam i ja govorio o našoj pobedi, o zločinima okupatora u našoj zemlji, o četničkoj izdaji, o potrebi da svi krenemo u borbu da dotučemo fašiste i njihove sluge.

Posle zbora nešto mladića i devojaka javilo se da dobrovoljno krene u naše jedinice, a u oba mesta organizovana je narodna vlast, koja je odmah počela da funkcioniše.

Posle Loznice, trebalo je ovladati Cerom i Iverkom, da se Pocerina i Mačva konačno oslobode. Prema obaveštenjima, na Ceru se nalazilo nešto preko 4.500 četnika (tri Račićeva četnička korpusa i Majevički korpus). Pošto su naše snage bile dvostruko jače, štab korpusa je već 25. septembra naredio da se krene u opšti napad na celom frontu. Borbeni moral naših jedinica bio je na visokom nivou, iako se išlo iz borbe u borbu bez odmora. Srećom, na ovom terenu se vojska dobro hranila, a imali smo i dosta municije, jer su nas sa-veznici počeli redovnije snabdevati.

Dvadeset šestog septembra u zoru počeo je napad na Iverak. Bilo je kišno vreme, a teren blatnjav i maglovit. Naše jedinice su, uz žilav otpor četnika, ovladale Iverkom, pa su se četnici povlačili u pravcu šapca i sela Radovinaca, u očiglednoj nameri da se prebace preko Drine u Bosnu. Oko 18 časova otpor neprijatelja je bilo potpuno slomljen. Čuveni istorijski Cer bio je u

rukama partizana. Ponovo su na njemu zapraštale partizanske puške, koje su umukle krajem 1941. godine, ponovo se zavijorila slobodarska crvena zastava koja je 1941. ovde izrešetana i skinuta.

Štab divizije smestio se u Bogatiću, u onoj istoj kući na kojoj se, sećao sam se, 1941. godine vijorila crvena zastava. U toj kući su odbegli politički osuđenici iz Sremske Mitrovice 1941. godine bili gosti bogatičkih partizana. Tu su se sreli sa novom narodnom vlašću, koja je organizovala partizanske radionice, narodne kuhinje, narodnu pravdu itd.

Tu, u Bogatiću osećao sam se kao kod svoje kuće, konačno malo predahnuvši. U partijskom rukovodstvu sreza Bogatić bili su ljudi, ranije borci naše divizije, pa srećni što je njihov kraj konačno oslobođen, ukazivali su nam drugarsku ljubav i pažnju, nastojeći da nas što bolje ugoste. Sreli smo se i sa partijskim rukovodstvom sreza koji je, iako ilegalno, dobro funkcionisao, a na čijem čelu su se nalazile drugarice Gana Stanisavljević i Ljubica Delić Buća. Sa njima smo se znali još od 1941. godine iz Bosne, pa nam je utoliko bilo lakše da uspostavimo kontakte i zajednički sačinimo plan za politički rad.

U Štabu divizije imali smo priliku da sumiramo borbeni put naše divizije i XII korpusa od prelaska Drine do izbijanja na Savu. U periodu od oko 30 dana postignuti su veliki vojnički i politički uspesi. Jedinice su nam se popunile, organizaciono sredile i nahranile. Moral je bio na zavidnoj visini. Za razliku od situacije u VII ofanzivi, kada smo odstupali i gladovali, sada smo nastupali i bili siti. Pobedom na Drini, ovladali smo uspešno Povlenom, Jablanikom, Medvednikom i Soko planinom. Razbili smo četnike na severnim padinama Medvednika, oslobodili Bajinu Baštu, Osečinu, Pecku, Krupanj, Ljuboviju, Loznicu, Koviljaču i Lešnicu. Potukli smo četničke grupacije u dolini Jadra, na Iverku i Ceru, oslobodili celu Mačvu i Pocerinu i izbili na Savu gde smo uhvatili vezu sa VI brigadom koja je prethodno u Sremu izvodila akcije a sada prešla u sastavu divizije. Isto tako uspostavljena je i veza sa jedinicama IX vojvođanske brigade, koja je formirana

11. septembra. Sa brigadom se nalazilo i nekoliko stotina boraca koji su čekali da stupe u jedinice XII korpusa. Od novih boraca odmah su organizovane čete, a zatim desetodnevni kursevi. Uz pomoć Politodela divizije izrađen je politički program sa temama:

- Razvitak i ciljevi Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije;
- Narodnooslobodilački odbori kao prava narodna vlast;
- O federativnoj demokratskoj Jugoslaviji itd.

Po završenom kursu čete su uključivane u bataljone.

Šesnaesta divizija ostala je na terenu Mačve do petog oktobra, gde se na prostoru Jadrana, Pocerine i Mačve nalazio i ceo XII korpus.

Uz pomoć političkih radnika sa terena organizovan je politički rad; nije bilo skoro ni jednog sela u kome nisu održavani zborovi i konferencije. Jedan takav zbor održao sam u selu Badovincima, koje je za četnike bilo odskočna daska za prelaz preko Drine u Bosnu. Došlo je podosta seljaka, mahom starijih ali i nepoverljivih, što je bilo i razumljivo. Držao ih je još uvek strah od četnika.

Posle tri godine narod Mačve je ponovo slobodno disao. Divno je bilo među tim ljudima. Mladići i devojke počeli su masovno da se javljaju u partizane. Tih dana je stupilo u naše redove oko 1.500 novih mladih boraca, pa je od njih formirana I mačvanska brigada, sa dva bataljona XI divizije i Mačvanskim partizanskim odredom. Za komandanta brigade postavljen je Ante Mioč, španski borac.

Mačva, Jadar i Pocerina živnuli su tih dana. Ilegalni partijski radnici, koji su se krili pre našeg dolaska, legalizovali su se. Mačva je ponovo ličina na ustaničku 1941. godinu.

Sreću i razdraganost tog naroda ubrzo je pomutio nagli pokret našeg korpusa, jer je već šestog oktobra dobio naređenje da usiljenim maršem krene prema Beogradu, preko Banjana i Uba. četnička propaganda je to odmah iskoristila, tvrdeći da se naše jedi-

nice povlače pod jakim pritiskom Nemaca i četnika koji dolaze iz Bosne. Pod takvom psihozom masa naroda krenula je za vojskom, jer su se ljudi bojali četničko-nemačke odmazde, sećajući se 1941. godine, kad su se partizani stvarno povukli, pa su mnoge kuće nestale u plamenu, a cele porodice uništene. Sa nama je krenuo i jedan deo partijskog kadra, dojučerašnjih ilegalaca, ali su se ubrzo vratili na svoj teren.

Kada smo krenuli prema Beogradu, počela je opet četnička propaganda, pa je partizanska komanda mesta u Loznici morala preko zvučnika da objavi: »Maršal Tito je naredio Špancu da hitno krene sa korpusom i da opkoli Beograd«. To je umirilo narod, koji se još jednom uverio da su četničke laži bile kratkog veka i da im se više neće pružiti prilika da žare i pale po junačkoj zemlji partizanskoj.

KONAČNO U SLOBODARSKOM BEOGRADU

Na putu ka Beogradu morali smo da savladamo još nekoliko značajnih neprijateljskih uporišta, kao što su bili Obrenovac i Barič, gde su se nalazila veća skladišta municije. Većina ih je bila minirana, a na prilazima iskopani rovovi. Odbrana je bila dobro utvrđena i organizovana. Napad na Obrenovac u kome su učestvovali XI i XVI divizija izveden je 9. oktobra noću, u 24 časa. Nemci su se uporno borili, stalno dobijajući pomoć i pojačanje iz pravca Beograda koji je bio u rukama Nemaca, iako je XI divizija u jednom snažnom naletu preseikla komunikacije Beograd—Barič—Obrenovac. Međutim, morala se povući sa te komunikacije, jer je usledio jak pritisak nemačkih snaga. Sutradan, 10. oktobra uvedene su u borbu nove, sveže snage III vojvođanske brigade. Ni ponovni napad nije uspeo. Štab korpusa je naredio da izvesne snage blokiraju Obrenovac, a ostale krenu ka Beogradu. Jedanaestog oktobra glavna snaga XVI divize (II i IV brigada) prešla je reku Kolubaru i smestila se u selima Vraniću i Meljaku. Prva brigada, koja se već nalazila u Vranićima, dobila je zadatak da napadne neprijateljsko upo-

rište u Maloj Moštanici, gde se, prema obaveštenjima, nalazilo oko 300 Nemaca i belogardejaca sa osam minobacača. Nemci su kao i belogardejci pružali žilav otpor; u toku borbi stigao je kao pojačanje oklopni voz sa oko 100 vojnika. Brigada se borila sve do mraka, kada je otpor neprijatelja slomljen, a on se sa ostacima povukao prema Umki.

Naše jedinice su u toj borbi uništile oklopni voz, jedan tenk i zarobile dosta oružja. Porušena je železnička pruga u dužini od četiri kilometra.

U Moštanici i Vraniću seljaci su nam pričali o češnoj strahovladi i pokolju nedužnog življa pred sam dolazak naših jedinica, naročito u Vraniću.

Štab divizije bio je smešten u Velikoj Moštanici, kad je primio naređenje Štaba korpusa za napad na Beograd, koji je trebalo da usledi zajedno sa borcima Crvene armije iz staljingradskih i lenjingradskih bitaka. Da li je bilo išta časnije i lepše za ratnika? Oslobođenje Beograda predstavljalo je čast i priznanje svakoj našoj jedinici i svakom borcu.

U prigradskom naselju Ostružnici izišlo je svo stanovništvo da nas pozdravi i zaželi nam srećan put u Beograd. Odmarajući se i pripremajući u centru sela za veliki zadatak, pred nama iskrsnuše terenska ratna kola, tanketa iz jednog štaba Crvene armije. Poleteli smo crvenoarmejcima u susret. Bio je to veliki i nezaboravan doživljaj za sve nas, koji smo se toga trenutka tu zatekli. Svako je želeo da izbliza opipa ta ruska, ratna kola. To je bio naš prvi susret sa borcima protiv nemačkog fašizma iz daleke, a drage nam zemlje. Sve fremate rata saveznici su se borili daleko od nas i brinuli svoje brige, a sad se direktno srećemo, rame uz rame, sa borcima slavne Crvene armije. Za čas se okupilo i naroda iz sela Okruglice. Svako je hteo da vidi i pozdravi borce slavne Crvene armije. Od uzbuđenja nisam mogao da izdržim a da se ne obratim okupljenom narodu. Popeo sam se na rusku tanketu, i tako govorio vojsci i narodu, da su drugovi bili iznenađeni otkuda mi ta snaga. A kako je i ne bi bilo? Na domaku smo Beograda. Naša vojska sa svih strana kreće u oslobođenje našeg herojskog grada u kojem su donesene od-

luke, 4. jula 1941. o dizanju ustanka. Za nas će oslobođenje Beograda, biti najveća čast, priznanje i istorijski datum naših slavnih bitaka i pobeda.

Ovde, oko Beograda i u Beogradu, počeli smo od malih grupacija ustanika koje su postepeno izrastale u odrede i brigade. Sad se pred tim našim hrabrim Beogradom pojavljujemo kao grupe armija, koje su stekle veliko ratno iskustvo i priznanje širom Jugoslavije i u svetu, i u kojima se bore pripadnici svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Svi smo, evo, stigli pred kapije našeg slobodarskog Beograda da ga oslobodimo. Mudra je bila odluka druga Tita da u oslobađanju glavnog grada učestvuju pripadnici svih naroda Jugoslavije. To je davalo još veću snagu i polet, jer će slobodu Beogradu pored lokalnih jedinica, doneti i jugoslovenske i internacionalne.

Nemci su prema Beogradu nadirali sa juga Srbije, ali su ih naše jedinice i jedinice Crvene armije presekle na dva dela. Jedinice koje su bile bliže Beogradu, kao i jedinice III ukrajinskog fronta, koje su se nalazile na obali Dunava, dobile su naređenje da 14. oktobra krenu u apšti napad za oslobađenje grada.

Naša XVI divizija prodirala je pravcem: Banovo brdo—Mihajlovac—Čukarica—železnička stanica—Savsko pristanište. Kolonu XVI divizije sačinjavale su Prva i Druga vojvođanska brigada, koje su se kretale od Ostružnice ka Makišu i Čukarici. Makiš je neprijatelj uporno branio. Naša Prva brigada tokom dana nekoliko puta je bezuspešno jurišala. Tek noću 14/15. oktobra brigadi je uspelo da protera neprijatelja u pravcu Čukarice. Zajedno sa II brigadom, preko brisanog prostora, nastavljen je pokret ka Čukarici, gde se neprijatelj žilavo branio, dobro utvrđen u školskoj zgradi. Borbe su nastavljene i sledećeg dana. I tek kada je II bataljon Prve brigade uspeo da se ubaci u pozadinu neprijatelja, on je panično počeo da odstupati. Znali smo da beže kada im se vatra potpali na mestu gde su osetljivi, gde se narušava njihov šablonski poredak, i da se osećaju izgubljenim sve dok ga ponovo ne uspostavi. Tako je bilo i ovog puta. Na pro-

bijenoj breši, neprijatelj je brzo uspostavio svoj red, organizovao se i izvršio protivnapad. Naši štabovi su ocenili da je bolje to uporište blokirati manjim snagama, a da glavnina krene u pravcu železničkog mosta na Savi i prema »Mostaru«! U toku celog marša naše jedinice su praćene ubitačnom artiljerijskom vatrom sa Bežanijske kose, ali nisu odstupale, niti zaostajale.

Štab divizije kretao se sa I i II brigadom. Nastojali smo da budemo što bliže frontu, kako bismo bili u stalnom kontaktu sa najisturenijim jedinicama a po potrebi da interвениšemo i direktno se usmeno dogovaramo i komandujemo.

Štab divizije, sa nekoliko kurira, smestio se u toku noći u zgradu u kojoj nije bilo nikoga, a činilo se da je to fabrika za izradu kanalizacionih cevi. U Beogradu je ključalo kao u nekom kazanu; nebo se sijalo od eksplozija bombi i artiljerijskih granata kao da je vatromet. Nama ništa nije smetalo da malo odremamo. Ratnik navikne na grmljavinu topova, čak ga i uspavljuje.

U pauzama odmora nailazili su kuriri sa izveštajima, tako da smo stalno bili u toku događaja. Kad se razdanilo odlučismo da izađemo na najvišu zgradu pored nas, odakle bismo mogli golim okom posmatrati šta se događa. Tek što izađosmo iz zgrade, a nešto silovito zatrese zemlju. Od dima i prašine nekoliko sekundi nismo mogli ništa videti; mahinalno smo uvukli glave u ramena i potrčali ka mestu koje smo odredili za osmatračnicu. Kad se oblaci prašine razidoše, imali smo šta i da vidimo: polovina kuće, u kojoj smo do tad bili smešteni, nije više postojalo. Srećom, niko od naših nije poginuo, a od građana i inače tu nikoga nije bilo.

Putem ka osmatračnici naidosmo na veliko sklonište, ukopano u brdo, u kojem je bilo dosta žena i dece. Oni prvi, sa vrata obradovaše se kad su u nama prepoznali funkcionere partizanske vojske, pa u glas povikaše:

— Naši, naši, dolaze. Partizani. Sklonili smo se ovde da bismo sačuvali živu glavu u ovim poslednjim

trenucima. Neće Švaba izdržati. Gotov je. Tu je blizu i Ruja — odjekivao je iz mraka šeretski glas.

Sa osmatračnice smo uspostavili veze sa jedinicama Kuriri su trčkarali od brigade do brigade. Štabovi su izveštavali o situaciji a mi smo im kao i obično slali uputstva šta treba da preduzmu, gde treba postaviti teška oružja, kako obezbediti koordinaciju jedinica, uz zahtev da čuvaju ljudstvo, ali da se stalno kreću napred.

Po borbenoj vatri, sa tačke na kojoj smo se nalazili kao i prema izveštajima koji su pristizali, sve se razvijalo po planu. Naše desno krilo, proletherske brigade silovito su napadale, mada su Nemci mnoge zgrade pretvorili u tvrđave. Tako je na palati »Albanije« bilo nekoliko mitraljeskih gnezda, odakle su Nemci imali širok i čist vidik, pa su tukli iz mitraljeza u svim pravcima, gde su primećivali pokrete partizanskih jedinica.

Dok smo na osmatračnici kombinovali kako najlakše da stignemo do cilja, stigao je kurir iz Štaba korpusa sa kratkim naređenjem:

— Iz Grčke se povlače nemačke snage i nastoje po svaku cenu da se probiju u Beograd. Jednim delom svojih snaga Nemci pokušavaju da se odvoje u pravcu Kolubare, a odatle dalje prema Šapcu. Jedinice I i II proletherskog korpusa već se bore pod Avalom. Neka se XVI divizija hitno izvuce iz grada i uputi pravcem Makiš—Ostručnica—V. Moštanica—preko Obrenovca prema selu Skeli na Savi.

Naređenju se nismo mnogo obradovali. Bilo nam je žao da napustimo bitku za Beograd. To nam je bio najlepší san, a sada nam ga oduzimaju. Međutim, naređenje se moralo izvršiti; diskusije nije bilo. Izdali smo naređenje našim brigadama da razbijamo i uništavamo nemačke snage, koje se povlače prema Savi u manjim ili većim grupama.

Pre pokreta pozvani smo u štab jedne divizije Crvene armije, koja je bila u našoj blizini. Komandant divizije bio je, čini mi se, general Ždanov. Bio je to naš prvi susret sa oficirima i generalima Crvene armije. Susret je bio topao i drag, mada nam je bila pomalo

neuobičajena stroga hijerarhijska disciplina, u kojoj su viši i niži oficiri posebne grupacije. Pošto su bili starija vojska od nas, smatrali smo da imaju veće iskustvo u tome i da tako, verovatno, mora da bude.

Posle upoznavanja, grljenja i ljubljenja, komandant divizije, kao domaćin, pozvao nas je za sto. Trpe-

Partijski aktiv 1 vojvodanske brigade posle jednog održanog sastanka

za je bila bogata. Nikad ni u mirno doba nisam bio za takvom trpezom.

— Dajte, drugovi, jedite. Mi znamo da su partizani gladni. Treba jesti i tući »vraga«.

Jela su bila spremljena na ruski način, pa je trebalo izdržati. Za nas to nije bio veliki problem. Ali da pijemo, e to je već teže padalo. Domaćin je, čim smo seli za trpezu, natočio svakom poveću čašu votke za zdravicu pobeđi. Ispijanje čaša počelo je da udara u glavu, naročito nama koji nismo navikli na piće. Ubrzo nam se ljuljalo tie pod nogama. Pa opet zdravice.

— Drugovi, do dna, do dna. Kod partizanskih oficira nema i ne može biti špekulacije — reče crveno-armijski komandant i ispi čašu do dna.

U čiju se sve čast dizala zdravica nisam mogao da pratim. Pita sam se: kako ovi crvenoarmejski generali i viši oficiri mogu toliko da piju, a da se ipak ne opiju. Mora da imaju podužu svakodnevnu praksu.

Priznajem da nam je bilo lepo, ne samo zbog pića i jela, nego i zbog retko tople drugarske atmosfere, u kojoj smo proveli nekoliko časova.

Kako smo došli do štaba divizije, ni danas mi nije jasno. Znam samo da me nekoliko dana mučila savest što sam to sebi dozvolio. Kod nas je bila drugačija praksa. Vladalo je beskrajno drugarstvo, ali pijanstvo nam je bilo tuđe i nemoralno. No, težio sam se što je to bio prvi susret sa proslavljenom divizijom Crvene armije.

Sutradan, jedinice naše divizije, krenule su u pravcu Skele na Savi.

Na Kolubari se naša IV brigada sukobila sa većom grupom Nemaca koja se povlačila u pravcu Skele, u nameri da se prebaci u Srem. Četvrta brigada im je zadala ozbiljan udarac, pa su se povlačili po grupama. U toj borbi poginuo je i naš komandant IV brigade Marko Milanović, u kome su Vojvodani izgubili vrsnog komandanta, cenjenog i omiljenog druga koga su kasnije predložili za narodnog heroja.*

Nemci su se, ipak, uz velike gubitke probijali prema Skeli. Kod samog sela na položajima su ga sačekale I i II brigada. Nemci su jurišali bezglavno, besomučno i probili se prema Šapcu, ali je oko 500 vojnika ostalo u selu, sa kojima se tokom noći 19/20. oktobra vodila teška borba. Tek negde u zoru otpor je prestao. U atarima i u selu ostalo je 70 ubijenih i oko 350 zarobljenih Nemaca. šesnaesta divizija je zaplenila veliku količinu ratnog materijala.

Nemci su se uporno borili na ovom terenu, verovatno svesni da su u bezizlaznoj situaciji i da je rat za njih izgubljen. Lutali su u grupama i pojedinačno oko sela, ali se nisu predavali.

* Marko Milanović je rodom iz sela Dicma, kod Sinja. Do kraja pa i posle rata, dugo se nije znalo ko je i odakle je. Ali to nije smetalo da ga zavole i prihvate kao svog komandanta.

Kamenjar je upravo diktirao naredbu kad se začula pucnjava u blizini naše zgrade. Kamenjar mi nekako u šali viknu:

— Zdravko, deder izidi napolje da vidiš šta je to. Da nas Švabe nisu opkolile.

Iako sam to shvatio kao šalu ja za svaki slučaj dohvatim mašinku i istrčim pred zgradu u kojoj se nalazio štab. Kad tamo viši nemački oficir probija se kroz gomilu naših boraca, koji su plegali umorni i pospani na poljani. Kad su opazili Nemca, pripucali su na njega, ali onako premoreni slabo su gađali. On se, međutim, nije dao zbuniti. Okrećući se i povlačeći, pucao je čas na jednu, čas na drugu stranu. Koliko je metaka ispaljeno, a nijedan ga nije okrznuo. Kad sam video da je Nemač na nogama, podignem mašinku i tog časa mu se noge nađoše tamo gde je pre toga bila glava. Vratio sam se Kamenjaru i ispričao mu.

— Eto, viš', jarko mu sunce, još nas je taj jedan Švaba mogao da zarobi. E, jesu uporna pašćad.

Skela je pala 19/20. oktobra, istog dana kada i Beograd. Našem korpusu je naredeno da pređe u Srem. To nam je bila još jedna radosna vest.

šesnaesta divizija se prebacivala u selu Skeli, a XXXVI kod sela Jakova, dok je Prvi proleterski korpus posle oslobođenja Beograda, prešao u Srem kod Zemuna.

U Skeli smo se dobro odmorili i pripremili za prelazak preko Save. Selo je, inače, za vreme rata bilo skoro uništeno od Nemaca. Ono malo stanovništva, što se zateklo, hitalo je da nam se domaćinski i prijateljski oduži. Spremljen nam je dobar ručak u dvorištima, pošto je dan bio sunčan, pa smo svi zajedno proslavili slobodu. Radovali smo se i samo čekali čas da krenemo u rodni Srem.

Pred ulazom na svoju rodnu grudu, svodili smo račune o borbama u Srbiji od 6. septembra do 20. oktobra. Naša divizija je uspešno izvršila sve svoje zadatke. Borci su pokazivali primernu hrabrost, dostojanstven odnos prema narodu ovog kraja, čiji su bili oslobodioci. Sreli smo se sa jedinicama proslavljene Crvene armije, dali smo svoj doprinos borbi za Beograd. Dva-

naesti vojvođanski korpus imao je u ovim borbama mnogo žrtava, naročito u borbi za oslobođenje Beograda. XVI i XXXVI divizija imale su oko 570 poginulih i 1.230 teže ili lakše ranjenih boraca.

Podaci takođe kazuju da su partizanske snage, samo u borbi-za Beograd, imale oko 3.000 poginulih i 3.379 ranjenih, dok su crvenoarmejci imali 960 poginulih, a ne zna se tačno koliko ranjenih. Nemci su izgubili 16.800 vojnika a 9.739 je zarobljeno. Kada se zna da je za vreme okupacije streljano preko 100 hiljada što Beograđana što ostalih naših rodoljuba u zatvorima i logorima na Banjici, Sajmištu i u Jajincima postaje jasno koliko je sloboda Beograda skupo plaćena.

Posle svega što smo preživeli žurilo nam se u Srem da pokažemo Švabama kakvu smo ratnu školu izučili po Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji. A Srem će nam, to smo pouzdano znali, otvoriti svoja srca i svoje kapije, kao što uvek čini u svećanim trenucima. Znali smo da herojski narod Srema ima veliko srce, da ume da se bori, da tuguje i da se raduje. Ali ne i da rapće. Srem nas je čekao, a mi smo želeli da ga što pre zagrlimo.

Najzad u
rodnom
Sremu

PESMOM U ZAGRLJAJ

Posle oslobođenja Beograda, kroz Srem su se povlačile veće neprijateljske jedinice, koje su usput uništavale privredne i druge objekte kao i prugu Beograd—Zagreb. Neprijatelj se nadao da će čim pređe iz Beograda u Srem, moći da se odmori, reorganizuje i puzi otpor. Trebalo je to, prelaskom preko Save, energično onemogućiti. Naša XVI divizija dobila je zadatak da pređe Savu kod sela Skele i da zajedno sa defovima III ukrajinskog fronta Crvene armije nastavi prodiranje u pravcu Ašanje, Vojke i Stare Pazove sa ciljem da se preseku komunikacije Zemun—Ruma i Zemun—Novi Sad.

Dvadeset i drugog oktobra počeo je davno očekivani prelazak u Srem. Kao da su misli svakog borca hitale ispred koraka. Svaki je strepeo hoće li naći svoje u /i-votu, da ih prigrli, stisne na grudi, pa da produži da progoni »fašizam«. Strepilo se i sa one strane Save. Svaka kuća u Sremu bila je obaveštena da stižu njeni borci i deca, pa se spremala da ih što bolje dočeka i prigrli. Sa obe strane Save obavljale su se pripreme.

Prvo se prebacila Prva brigada, kod sela Kupinova. Tu je stvoren mostobran za prihvatanje naše II i IV brigade. Prebacujući se povećom skelom, napravljenom za te potrebe od čamaca, odjeknula je razdragano harmonika praćena pesmom iz stotine mladih grla:

»Kad brigada preko Save krene
širi ruke majko, evo mene,
Evo tebi sina iz daleka
Izgrađenog, novog čoveka«.

Stihovi su smenjivali jedni druge, a pri kraju, kad je skela udarila na obalu Srema, grunula je omiljena, partizanska sremačka pesma:

»Kad su Sremci krenuli
iz te Fruške gore
i odoše u Bosnu
tamo da se bore.
Da bijemo fašiste
da ih opajamo.
A kad bude gotovo
nazad se vraćamo«.

Pevalo se i radovalo sa obe strane. Pesma je sme-
njivala pesmu, a osmehe suze radosnice. Sve je bilo
spremno za topli roditeljski zagrljaj.

Vrhunac oduševljenja prostrujao je u svima nama,
kad se grupa boraca, izašavši sa skele, kao na nekoj
sceni iz antičkih tragedija, bacila na sremsku crnicu,
ljubeći je vlažnih očiju.

— Sad smo jaki, družo komesare — obratio mi se
mitraljezac Vule. — Ništa nas više ne može oterati sa
ove naše rođene zemlje. Ovo je naše i ničije više. Skupo
je ta naša rodna gruda plaćena, ali bi bilo još gore da
nismo ustali u njenu odbranu.

PARTIZANSKO SLAVLJE

Svi ovi naši borci bili su dragi i divni ljudi. I znao
sam da će im susret sa rodnom grudom izmamiti suze
za sav teško pređeni put ali i slavu naroda Vojvodine
pronetu širom naše napaćene, herojske zemlje.

Ono što sam doživio u sremskim selima, ličilo je
na davno znane priče o vojsci koja se vraća sa pobe-
dosnog pohoda protiv tiranina. Ne znam da li je još ne-
ko u našoj zemlji tako dočekao svoju vojsku. Verovat-
no je toga bilo, ali ovo u Sremu prevazišlo je sva moja
očekivanja.

Prvo selo u koje smo ušli bilo je Kupinovo. Od pr-
vih kuća u selu pa do kraja, žene i devojke, deca i star-
ci stajali su u špaliru kroz koji je prolazila naša kolona.
Vezivali su nam peškire, košulje i platno spremljeno za
devojački »štafir«. Gazili smo po cveću i peškirim pa-
radnim maršem, a pesma je uzbuđivala srca, mameci
suze radosnice. Domaćini su sa flašama rakije, hlebom i
solju nudili ponosne i hrabre partizane. Isto smo doži-
veli i u obližnjem Obrežu, gde sam uzbuđeno, opscdnut
radošću, govorio okupljenom narodu.

Tako je bilo u svim, naročito srpskim selima širom
Srema. U Miškovcima su nas sačekali drugovi iz mesne
vlasti i Partije i povelili su nas u jedno veliko dvorište
gde je bila postavljena provizorna tribina, okićena
slikama i parolama, a duž dvorišta dugački stolovi spre-

mijeni za trpezu. U kraj dvorišta, pored taraba, pune tepsije pečenih prasića, ćuraka, kokošaka i raznih kolača. Celo se selo valjda sleglo u to dvorište. Trebalo je pozdraviti okupljene i razdragane seljane. Govorili smo Kamenjar i ja, a u ime jedinica Crvene armije, pukovnik Bulahtjin. Na licima svih ljudi zračila je sreća, radost i zadovoljstvo. Činilo mi se da sam za godinu i po dana upoznao moje Sremce, ali tek kad sam dospeo u ova sela spoznao sam da su mi ti ljudi još uvek nedovoljno znani, naročito po društvenosti, sposobnosti, snalažljivosti i hrabrosti.

Crvenoarmejski pukovnik Bulahtjin, komandant baterije »kaćuša«, koja je bila pridodata Štabu naše divizije, bio je više nego iznenađen. Čas se obraćao meni, čas Kamenjaru:

— Druže komesare, ja još ovo nigde nisam video, ni u mojoj zemlji. Očima da ne poverujem. Pa to je narod — heroj!

Naš pukovnik je raširenih očiju sve posmatrao i sa nama se zajedno radovao. Posle dobrog zalogaja, našla se i dobra sremska kapljica, koju su naši hrabri domaćini sakrili od neprijatelja kako bi imali čime da počaste svoju decu kad im se vrate iz Bosne. Uz večeru se razdragano ćaskalo i pevale borbene partizanske pesme. Žene i devojke stalno su na trpezu donosile razna jela i piće. Radovale su se što mogu da počaste svoju pobedničku vojsku, svoju braću, sestre, muževe ili roditelje.

Čim smo večerali, produžili smo u pravcu Pećinaca, jer je na celoj liniji od Beograda do Stare Pazove, neprijatelj bio kao u kotlu. Povlačio se, tukao, pokušavajući, onako u hodu, da se organizuje za otpor. A i mi mu nismo dali mira da predahne.

Iz Pećinaca je naša divizija krenula ka Rumi u dve kolone: sa IV brigadom, krenuo je deo Štaba divizije na čelu sa Kamenjarom i pukovnikom Bulahtjinom preko Dobrinaca, a deo Štaba na čelu sa političkim komesarom i I i II brigadom preko Popinaca i Putinaca koji su inače bili naseljeni Švabama, listom na strani Hitlera. Oni su utvrdili »Jarčinu«, kao odbrambeni po-

jas na prilazu Rumi. U okršaju na »Jarčini« osvajanje bunker po bunker, dok nije konačno napravljen prodor. Tu nam je u nogu ranjen hrabri komandant II brigade Sava Sogić Kusa. Naša I brigada se u borbama za Putince takođe istakla, kao u onim danima kad je bila najbolja u diviziji. Kad je probijena »Jarčina«, Nemci su se maglo povukli prema Putincima, gde su se uputile i naše jedinice. Nemačke zaštitnice zadržavale su se još samo na uzvišici Solnoku, odakle je otvarana vatra na naše kolone, koje su ubrzo ušle u selo, potpuno napušteno i pusto. U nekim kućama u Putincima trpeze su bile bogato nameštene i okićene ukusnim jelima i pićem. To nas je iznenadilo. Izgledalo je kao da su se Švabe spremale za neko slavlje, a ne za povlačenje. Te bogate trpeze na žalost, platile smo životom nekolicine boraca. Naime, Švabe su te trpeze minirale, pa su borci, čim bi dotakli parče jela ili flašu pića, aktivirali mine koje su ih ubijale. Švabe su ostavljale paklene mašine čak i u bravama, na ulaznim vratima kuća. To je bila poslednja pakost omražene žgadije.

Savladavši »Jarčinu«, bio nam je otvoren prostor prema Rumi. Već 26. oktobra XVI divizija je počela napad na Rumu. Kamenjarova grupa trebalo je da krene iz Kraljevaca, a moja grupa sa našom I i II brigadom preko planinskih kosa iz pravca Iriga. Nalazili smo se na samoj pruzi između Kraljevaca i Rume, u kućici skretničara, gde nam je bio telefon. Dok smo telefonom razgovarali sa jedinicama, granu granata, tako blizu da nas posu maker sa zidova. Kamenjar i ja iskočismo iz kućice i legosmo u šanac pored same pruge. Artiljerija je i dalje gađala taj pravac nekoliko minuta, kao da je baš nas tražila, ali srećom ili nas je premašivala ili podbacivala.

— Eto, viš, Zdravko — viknu Kamenjar — umalo da poginem na samoj kapiji moje kuće, majku im švap-sku.

RUMA U NAŠIM RUKAMA

Tu, pod prugom, dogovorili smo se o oslobađanju Rume i podelili zaduženja.

Na kose iznad Rume stigli smo još za dana. Sa krova jedne zgrade, na salašu katoličkih popova, mogao se grad osmatrati kao na dlanu. Primetili smo da je neprijateljska motorizacija uznemirena i da stalno krstari gradom. Primetili smo i kako vojska izlazi u streljačkom stroju izvan grada i zauzima borbene položaje. Artiljerija je uporno tukla sve prilaze gradu takvom silinom kao da hoće da preore zemljište. To nam ništa nije smetalo da se rasporedimo za noćni napad. Pozvali smo na sastanak političke komesare i komandante I i II vojvođanske brigade da bismo se detaljno dogovorili kako u napadu sačuvati ljude, a više se služiti tehnikom. I da im skrenemo pažnju da više rukovode operacijom, a manje lično jurišaju na bunkere.

Napad na Rumu, u toku noći, ipak nije uspeo, iako je naša artiljerija obavila dobro svoj deo posla. Naše jedinice bile su umorne od marševa prethodnih dana, a na prilazu Rumi teren je ravan, što je usporavalo naše pokrete. Sva tri juriša neprijatelj je uvek nekako uspevao da zaustavi. Tek smo uspeli u četvrtom, negde oko 3 časa ujutro. Jedinice naše divizije ovladale su rovovima na periferiji Rume, pa su Nemci morali da odstupe. Već u 5 sati, 27. oktobra, Ruma je bila oslobođena. Nemci su pretrpeli dosta gubitaka a i mi smo imali žrtava. Poginuo nam je i drug Arso Mijović, politički komesar II vojvođanske brigade, sin crnogorskog krša. Pogođen je pravo u srce. Sve nas je, koji smo ga dobro poznavali, to duboko kosnulo. Bio je hrabar i srčan borac. Zavoleo je Vojvođane kao svoje najrođenije. Sahranili smo ga na rumskom groblju uz sve vojne počasti, a ja sam održao oproštajni govor drugu sa kojim sam tako dugo u ratu delio d zlo i dobro.

Na putu od Beograda do Rume izgubili smo dakle dva dobra brigadna rukovodioca, dok nam je jedan teško ranjen. Poginuli su Marko Milanović, komandant IV brigade i Arso Mijović, politički komesar II brigade, a ranjen je komandant II brigade Sava Sogić Kusa.

U Rumi se Štab XVI divizije smestio u hotelu »Orao«, a kada je stigao Štab korpusa ustupili smo mu to mesto, a mi se smestili u zgradu bivšeg ustaškog tabornika.

Ruma je postala centar svih naših aktivnosti u Sre-
mu. Tu su pristizale ostale jedinice, novi dobrovoljci,
pozadinski radnici, a razvijali smo politički i kulturni
rad u gradu. Sve je to dobro teklo. Teško su nam me-
đutim padali učestali susreti sa roditeljima i rođacima
boraca, koji su iz udaljenih sela Srema dolazili da traže
vesti i podatke o svojoj deci. Lako je bilo progovoriti o
živima, ali naći utehe za one koji su izginuli ili umrli od
gladi u Bosni, Crnoj Gori i Srbiji bilo je bolno i teško.
Nikad dotle nisam tako žarko pozeleo da sam i sam me-
đu mrtvima. Kao da sam se osećao krivim što sam živ,
a njihova deca, eto koju smo mi vodili, nikada više neće
zakoračiti u svoj kraj. Zadivili su me roditelji. Na naš
nemi pogled, kratku vest ili stisak ruke, još jače su sti-
skali zube i zaustavljali suze. Nije bilo ni kuknjave ni
plača, što nam je u stvari još teže padalo. Svoj bol i tu-
gu za poginulim detetom, bratom, sestrom, mužem ili
ocem, ljudi su podnosili stisnutih zuba i tvrdog srca...

Slobodno smo se šetali oslobođenom Rumom. Sko-
ro smo zaboravili da traje rat i da će biti još žrtava za
slobodu. Kao da smo za momenat zaboravili da je pred
nama Sremska Mitrovica, da Srem još nije oslobođen.

Oslobođenje Sremske Mitrovice bilo je povereno VI
ličkoj i XI krajiškoj diviziji. Pad Sremske Mitrovice
faktički je značio oslobođenje Srema, što je znao i ne-
prijatelj, pa se grčevito borio. Pošto pomenutim divizi-
jama nije uspelo da oslobode grad, naloženo je XVI voj-
vođanskoj diviziji da oslobodi Sremsku Mitrovicu, svo-
je ognjište i domove.

Pred napad na Mitrovicu, sreo sam dobrog i dra-
gog mi druga sa robije, Jovana Veselinova. Rastali smo
se u Fruškoj gori još septembra 1941. godine, kada je
većina robijaša prebačena u Srbiju, odakle smo se po
rasporedu CK KPJ, razišli po celoj Jugoslaviji. Lala je
ostao u Sreму. Sad smo se posle rastanka prvi put sreli.
Postao je sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Voj-

vodinu, a ja politički komesar divizije koja oslobađa Sremsku Mitrovicu, gde smo zajedno robovali i odakle smo onako dramatično pobjegli avgusta 1941. Radovao sam se tom susretu kao nečem najmilijem.

— E, baš dobro, Paskale, što baš tvoja divizija oslobađa Sremsku Mitrovicu. Znaš da u tome ima nečeg posebno lepog. U Mitrovici si robijao, a sad je sa svojom divizijom oslobađaš. Ako nađeš koga od naših poznanika, stražara u kaznioni, pogledaj šta radi.

U SOBI BROJ 8

Sa Lalom je bio i Stevan Doronjski, koga ranije nisam poznavao. Drug Lala nam je predstavio Stevu kao sekretara PK SKOJ-a za Vojvodinu. Bio je to istovremeno moj prvi susret sa partijskim rukovodiocima Vojvodine u toku celog rata. Eto, kakve su bile naše ratne prilike, posebno u Vojvodini. Rukovodiš jedinicama i kadrovima jednog kraja, a sa partijskim rukovodstvom se nikad lično ne srećaš. Tu smo prazninu osećali sve vreme rata. \

Ls^{la} i Steva su nas obavestili da su ostale jedinice tih dana postigle vidne uspehe. Tako je XXXVI divizija već ovladala Šuljomom i Bešenovom, našim poznatim partizanskim selima. Sem toga, VI lička divizija zauzela je selo Velike Radince. U svim tim borbama neprijatelj je imao oko 1.460 mrtvih i veći broj ranjenih.

Tridesetog oktobra izvršena je smena jedinica VI i XI divizije, oko 17 časova, a već u 21 čas počeo je napad na Mitrovicu. Iako je artiljerijska priprema bila dobro organizovana jedinice su ušle u borbe, a da nisu temeljno ispitale gde se nalazi neprijatelj. Noću. 31. oktobra I i IV brigada su samoinicijativno izvršile nov napad i probile se u grad. Neprijatelj se povukao, tako da je u zoru, 1. novembra Sremska Mitrovica bila slobodna.

Oslobođenje Sremske Mitrovice bio je veliki i radostan doživljaj kako za borce i rukovodioce, tako i za sam narod u gradu. Lično sam imao posebne razloge da se radujem slobodi ovog grada. Tu u mitrovačkoj ka-

znioni proveo sam, pre rata, 4 godine robije, najlepše godine svoje mladosti, tu sam upoznao mnoge divne drugove-robijaše koji su mi postali uzor, tu sam naučio prve lekcije iz marksizma, naučio kako i zašto treba voditi borbu protiv klasnog neprijatelja, upoznao drugarstvo i solidarnost, naučio da se služim knjigom. Mnoge sam stvari naučio. A sada, moja divizija i ja sa njom oslobađamo grad, u kom sam upoznao i drugove, koji više nisu među živima i ne mogu doći da zajednički proslavimo oslobodjenje grada. Neke je okupator streljao, već u početku rata, a neki su izginuli u borbama širom Jugoslavije.

Čim je grad oslobođen, uzeo sam kamion, vod vojnika i zamenika političkog komesara II brigade, druga Milivoja Antonijevića i krenuo u kaznionu. Žurio sam da vidim ima li još koga od političkih osuđenika i da ih oslobodimo. Ujedno da proverim da li je uprava uspela da pronađe materijale, koje smo 1941. godine sakrili na raznim mestima u kaznioni.

Organi bezbednosti naše divizije skrenuli su nam pažnju da budemo obazrivi, jer su verovali da su minirani prilazi kaznioni.

—• Najbolje bi bilo — reče mi Miloje — da nađemo nekog koji je upoznat sa sistemom odbrane kaznionone.

Računao sam da svi stražari nisu pobjegli, da je neko ipak ostao, pa sam vozaču skrenuo pažnju da lakše vozi. Stražarska kolonija je izgledala kao opustela. Nigde žive duše. Tek pri kraju kolonije kamion je zastao, jer se pojavilo neko živo biće. Posmatrao sam čoveka koji se pažljivo i bojažljivo približavao. U njemu sam prepoznao starog zadriglog lisca, stražara Nikolu Velbla. Setio sam se njegove »filozofije« da je najbolje svakog gazdu bodro služiti:

— Svakom gazdi biću dobar službenik. Moje je da budem dobar ključar i da izvršavam naređenja starijih.

To je Velbl uvek ponavljao u vreme dok nas je čuvalo. Pred njim se nije smelo razgovarati sa drugim stražarima, jer je to odmah prijavljivao upravi.

Kad je kamion zastao, ja ga pozdravih:

— Zdravo, Velbl.

On se trgao i stao mirno, iako nije odmah shvatio ko sam, mada smo se dobro poznavali. Dugo je stajao u stavu mirno i pokušavao da me prepozna. Znoj ga oblio, jezik mu se zavezao. Poznao me je najzad, pa promućao:

— Evo me, pa radite sa mnom šta hoćete.

— Ne, Velbl, neću ti ništa. Imam ja hitnijeg posla. Ulazi u kamion da nam pokažeš da li je prilaz miniran ili nije. Uzmi ključeve da nam otključaš kapiju.

Raspričao se usput da u kaznioni nema nikoga, a da je pre nekoliko dana odvedeno oko 90 komunista.

Dolazeći pred »mladičku zgradu«, u kojoj su komunisti robijali, bio sam duboko dirnut:

— Vidite, drugovi, to je ta čuvena »mladička zgrada«, za maloletnike. Otuda joj i ime. Od 1933. godine u nju su se počeli konceritrisati robijaši, komunisti. To se izvojevalo posle veoma teških borbi i žrtava. U toj zgradi vaspitavani su mnogi komunisti. Tu je organizovan i Prvi komunistički univerzitet u kaznionama stare Jugoslavije. Tu su menjana mnoga stara shvatanja i navike komunista, koje su sobom donosili. U njoj je, uz pomoć druga Tita, savladana frakcija u Partiji, koja je gutala divne kadrove. U toj zgradi su izrasli mnogi hrabri sinovi naše Partije, pod čijim rukovodstvom je vođena narodnooslobodilačka borba.

Naredio sam Velblu da nas vodi u zgradu, gde sam se osećao, u pravom smislu, kao domaćin. Objašnjavao sam drugovima u kojoj je sobi koji od robijaša izdržavao kaznu. Poveo sam ih kroz sobe i ćelije, pa na kraju rekoh Velblu:

— Otvori nam sobu broj osam.

U toj sobi proživio sam duge godine robije. U njoj je održana partijska izborna konferencija na kojoj sam izabran za člana Kaznionskog komiteta. Tu je bio sakriven radio, koji smo slušali na raznim jezicima. Tu sam saznao da je Jugoslavija kapitulirala pred nemačkim fašizmom. Tu sam prvi put javno nastupao pred robijaškim auditorijumom. U toj sobi bilo je najviše ilegalnih skrovišta materijala koji sam tražio. Čim smo ušli u osmicu, rekao sam Milivoju, pokazujući prstom:

— Kopaj ovde.

Velbl je razrogačio oči kad je video šta sve ispada iz ilegalnog skrovišta. Bili su to paketi koje smo brižljivo zakopavali kad smo spremali bekstvo. Računali smo da će neko od nas preživeti, pa će znati da kaže gde smo sakrili materijal. Posmatrao sam zbunjenog Velbla, pa nisam mogao, a da ga ne upitam:

— Bogati, Velbl, šta bi dao da si znao za ova skrovišta. Da si to znao i oktrio svojim pretpostavljenim, sigurno bi avanzovao.

— Oh, ne, ne — zbunjeno reče Velbl, — ja nisam mrzio komuniste.

— Debelo lažeš, Velbl — rekoh mu.

Dobro smo se znali, ali nisam imao ni nameru, ni vremena da mu pričam o svim gadostima kojima se služio prema nama komunistima u kaznioni. Mrzeo nas je iz dna duše.

Kad smo napunili kamion materijalom iz skrovišta, krenuli smo do Štaba divizije, zapakovali ga i poslali u CK KPJ u Beograd.

TO JE PRAVI SREM

Šesnaesta divizija je ostala u Sremskoj Mitrovici do 7. novembra i za to vreme se sređivala, popunjavala novim ljudstvom, municijom i oružjem. Štab divizije se smestio u glavnoj ulici, u kući trgovca kožom Mihajlovića. Vreme je poslužilo i za intenzivan politički i kulturni rad. Na žitnoj pijaci održan je i veliki narodni zbor, posvećen oslobođenju grada i Velikoj oktobarskoj revoluciji, na kome smo govorili Kamenjar i ja. Održan je i defile naših jedinica. To je, valjda, bio prvi ta'ko veliki zbor na kome sam učestvovao, a na kome je narod tako neskriveno i spontano ispoljavao svoje oduševljenje. Kad smo silazili sa govornice, Kamenjar mi reče:

— Eto, Zdravko, to je pravi Srem, to je narod koji nas prima i srcem i dušom. Ovi moji Sremci, samo da

nije ratno vreme, već bi lumpovali. A i lumpovaće, samo kad se vrate kućama.

U Štabu divizije našao sam poruku da se sutradan javim na nov raspored Centralnom komitetu partije u Beogradu. Iako se rat završavao a ja više nisam imao interesovanja za vojsku, odjednom mi je palo teško da napustim tu dragu jedinicu sa kojom sam proživeo dosta i radosnih i teških dana. Bili smo kao jedna velika porodica. Tako je to u ratu. Sretnu se ljudi, koji se inače nikada ne bi sreli, žive pod istim uslovima, upoznaju se bliže, čak intimnije nego u porodici. Moja divizija je produžila put slave, a ja sam otišao u pozadinu, odložio oružje i prihvatio se novih zadataka.

Desetog novembra divizija je završila akcije u Sremu. Za 20 dana borbi (od 22. oktobra do 10. novembra) ona je izvela čitav niz uspešnih akcija i za to vreme imala 75 mrtvih i 212 ranjenih boraca.

Već 11. novembra po naređenju Štaba korpusa prebačena je preko Fruške gore u reon Sremskih Karlovaca — Beočina i sela Čerevića kako bi se odmorila i pripremila za nove zadatke. Bilo je ideja u Štabu korpusa da se XVI divizija ponovo vrati na teren Bosne i angažuje u čišćenju neprijateljskih snaga, posebno četnika, južno od Save. Naš Štab se suprotstavio toj ideji iz više razloga. Borci naše divizije bili su najduže odvojeni od svog terena, pa su jedva čekali da se ponovo vrate svome kraju. Zatim divizija je na terenu Bosne vodila iscrpljujuće borbe i marševe, pa joj se morao odrediti izvestan predah i odmor. I, na kraju, prisustvo divizija u Vojvodini uticalo je na masovniji priliv novih boraca iz redova svih naroda i narodnosti.

Štab korpusa ipak je prihvatio naša gledanja i divizija je ostala na terenu Vojvodine. Već, 12. i 13. novembra prešla je Dunav i smestila se u Novom Sadu, pod neposrednom komandom Glavnog štaba za Vojvodinu. Novosađani su sa oduševljenjem dočekali i prihvatili svoju diviziju, koja je tu ostala samo dva dana, jer je već 15. novembra prebačena u Sombor.

U Somborn se XVI divizija odmarala, sređivala, popunjavala novim borcima i organizovala obuku mla-

dih boraca. Kroz obuku su prolazili i stariji borci, jer se dobijalo novo rusko naoružanje, pa je 17. novembra, po naređenju Glavnog štaba za Vojvodinu, u Somboru formirana artiljerijska brigada, koja je u svom sastavu imala tri divizion topova 47 mm, divizion topova 76 mm i divizion bacača 120 mm. Prvi put divizija je raspolagala jednoobraznim naoružanjem i municijom, jer se do tada naoružavala oružjem zarobljenim od raznih vrsta neprijatelja, a u novije vreme engleskim i američkim, koje su nam saveznici doturali avionima u drugoj polovini 1944. godine.

PRED DILEMOM

Jašući od Sremske Mitrovice do Beograda imao sam vremena da razmišljam o zaokruženoj putanji koju sam prešao od bekstva iz kaznionice Sremske Mitrovice do njenog oslobođenja. Tamo gde sam započeo borbu za slobodu, tamo sam je i završio. Nekad robijaš u toj kaznionici i u tom gradu, vratio se u njega kao rukovodilac hrabre divizije koja ga je oslobodila. Prošao sam kroz mnoge naše jedinice i na kraju došao i među Sremce. Rat se bližio kraju. Dojučerašnji ratnici vratiće se svojim domovima i početi obnovu porušenog i popaljenog. I to neće biti lak posao. Biće potrebno i mnogo partizanske samoinicijative i samopožrtvovanja.

Pre polaska u Beograd rečeno mi je da se javim drugu Marku*, u Ulici Miloša Velikog, u zgradi gde se danas nalazi Sekretarijat unutrašnjih poslova Srbije. Tu se nalazila OZN-a, na čijem se čelu on tada nalazio. Primio me toplo i drugarski. Pružio mi je priliku da biram kuda da idem, ali mi je stavio do znanja da ja to ili Srbija ili Vojvodina.

— Politička situacija je ista u obe pokrajine — značajno mi je naglasio Ranković.

* Aleksandar Ranković Marko bio je organizacioni sekretar CK KPJ i šef OZN-e Jugoslavije. Kasnije se razilao sa linijom SKJ i na IV Plenumu CK KPJ je isključen iz CK KPJ i smenjen sa svih dužnosti. Kasnije je isključen i iz SKJ. Sada živi u Beogradu kao penzioner.

Nije mi baš bilo prijatno što me stavio pred dilemu da biram. To mi se nikad ranije nije događalo, već me je uvek drugi raspoređivao i upućivao na zadatke i dužnosti. Pošto sam se ipak morao odlučiti, smogao sam snage da kažem da bih više voleo da idem u Vojvodinu. Objasnio sam mu to i činjenicom da u Vojvodini imam drugova sa kojima sam bio na robiji, da sam dugo bio u vojvođanskim jedinicama, i da me sve to najviše vezuje za tu pokrajinu. Prihvatio je moje argumente. Sutradan sam već poranio u Novi Sad. Opet sam putovao na konju, čitav dan. Kasno u noć stigao sam do Dunava i prevezao se u Novi Sad skelom, koju su držali vojnici Crvene armije. Stigao sam u grad, u kome ću ostati dugo godina i ostaviti deo svoje mladosti i koji sam zavoleo kao svoj najrođeni.

Iako već duže vreme živim van Novog Sada, moram da priznam da mi srce uvek radosno zaigra, kad prelazim novosadski most. Verovatno je to i zbog toga što sam u tom gradu započeo svoju prvu političku delatnost posle rata, što sam tu zasnovao i proširio svoju drugu porodicu. I to, i mnogo što drugo, ostavilo je na mene neizbrisivi pečat ljubavi prema tom dragom, pitomom gradu. Kad god se nađem u njemu, osećam se toplo i prijatno kao u krugu svoje najuže porodice.

OD SOMBORA DO KARAVANKI*

Dok se XVI divizija sređivala i odmarala u Somborn, naoružavala novim oružjem i popunjavala novim borcima, jedinice III ukrajinskog fronta u zajednici sa 51. vojvođanskom divizijom, probile su neprijateljski front u Baranji i za nepuna tri dana oslobodile celu Baranju, zauzevši i grad Pečuj.

Naša najmlađa 51. divizija tukla se zajedno sa jedinicama Crvene armije za Batinu pred kojom je bila velika prirodna prepreka — Dunav, na čijoj je desnoj

* Ovaj deo nisam pisao po sećanju, jer sam XVI diviziju napustio kad je prešla u Novi Sad. Premešten sam na rad u Pokrajinski komitet Partije. Ovaj deo prilažem kao celinu kazivanja o XVI diviziji, a bazi se na sačuvanim dokumentima.

obali bio izgrađen čitav sistem rovova. Njih je trebalo probiti da bi se zauzeli dominantni položaji iznad Batine. Jedinice III ukrajinskog fronta i naše mlade i hrabre 51. divizije ovladale su tim bedemima odbrane, nanevši neprijatelju ogromne gubitke u ljudstvu i materijalu. Ni naši gubici nisu bili mali. Samo 51. divizija od svog formiranja do 25. 'novembra imala je oko 900 boraca izbačenih iz stroja. Radilo se o mladoj diviziji, koja je u svojim redovima imala dosta novih boraca bez ratnog iskustva i znanja.

Posle poraza na Batini nemačke snage povukle su se preko Drave u Slavoniju, nadajući se da će tamo zaustaviti nadiranje naših i crvenoarmijskih snaga.

Kad se XVI divizija odmorila i naoružala, naređeno joj je da se prebaci preko Drave, gde su se u januaru 1945. godine, vodile svakodnevne teške borbe. Feričanci, Čadavica, Durđenovac, Moslavina, Viljevo, Donji Miholjac, Virovitica, Trojstvo, Grubišno Polje, Pisanica, Bjelovar i druga mesta u Slavoniji ostaće trajno u sećanju preživelih boraca XVI divizije.

Od forsiranja Drave, pa do kraja aprila 1945. godine XVI divizija je vodila teške borbe sa Nemcima i ustašama. Bilo je nastupanja, ali i odstupanja. Za vreme borbi u Slavoniji, nameti su neprijatelju ozbiljni gubici. Prema procenama samo u Slavoniji XVI vojvođanska divizija uništila je oko 2.300, ranila 4.900, a 970 neprijateljskih vojnika je zarobljeno. Zaplenjen je veliki ratni materijal. I divizija je podnela velike žrtve: 352 mrtva i 1.636 ranjenih boraca.

U maju, na pohodu kroz Sloveniju ka Austriji divizija je razoružala kompletnu 22. i 181. nemačku diviziju. Samo tom prilikom zarobljeno je 14.000 vojnika, a zaplenjeno: 95 topova, oko 3.600 puškomitraljeza i automata, 6.000 pušaka, 110 kamiona, 95 minobacača, 750 kola, 6 tenkova i druge ratne opreme.

Već 14. maja divizija je dobila zadatak da se prebaci u Austriju gde je ostala do 20. maja, a zatim je vraćena u Sloveniju da bi pomogla likvidaciju poslednjih ostataka razbijenog i pobedenog neprijatelja.

TOPLE REČI TITOVE

Krajem juna 1945. godine XVI divizija se vratila u Vojvodinu i smestila u Futogu, gde su obavljene pripreme za svečani pobedonosni defile u Novom Sadu.

Sedmog jula, borci slavne XVI vojvođanske divizije prodefilovali su, svetla čela, ispred građana Novog Sada koji su toga dana listom izašli na ulice i na Trg Svetozara Miletića.

Posle defilea nastalo je narodno veselje koje je trajalo dan i noć.

Sutradan, divizija se pripremala za novi put u Suboticu, iz čije je okoline bilo dosta njenih novih boraca. Posle mnogih iskušenja, marševa, gladovanja, borbi i pobeđa stigla je na zasluženi odmor.

Četrnaestog jula u Suboticu je došao i drug Tito, pa je tom prilikom na stadionu »Spartaka« održana smotra divizije. Hrabri i dostojanstveni ratnici defilovali su ispred svog Vrhovnog komandanta, ponosni učešćem u velikoj oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije.

Svi mi koji smo se toga dana našli u Subotici bili smo ispunjeni gordošću na te hrabre ratnike, koji su svoju ljubav za domovinom i slobodom proneli ratničkom veštinom i slavom od vojvođanskih sela i gradova pa preko istočne Bosne, Crne Gore, Srbije, Slavonije i Slovenije do Austrije. Bio je to dug i težak put. Na njemu su izrasli u vrsne ratnike na diku i ponos svojih Vojvođana i zemlje.

Drug Tito je vraćajući se iz Subotice u Novom Sadu govorio okupljenom narodu. Sa neskrivenim oduševljenjem on je, između ostalog, rekao:

»Vojvodina je preko svojih sinova, onih slav-
nih boraca koji su sačinjavali naše prve odrede i
danas sačinjavaju vojvođanske divizije, koji su
u neprolaznim bosanskim brdima pokazali ne-
vjerojatna čuda herojstva izdržljivosti — Voj-
vodina je baš preko tih boraca ušla među one
pokrajine naše zemlje, koje su vrlo mnogo dale
za našu današnju slobodu. Oni su, li naši borci,
svojom krvlju, upornošću i borbama omogućili
da se mi danas, posle četiri godine, možemo
srećno sastati u Novom Sadu. Ja sam danas,

imao priliku da pozdravim jednu od najslavnijih jedinica naše vojske, XVI vojvodansku diviziju, da je pozdravim na proslavi dvogodišnjice njenog osnivanja. Gledao sam njeno ljudstvo danas, posle svih teških iskušenja u borbi, one prekaljene mladiće koji svakome uljevaju nadu da će se ne samo sačuvati tekovine za koje smo se borili d koje smo mi izvojevali, nego i da će se izgraditi naša srećija i bolja budućnost, obnoviti naša zemlja.«

Ovo je bilo još jedno, veliko priznanje narodu Vojvodine čoveka, koji je sve vreine teškog partizanskog rata mudro komandovao našim seljačko-radničkim odredima, brigadama, divizijama i armijama.

Politički
i partijski
rad

MORALNA I MOBILIZATORSKA SNAGA

Politički i partijski rad među borcima bio je moralna i mobilizatorska snaga. Nevidljivim nitima i putevima uticao je na svest boraca, pa su od seljaka i radnika izrastali vrsni komandiri, komandanti i politički komesari. Stalan i, za ratne uslove, sistematski politički rad sa borcima, vaspitavao je neustrašive mladiće i devojke koji su često gledali smrti u oči i podnosili sve teškoće ratnog života u siromašnoj i razjedinjenoj Bosni, bez demoralizacije i bez političkog kolebanja. Tamo gde je političko-partijski rad bio bolji i jedinice su se isticale izdržljivošću, hrabrošću i istrajnošću.

Naše partizanske jedinice nisu bile samo vojne udarne snage za borbu protiv neprijatelja već, pre svega, politički i vaspitni kolektivi, koji su sproveli i tumačili liniju naše Partije na terenu kojim su prolazili. One nisu bile samo dobro vojnički i organizaciono sprovedene, već je organizovano sprovedeno delovanje Partije i SKOJ-a, od čete i bataljona do najviših štabova. Svaka četa imala je partijsku ćeliju. U bataljonu je bilo partijsko rukvodstvo koje smo zvali bataljonski biro, sa partijskim sekretarom, koji je u isto vreme bio zamenik političkog komesara bataljona. U brigadi je partijskim radom rukovodio zamenik političkog komesara brigade, sa zadatkom da razvija politički i ideološki rad u brigadi, pa se stoga najčešće i nalazio u bataljonima i četama. Politički komesar brigade više je saradivao sa komandantom, jer su odluke donosili zajednički.

U prvim mesecima 1941. godine nije bilo institucije zamenika političkog komesara, koji bi bio odgovoran za partijski rad, već je postajao samo politički komesar. Januara 1942. godine Centralni komitet KPJ obratio se pismom svim političkim komesarima partizanskih jedinica sa uputstvom kako da se stvaraju partijske organizacije u četama i bataljonima, kako da se organizuje teoretski rad sa članovima KPJ, na kojim osnovama da se gradi kadrovska politika i kakvi su

partijski radnici potrebni u vojnim jedinicama. U pismu se, između ostalog isticalo:

»Kod rada na podizanju kadrova u četi i partizanskim jedinicama, posvetiti naročitu pažnju podizanju i učvršćivanju partijske snage svih članova. Pored predavanja iz teorije Partije (objašnjavanje osnovnih organizacionih principa lenjinističke Partije) objašnjavati naročito kakav treba da bude partijac kao partizan: primer hrabrosti, požrtvovanja, nesebičnosti, discipline, mudrosti i u čuvanju ljudi, trezvenosti, dobar drug, nosilac optimizma, borac protiv panikerstva, malodušnosti, uvek spreman na izvršenje najtežih zadataka. Ilustrovati to primerima iz života sovjetskih i drugih partizana.«

VOJSKA NARODNOG POKRETA

Tako je definisana rukovodeća uloga KPJ i njenih članova u partizanskim oružanim snagama, jer Partija je objektivno bila jedina organizovana politička snaga, koja je pokrenula narodnooslobodilačku borbu protiv okupatora. Komunisti su po pravilu bili najsmelijji borci, dobri drugovi, služili uvek primerom, pa je i razumljivo što su u kratkom vremenu postajali provereni i sposobni kadrovi na odgovornim mestima u štabovima. Međutim, to ne znači da je naša vojska bila vojska komunista. Bila je to vojska širokog narodnog pokreta koji je prihvatao sve što je čestito i pošteno i što je želelo da se bori protiv okupatora, **bez obzira na veru** nacionalnost i ideološku pripadnost.

U štabovima jedinica trebalo je imati ne samo dobre komandante, koji će smelo voditi vojsku u bojeve, već i sposobne političke ljude koji će umeti da tumače liniju naše Partije. Za taj deo zadatka bili su zaduženi politički komesari.

CK KPJ je u naše prve odrede uputio svoje odane i proverene kadrove, masovike i iskusne političke radnike, pa se pravom može reći da su politički komesari bili predstavnici Partije u vojsci. Oni su bili organizatori i nosioci moralne čvrstine naših partizanskih od-

reda. Politički komesari su svuda istupali kao predstavnici naroda u najširem smislu te reči, kao borci koji sprovode program širokog narodnog ustanka protiv okupatora.

Politički komesar u vojnoj jedinici je bio desna ruka svog komandira ili komandanta, naročito u organizovanju vojske, u obezbeđivanju čvrstine i borbene efikasnosti jedinica. Svaki plan akcije određene jedinice, komandant i komesar su prethodno zajednički razmatrali, sa njim su upoznavali komuniste i članove SKOJ-a, a zatim i sve borce. To je obezbeđivalo i među ostalim borcima jačanje borbenog morala i svesno angažovanje u akcijama protiv neprijatelja. Partijski politički rad u jedinicama osposobljavao je i idejno-politički naoružavao naše vojnike da u narodu na najadekvatniji način sprovode i tumače liniju našeg narodnooslobodilačkog pokreta.

U svakoj našoj jedinici bio je organizovan veoma intenzivan politički i kulturno-prosvetni rad sa prigodnim programima koji su se morali sprovoditi. Postojala je i praksa pismenog izveštavanja viših rukovodstva o tom radu u jedinicama. Idejno-politički rad praktično nikad nije prestajao, bez obzira na borbe i pokrete; uvek se nalazilo vremena, čak i u maršu. I sam sam često postavljao pitanja pojedincima ili grupama boraca, prateći kolonu od začelja ka čelu, kako bih u povratku slušao odgovore i komentare o temi koju sam postavio. Borci su i sami tražili da im se postavljaju pitanja, ili su ih oni postavljali, a komesari su dužni bili da objašnjavaju i daju odgovore. Tako je i put izgledao kraći, i lakši; zaboravljalo se na glad i druge teškoće. Učilo se u hodu, između borbi i pokreta. Ta praksa nam je omogućena i organizaciono i kadrovski, jer smo imali i u vodu politički odgovornog čoveka, takozvanog političkog delegata voda. On je poznavao svakog borca i njegovo dejstvovanje u borbi, maršu, u odnosu prema narodu, prema drugovima, jednom reči svaka aktivnost u vodu bila je politički smišljena i organizovana.

Našoj Partiji bilo je stalo da od seoskih mladića i devojaka, koji su dobrovoljno došli da se bore protiv

okupatora, stvori dobre borce, dobre drugove i saradnike, dobre političke propagandiste u narodu. Jer naša se vojska po shvatanjima u narodu razlikovala od svake druge. Tu vest o jasnim ciljevima borbe naprednih snaga izgrađivala je među mladim vojnicima, seljcima i radnicima naša KPJ i njeni članovi u partizanskim jedinicama.

SISTEMATSKI TEORETSKI RAD

Pored vaspitno-političkog rada u jedinicama je bio organizovan i sistematski teoretski rad, koji je zahtevao i više vremena i više knjiga i brošura, više stampanog materijala. Glavne teme sve do kraja rata bile su: Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Seljačko pitanje. Klasa i klasne borbe, Odnos prema narodnooslobodilačkom pokretu, Narodna vlast itd. Bilo je i drugih tema, zavisno od trenutne političke situacije u zemlji i u svetu. Često su organizovani kraći ili duži kursevi u štabovima brigada ili divizija, koje su pohađali, pre svega, mlađi članovi Partije i SKOJ-a. Rukovodeća uloga Partije u našim jedinicama nije se obezbeđivala formalnim predstavništvom pojedinaca u vojnim rukovodstvima, već se uticaj stvarao pravilnim radom svakog pojedinog člana Partije u partizanskim jedinicama, počev od borca u četi, pa do političkog komesara i komandanta u bataljonu, brigadi itd. Zbog toga su na kursivima bili oni članovi Partije, koji su svoja znanja i uibedenja svakodnevno mogli prenositi i popularisati među borcima. Drug Tito je često u toku rata naglašavao: »Naši oružani odredi su onakvi, kakve su im partijske organizacije«.

Pored svakodnevnog političkog i teoretskog rada, borcima je trebalo i razonode. Za to su se pri štabovima brigada, a naročito divizija i korpusa formirale tzv. »kulturne ekipe«, koje su organizovale kulturno-umetničke i zabavne programe i priredbe za vojsku i za narod. Kraći pozorišni komadi — skečevi, »vrapci«, recitacije i borbene pesme — nalazile su se stalno na repertoaru naših kulturnih ekipa. Najčešća su se izvodi-

la dela iz naše literature u kojima se govorilo o socijalnoj nepravdi, stradanjima i borbi naših naroda protiv tuđina. Bilo je i prigodnih aktuelnih događaja koji su opevani, ili su u vidu kraćih skečeva prikazivani u časovima odmora.

Priredbe su bile doživljaji svoje vrste i za borce i za narod na kojima bi i prisutna publika javno izražavala svoj stav, negodujući ili bunio odobravajući igru glumaca na sceni.

Sem ovih reklo bi se stalnih ansambala, svaka partizanska jedinica imala je i poneki instrument, organizovan hor, dobre recitatore i pevače, pa prema tome i svoje programe kulturnih aktivnosti. U tome su naročito prednjačili Sremci, poznati kao veseljac i uvek omi za šalu i smeh. Ćim bi se vojvođanska jedinica smestila u nekom selu, devojke i mladići bi donosili ćilime i klupe, izgradili provizornu pozornicu, pa bi se začas rodila nova prigodna pesma, ili skeč, koji su obaveštavali o nekom političkom događaju, ili o novostima iz tog kraja. Ljudi su rado dolazili na priredbe, koje su izvodili njihovi Sremci, jer su se uvek na njima slatko nasmejali, ponešto saznali i naučili. Bio je to svojevrsni politički i kulturno-prosvetni rad u masama.

ČETNI I BATAUONSKI LISTOVI

Organizacija opismenjavanja takođe je bila na dnevnom redu u našim jedinicama, ma da je među vojvođanskim borcima bilo manje nepismenih, često smo u nedostatku hartije slova ispisivali na kamenoj pločici, ili štapom u prašini, a mladi borci su brzo učili azbuku. Imao sam u rukama neka pisma, ikoja su borci slali svojim. Trebalo je pročitati sa kakvim su ushićenjem pisali, radosni što ne moraju nikoga više da mole da im piše pismo majci ili devojci.

Četni i bataljonski listovi takođe su imali vaspitnu ulogu u našim jedinicama. Donosili su vesti sa frontova, obrađivali mnoge probleme četa i boraca, tumačili mnoge nove pojmove, pisali o humoru i zabavi. Pošto su se novine obično čitale kolektivno, uvek bi se raz-

vijala diskusija o pročitanoj. Time se pružila prilika da se istakne što je pozitivno u jedinici i pohvale najbolji borci i drugovi. Ni ovu vrstu pisane reči nismo mogli često izdavati, jer su uslovi bili veoma teški; nije uvek bilo hartije, inidiga, ni mašine za kucanje, pa su se novine ispisivale rukom, što je zahtevalo više vremena. I česti marševi odlagali su umnožavanje i rasuranje novina.

Bogatstvo i raznovrsnost ovih aktivnosti zavisila je i od aktuelnosti političkih tema. Što je tema bila aktuelnija i politička zainteresovanost bila je veća. Tako, na primer, pred svaki napad na veće mesto ili utvrđenje održavani su sastanci po jedinicama. Partijsko-politički radnici objašnjavali su ekonomski i politički značaj akcije za određeni kraj i za naš pokret uopšte ukazujući na zadatke svakog borca tokom borbe i posle nje. Posebno je valjalo objasniti borcima kako da se drže prema narodu da bismo pridobili nove saradnike i simpatizere našeg pokreta.

Tako su, recimo, sporazum šubašičeve vlade sa Nacionalnim komitetom Jugoslavije, VII ofanziva i odbrana Majevice, prelaz u Srbiju, kapitulacija Italije, a kasnije i Rumunije, prelaz Crvene armije na našu teritoriju i slična pitanja politički zatalasala celu diviziju, jer su bila od životnog interesa za svakog borca, a donosila su i krupne promene kod nas i u svetu.

Iz izveštaja Štaba I brigade Štabu XVI divizije, iz perioda VII ofanzive, kad je brigada bila u stalnim borbama, vidi se da je postojao organizovan sistem kurseva i političkog rada u jedinicama i u narodu.

Od kurseva su održana četiri vojna. Učesnici su bili komandiri, zamenici komandira i vodnici. (1 kurs na teškom bacaču, 1 kurs na lakom bacaču, minerski kurs, 1 kurs za vezu i 1 pionirski kurs). Pri štabovima bataljona održano je 8 nižih vojnih kurseva (učesnici: vodnici, desetari i pripravnici desetara).

Pri Štabu brigade održano je četiri političko-partijska kursa na kojem je učestvovalo po 25 slušalaca, a po jedinicama je održan veći broj vojnih i političkih predavanja; sa vojskom 150, a sa narodom 117 konferencija.

Slični izveštaji stizali su i iz ostalih brigada.

I u najtežem periodu ofanziva razvijan je u XVI vojvodanskoj diviziji politički rad, i to daleko širi i raznovrsniji, nego što se može zaključiti iz sačuvanih izveštaja. Izveštaji su beležili samo ono što su organizovali četni, bataljonski i brigadni političko-partijski radnici. Međutim, bilo je dosta onog reklo bi se neprijetnog dnevnog rada boraca, smeštenih po kućama, dvorištima i selima kroz koja smo prolazili i gde smo se bar jedan dan zadržavali, objašnjavajući i popularišući NOP. Naše drugarice često su pomagale seljankama da nauče mnoge novitete iz domaćinstva, podizanja i vaspitanja dece itd. To je bilo od značaja, naročito u muslimanskim selima, u kojima je bila neprijateljskom propagandom iskrivljena predstava o partizanima. Naše partizanke sticale su u tim sredinama mnogo novih drugarica koje su im rado pomagale, donoseći mleka, jaja, pekmeza, belog platna za zavoje itd.

POLITIČKI RAD NA TERENU

Naša Partija je u svakom borcu imala aktivnog propagatora u tumačenju dnevne političke linije i ideala za koji smo se borili, kako bismo svakom čoveku stvorili uslove za srećniji život u novom, socijalističkom društvu. Iz svakodnevnog političke prakse i političkih akcija izrastali su novi oduševljeni sledbenici ideja Partije, i to ne samo među borcima, koji su se borili sa puškom u ruci, već i u narodu onih krajeva i sela, gde je bilo najviše zaostalosti i političke neobaveštenosti.

Kao što je bio organizovan politički rad sa borcima, tako se radilo i u narodu, na terenu kojim su naše jedinice prolazile. Naša Partija je redovno informisala borce i rukovodioce jedinica kakvo je političko stanje u svakom selu, kako je stanovništvo raspoloženo prema našem pokretu, postoje li i kakve organizacije na koje se možemo osloniti, kakvi su odnosi među seljacima, koja je poslednja vojska tu bila, kako se ponašala prema narodu i si. Sve je to moralo biti poznato našim partijskim radnicima kad su sa jedinicama

stizali na novu teritoriju. Prvi kontakti sa ljudima odnosili su se na snabdevanje vojske prehrambenim proizvodima, a obavljali su preko organizovanih odbora vlasti u tom mestu. Ukoliko u selu nije bilo narodne vlasti, ona se organizovala u zajednici sa pozadinskim partijskim radnicima koji su radili na tom području. Nije bilo lako u svakom mestu organizovati vlast naroda i podstaći delovanje političkih organizacija, naročito gde je bio prisutan uticaj četnika i zelenog kadra. Teškoću je često predstavljalo i kratko zadržavanje naših jedinica na određenom terenu. Legalizovani predstavnici partizanske vlasti bivali bi izloženi represalijama neprijatelja čim bi odlazile naše jedinice.

Ceo naš rad, prema tome i politički rad u narodu, morao se uskladiti sa promenljivim uslovima koje nam je nametala ratna situacija. Danonoćni marševi i borbe, stalno menjanje terena, naponi uz gladovanja, i činjenica da smo za 14 meseci od formiranja divizije do njenog prelaska u Srem, jedva imali 30 relativno mirnih dana, određivali su i obim i kvalitet političkog rada.

Mnogobrojni razgovori sa seljacima, posela, kulturne priredbe i manji zborovi, akcije prosvetavanja seljanki, opismenjavanje i slično, najrečitiji su dokaz da smo i u tako teškim uslovima mogli da organizujemo političko delovanje bez koga ne bismo proširili bazu ustanka i stvorili bolje uslove našeg opstanka u Bosni. Tamo gde nije bilo našeg uticaja, javljao se tuđi, koji nije bio na liniji narodnooslobodilačkog pokreta. Intenzitet političkog rada na selu i u narodu zavisio je direktno od političke informisanosti svakog borca, od njegovog pravilnog ličnog odnosa prema seljacima, i od aktivnog političkog uticaja njegovog u sredini, koja nije poznavala ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta, ili je bila pod direktnim neprijateljskim uticajem.

Kad se govori o političkom radu na terenu, kuda se kretala naša divizija, a kasnije i korpus, ne sme se izgubiti iz vida i činjenica da je u istočnoj Bosni bilo različitih političkih opredeljenja. Pod uticajem partizana bila su sela u Semberiji, delovima Majevice i u

Sekovićima, gde se narod masovno opredelio za narodnooslobodilačku borbu. Ali, bilo je i krajeva i naselja u kojima je preovladavao uticaj četništva, ustaša i zelenog kadra. U tim selima bio je otežan politički rad; često se događalo da skoro celokupno stanovništvo pred naš dolazak pobegne u veća, utvrđena mesta, kao što je bio slučaj u reonu Podgorja i Repnika, Zlo-selu itd. Kod kuća bismo našli samo pokoju staricu sa kojom se teško moglo razgovarati o bilo čemu. Dalje teškoću nam je pričinjavala i činjenica da je to ekonomski bio iscrpljen kraj, tako da su borci bili više gladni nego siti. Tamo i gde bi se našlo nešto hrane, moralo se voditi strogo računa na koji je način dobiti od seljaka, jer je neprijatelj širio glasine da partizani otimaju hranu, a da Nemci i ustaše dele hranu narodu i tako ga pomažu. Svaki slučajan i neodmeren postupak naših boraca uveličavao se, ponegde čak i od partijskih terenskih radnika, pa su štabovi morali izricati oštre mere. To je u krajnjoj liniji rezultiralo gladovanjem naših jedinica, a otežavalo je političko angažovanje boraca na terenu.

PODRŠKA NARODA

Sistematski politički rad naših jedinica na terenu otežavale su i svakodnevne borbe sa četnicima i zelenim kadrom na velikom prostranstvu između reka Drine, Save i Bosne. Ta borba nas je maksimalno zamarala i iscrpljivala fizički i materijalno, jer smo trošili municiju, obuću i odeću, a teško smo je obnavljali. Sasvim se drugačije tukla sa domobranima i Nemcima, jer se u borbi uvek ponešto zaplenilo: bilo oružje, municija, odeća, obuća ili hrana.

Kada se već govori o političkom i vojnom angažovanju vojvodanskih jedinica u istočnoj Bosni često se mogu čuti mišljenja istaknutih političkih radnika tog kraja kako četništvo, posle poraza Đure Bižića u Maleševcima, nije predstavljalo nikakvu vojničku snagu. Takva mišljenja protivureče činjeničnom stanju. Jer

postavlja se pitanje protiv koga su se onda dve vojvođanske divizije borile sve vreme rata, između povremenih borbi sa Nmcima i ustašama. Tačna je, međutim, konstatacija da je razbijanjem Bižičeve četničke grupacije, obezglavljen, demaskiran i razbijen četnički pokret kao politički faktor ustanka u Semberiji i na Majevici. Od februara do novembra 1942. godine četnici su bili gospodari na tom terenu, ne svojom političkom snagom, budući da su se već kompromitovali u narodu saradnjom sa okupatorom, već pre svega što smo mi bili slabi. Naš pokret je doživljavao krizu posle pogibije Štaba Majevičkog odreda. Međutim kad su se novembra 1942. godine pojavile nove snage partizana sa Šestom istočnobosanskom brigadom i Vojvodanima — četničkoj vladavini je došao kraj, ma da vojnički nisu bili uništeni; većih ili manjih četničkih grupacija bilo je sve do kraja rata. Oni su nam, zajedno sa zelenim kadrom, a uz izdašnu pomoć okupatora, stalno pričinjavali velike teškoće u istočnoj Bosni. Protiv njih smo se svakodnevno morali boriti i kada Nemci i ustaše nisu bili u ofanzivi protiv nas.

Odnos prema narodu bio je neprekidno u centru pažnje rukovodećih ljudi u partizanskim jedinicama. Drugačije i nije moglo da bude, jer je naša Partija od prvih dana ustanka isticala da su partizani narodna vojska i da je njihova osnovna i jedina baza sam narod.

Podrška naroda davala nam je uvek posebnu snagu. Neprijatelj često nije mogao da shvati otkud toliko snage partizanima. Tako je, na primer, već 1941. godine šef Upravnog štaba vojnog zapovednika Srbije napisao:

»Dobiva se utisak da ni vesti o kapitulaciji Rusije ne bi dovele do kapitulacije ovih bandita koji su žilavi kao đavoli. Osim toga njihova je organizacija izvrsna. Ona bi mogla biti klasičan primer najbolje tajne organizacije. Mnogi bi mogli od njih da uče.«

Šef gestapoa Glavnog ureda Rajha, oktobra 1941. godine zapisao je o ustanku u Jugoslaviji:

»Događaji poslednjih meseci pokazali su da ustanički pokret nije delo pojedinaca ili grupa, koje nepovezano operišu, već da ga je organizovala Komunistička partija Jugoslavije i da ona rukovodi gerilskim borbama, sabotажom i terorističkom delatnošću.«

PESME SREMACA

Ta veza sa narodom ogledala se i u kulturno-prosvetnim priredbama. One su uvek bile prožete politikom, mada je u tom pogledu bilo posebnih teškoća. U brigadama je bilo malo intelektualaca i obrazovnih ljudi, posebno onih koji bi imali smisla za svestraniju organizovanost kulturnog i zabavnog života. Stoga smo se morali organizaciono i kadrovski osposobiti. U četama smo osnovali kulturno-prosvetne odbore, u koje smo birali borce sa najviše smisla za taj rad. Odbori su imali i svoje male kulturne ekipe, koje su bile u stanju da samostalno i brzo organizuju priredbe za seljake u selima gde bismo se stacionirali. Pri Štabu divizije i Štabu korpusa bile su stalne kulturne ekipe u kojima je bilo i profesionalnih glumaca i umetnika raznih vrsta.

U gradovima i većim mestima ove ekipe stekle su veliku popularnost, jer su njihove priredbe često bile jedini kulturni događaj u dugim ratnim godinama, koji narodu nije priređivala ni jedna druga vojska, koja je tuda prolazila.

U jedinicama su postojale i čitalačke grupe po desetinama, koje su organizovale čitanje materijala i razgovore o mnogim pitanjima iz raznih oblasti života: politike, nauke, kulture itd. Po istom principu ove grupe organizovale su diskusije i u narodu.

U tekstovima izvođenim na priredbama ismejavana su pojedini fašistički, četnički, ustaški i zelenokadrovski vođi. O tome se danima pričalo po selima i u domovima. Rado su se pevale i prenosile podrugljive pesme o Hitleru, kao što je ova:

»Nije kuja okotila kera
što je majka Adolfa Hitlera«.
»Ala muku muče Nemci
podigli se Sremci,
čuprije i ceste ruše,
ko' da su bez duše«.

Te su pesme Sremci doneli u Bosnu. Pevane su na priredbama i seljaci su ih rado prihvatili.

U vojvodanskim jedinicama postojali su, kao što se zna, relativno dobri uslovi za kulturni i zabavni život, jer su mladići i devojke iz Vojvodine bili veseljacima, uvek spremni na šalu, pesmu i humor, pa i u najtežoj situaciji. Osim toga, u brigadama je bilo svega oko 3 odsto nepismenih, što je takođe bilo od značaja za vaspitno-obrazovno i kulturno-zabavno delovanje.

U izveštaju Politodela divizije Centralnom komitetu KPJ od jula 1944. godine konstatovano je između ostalog da u brigadama postoji velika zainteresovanost za kulturni rad, i da borci i rukovodioci u nedostatku tekstova, sami ih pišu, pripremajući priredbe i učestvujući u njima. Tako je politički, kulturni i obrazovni rad svakodnevno bio prisutan u našim jedinicama i u narodu kuda smo se kretali.

TEŠKOĆE U POLITIČKOM RADU VOJVOĐANA U ISTOČNOJ BOSNI

Kada se govori o političkoj zrelosti i političkom obrazovanju boraca vojvođanskih jedinica u sastavu XVI divizije, mora se poći od činjenice da ih je bilo podosta koji su razumeli i pravilno tumačili političku liniju naše Partije. Svojim znanjem i ubeđenjem osećali su i potrebu i obavezu da svuda gde se nađu tumače političku liniju ustanka, sve više se približavajući onom delu naroda, koji je bio neobavešten ili pod uticajem ustaša, četnika i zelenog kadra. Naročito nam je to uspevalo u srpskim selima, u kojima su četnici imali uticaja, jer po nacionalnom sastavu vojvođanske jedinice bile su sastavljene pretežno od srpskog življa, pa im je i to omogućilo da razbiju četničke laži kako

su partizani regrutovani samo iz redova hrvatske i drugih nacionalnosti.

Osim toga je narod Bosne znao da su vojvodanski partizani došli iz bogatog kraja, što je takođe demantovalo četničko-ustašku propagandu kako su partizanske jedinice sastavljene od sirotinje i da im je cilj da oduzimaju imovinu seljaku koju je on teškom mukom sticao. Susretali su borce, komandire i komandante iz bogatih seljačkih porodica. Sve je to doprinosilo da se razbijaju četničko-ustaške laži i nastojanja da se nametne klasna i nacionalna mržnja među narodima Jugoslavije. Trebalo je mnogo upornog rada i zalaganja, mnogo ljudskih žrtava dok su se sumnjičavi razuverili okupatorske propagande, i dok se shvatanje o partizanima, kao istinskim predstavnicima interesa naroda, probilo u svest i većinu srpskog i drugih naroda u istočnoj Bosni.

U saradnji sa Oblasnim komitetom za istočnu Bosnu, Štab XVI divizije je u više navrata pretresao političku ulogu naše divizije na tom terenu. Tom prilikom je konstatovano da borci vojvodanskih brigada i divizija još uvek smatraju teren istočne Bosne privremenim, pa je i to jedan od razloga što se politički radnici brigada još uvek nedovoljno angažuju u razvijanju šireg političkog rada na terenu. Stoga smo, po uzoru na proleterске brigade, formirali posebne političko-propagandističke grupe u bataljonima i brigadama za politički rad, ali je nastupila VII neprijateljska ofanziva, pa one nisu mogle da razviju šire aktivnosti.

UGLED KPJ MEĐU BORCIMA I U NARODU

Ugled naše Partije bio je u svim sredinama, u napadu i u partizanskim jedinicama, veoma značajan i stalno prisutan. Bez partijskih ljudi i partijskih organizacija, koje su bile duša partizanskih jedinica i njihova motorna snaga, ne bi se mogao razvijati narodnooslobodilački pokret kako se razvijao. To su znali i borci nekomunisti, osećajući prisustvo organizovanih snaga u jedinicama. Istorijska je bila odluka da Partija

ostvari rukovodeću ulogu u svim jedinicama. O tome postoje brojni dokumenti. U Zborniku, tom III, str. 367, objavljeno je pismo CK-a KPJ od decembra 1941. godine o tome kako treba komunisti da se ponašaju u vojnim jedinicama:

»Rukovodstvo Partije u partizanskim odredima mora se danas obezbeđivati ne formalnim predstavnicima Partije u vojnim rukovodstvima, nego pravilnim radom svakog partijca u partizanskim odredima, počev od partizana boraca u četi do komandanta i političkog komesara...«

»... Istinski predstavnik Partije je svaki partijac koji radi na ma kom sektoru u partizanskim odredima.«

U uslovima oslobodilačkog rata, kad su se sve sile reakcije digle protiv svega što je napredno, nužno se postavljao zadatak da u našim jedinicama postoji snaga koja će moći da se suprotstavi tim silama. To je bila disciplinovana, dobro organizovana i revolucionarna Komunistička partija. Iako po broju mala, po snazi je to bila kadrovska partija, koju su predvodili ljudi koji su do revolucije već bili u mnogim vatrama bitaka, naučili na glad, patnje i nemaštinu. Njima ništa nije bilo teško. Ideja druga Tita da su naši odredi onakvi kakva je u njima partijska organizacija, potvrdila se bezbroj puta. I proleTERSka brigada nije postala slavna zato što je bila prva po redu, već što je u svom sastavu od prvih dana formiranja imala oko 90 odsto članova Partija. U drugim brigadama, naročito onim što su se kasnije formirale, trebalo je stvarati kadar, trebalo je razviti partijske organizacije. Istina, u svakom kraju gde su se formirale jedinice, u njih su odmah slati najbolji kadrovi. Takav je slučaj bio i sa Sremom.

Kakva je snaga i uticaj naše Partije u vojnim jedinicama ostalo je zabeleženo i u nemačkim dokumentima:

»KPJ postoji ilegalno već oko 20 godina i stoga raspolaže velikim brojem rukovodilaca koji vladaju pravilima konspiracije. Dosadašnje nas iskustvo uči da se komunistički pok-

ret u Jugoslaviji ne može likvidirati samo krupnim akcijama. Stoga treba početi s planskom gestapovskom delatnošću s ciljem da se obuhvati partijsko rukovodstvo i provali u pokrajinske, okružne i mesne komitete. Na taj način iskidaćemo sve veze koje postoje između partizana i ilegalnih centara i uništiti izvore iz kojih partizani stalno dobivaju novi podstrek«.

Takve su bile ocene iskusne obaveštajne službe nemačke sile, koja je i sama spoznala veliku snagu KPJ u partizanskim jedinicama i povezanost boraca i pozadine koju je Partija razvijala. Zadatak Partije je bio da kao unutarnja snaga obezbedi neprekidni uticaj na rad

Kuriri Divizije na predahu i odmoru

svakog borca i cele jedinice. Partija se utkala među borce i u narod, zato što je svaki član Partije — borac i rukovodilac, u svakom pogledu služio kao primer drugima. To je ono što je plenilo i posticalo one koji nisu bili članovi Partije da to što pre postanu. Bila je svakodnevna pojava u jedinicama da dobri borci sami traže da postanu članovi Partije. Bilo je čak i takvih slučajeva da su pred samu smrt borci na sopstveni

zahtev primani u Partiju, čime se ispunjavala njihova životna želja.

U svakoj našoj jedinici postojala je partijska organizacija. Zapravo, po uputstvu CK KPJ partijske organizacije morale su postojati u svakoj našoj jedinici. To se jasno vidi iz jednog uputstva druga Tita Pokrajinskom komitetu za Makedoniju od septembra 1942. godine. U tom uputstvu između ostalog stoji:

»Ni jedna vaša vojna jedinica ne smije da bude bez komunisti koji treba da daju primer svima drugima i koji kao partijske jedinice iznutra učvršćuju vojnu jedinicu.«

Komunisti u borbenim jedinicama su prednjačili u osvajanju savremene i specifične taktike partizanskog ratovanja. Ona se sastojala u tome da se neprijatelju zada snažan udarac i da se u pogodnom momentu od njega odvoji, kako bi mu se ponovo zadao udarac na mestu gde se najmanje nadao. Zbog toga je bilo neophodno da se maksimalno razvije moralna snaga, disciplina i udarnost vojske. A to se nije moglo postići krutom disciplinom, već upornim radom komunista.

I u vojvodanskim jedinicama ugled Partije, bio je veliki. Međutim, karakteristično je da se ni borci, a ni jedinice kao Celina, nisu vezivali za pojedine ličnosti, makar koliko one bile hrabre i legendarne, što ne znači da ličnosti nisu bile cenjene. Ali su borci u njima uvek spoznavali aktivnost i stav Partije. Znali su dobro da su i ti pojedinci ranjivi, da su i oni podložni uticajima sa strane, kao što je bio slučaj u nekim krajevima, gde su se borci pa i čitave jedinice opredeljivali za stavove ličnosti za koju su se vezali. Komunisti i borci vojvodanskih jedinica bili su uvek odani Partiji i njenoj politici. Nije bilo slučajeva da su pojedinci mogli da manipulišu njima. Politički komesari u četama, bataljonima, brigadama i diviziji, imali su velik ugled među borcima. Komunisti su bili veoma cenjeni, ali se za političke komesare i njihove zamenike znalo da su to predstavnici Partije, koji su čuvali i podizali ugled Partije, čiji je zadatak bio da izgrađuju borca kao kompletnu ličnost — hrabrog, disciplinovanog vojnika, dobrog druga, koji će imati uvek ispravan stav

prema narodu i pravilan odnos prema drugaricama, svojim saborcima.

Mislim da se s pravom može reći da su borci vojvođanskih jedinica i njihove porodice imali bezgranično poverenje u Komunističku partiju, što se ogledalo u njihovom političkom jedinstvu. Stoga, u vojvođanskim jedinicama nikada nije bilo drugih političkih struja, osim narodnooslobodilačke orijentacije koju je formirala KPJ. To se ogledalo i u čvrstom moralnom jedinstvu naših boraca i rukovodilaca, u njihovoj velikoj hrabrosti iskazanoj u svim borbama i sa neprijateljima raznih vrsta. Time se objašnjava i činjenica da su se vojvođanske jedinice, za relativno kratko vreme, svrstale među elitne jedinice naše narodnooslobodilačke vojske.

HRABROSTI SKOJEVACA

Pored partijske organizacije u vodovima, četama i bataljonima postojala je i skojevska organizacija, sastavljena od mladih ljudi, smelih i hrabrih, koji su bili glavna podrška komunistima u jedinicama kada je trebalo da se ide na izvršenje najtežih zadataka.

Biti mitraljezac, bombaš i javljati se dobrovoljno u opasne akcije, čak i onda kad jedinica nije po borbenom rasporedu u akciji, bio je ideal mladih skojevaca i svakodnevna pojava u partizanskim jedinicama.

Bilo je dosta četa, u našim brigadama u kojima skojevci nisu dali nikom da bude bombaš ili mitraljezac, nego su se sami dobrovoljno javljali.

Sećam se dobro jednog mladića iz Sremske Mitrovice, zvao se Močo, koji je pevao dok su mu sekli ruku običnim nožem, bez anestezije, da bi ga posle ranjavanja spasili sigurne smrti. Sećam se takođe slučaja mladog Markovića zvanog Kurjak iz Batajnice, koji je u borbi za Brčko dobio nekoliko rana. Dok ga je bolničarka previjala on je dovikivao Kamenjaru:

— E, družo komandante, ala smo ih kokali, nanu li im naninu.*

Nije ni trenutka mislio na sebe i zadobijene rane, niti na ono najgore što ga je eventualno čekalo, jer je znao da su uslovi za lečenje u partizanima bili veoma nepovoljni i teški. Radovao se hrabrosti mladih skojevaca koji su puškomitraljezima tukli Nemce i ustaše.

Sa puno sigurnosti može se reći da je takva bila u celini skojevska organizacija. Na te mlade ljude Partija je imala veliki uticaj i na njih se mogla uvek osloniti. Nezaboravan je ostao u sećanju i Zdravko Damjanović koji je bio rukovodilac SKOJ-a u I vojvođanskoj brigadi. Skroman, hrabar i pun oduševljenja za borbu, svoje osobine je znao i umeo da prenosi na mlade komuniste u brigadi.

O hrabrosti skojevaca, o uticaju naše Partije, napisano je dosta izveštaja. U izveštaju Politodela XVI divizije upućenog CK KPJ, juna 1944. godine, o partijskoj organizaciji I vojvođanske brigade je rečeno:

»Ugled Partije je na vrlo zavidnoj visini i ona je postigla rukovodeću ulogu u brigadi. Osnovna crta koja karakteriše organizaciju je mladost i poletnost. Praktičan rad u brigadi odvija se dosta dobro i ona reagira dosta brzo na probleme i nedostatke.«

O skojevskoj organizaciji u tom izveštaju se kaže:

»Skojevska organizacija I brigade je naj-sređenija, ima najviše autoriteta među mladima. Osnovna odlika SKOJ-a u I brigadi je borbeno organizacija, koja je to dokazala kroz niz teških i upornih borbi, pod veoma nepovoljnim uslovima. Ugled SKOJ-a je na visini.«

Iz tih ocena prirodno je proistekla i ocena kvaliteta vojnih jedinica i njihove borbenosti i efikasnosti, jer su se u njima borili ti hrabri mladići i devojke:

»Najsolidnija jedinica po svojoj vojnoj i političkoj i organizacionoj i po svojoj sređenosti u našoj diviziji jeste I brigada.

* Zika Marković je u borbi za Brčko bio još skojevac. Imao je pet rana. Obliven krvlju, fijakerom je doveden u sanitet na previjanje. Cim ga je bolničarka previla, on se na svoju ruku ponovo vratio u borbu.

... Ona je sposobna da svoje nedostatke temeljno otklanja i probleme rešava. Izgradila je dobru borbenu tradiciju.«

Ocene date u izveštaju Politodela XVI divizije samo su potvrda misli druga Tita da je jedinica onakva kakva je Partija u njoj.

Bilo bi pogrešno zaključiti da je sve uvek bilo najbolje u našim jedinicama. Time bi se umanjivao značaj političkog rada i uloge naše Partije. Imali smo dosta kriznih situacija, mnogo teškoća i problema. Međutim, valja istaći da oni nisu dolazili iz političkih razgola; borci ni tada nisu gubili nadu. Krize su nastupale samo kada su fizičke snage bile na izmaku, kada su ljudi, čak i neki rukovodioci, padali na ispitu fizičke izdržljivosti. Te krizne situacije nisu bile svojstvene samo vojvodanskim jedinicama, već i onim najelitnijim. Tako je i naša XVI divizija imala krizne dane koji su bili najizrazitiji u VI neprijateljskoj ofanzivi, koja je za nas trajala punih šest meseci. Sve to vreme smo, skoro bez predaha, bili u borbi, maršu i gladovanju. U tim borbama samo od gladi i iznurenosti umrlo nam je preko 60 mladića i devojaka od čega oko 27 desetara, vodnika i vodnih delegata.

Neki od boraca koji su izostajali iza divizije, nikada se više nisu vratili, a oni što su preživeli, ili su se probili do Srema ili su stigli svoje jedinice i ponovo se hrabro borili do kraja rata.

Dogodilo se i da nam se skoro ceo Štab III bataljona I brigade demoralisalo i izgubilo uticaj na borce na Pivskoj planini, pa je Štab brigade morao da ga smeni. Komandant bataljona Milan Bogović poslat je po kazni za zamenika komandanta u drugi bataljon, gde se dalje hrabro borio i poginuo za oslobođenje Obrenovca. Mi smo te borce tada nazivali deztererima, jer drugačije nismo ni mogli, pošto su se njihovi drugovi, pod istim uslovima hrabro držali i u najtežim situacijama. Na sreću, to su bili samo pojedinačni slučajevi, pa se po njima i ne može davati politička kvalifikacija

borbenosti cele jedinice. Naša XVI divizija dobila je, s pravom, najviše priznanje od svog Vrhovnog komandanta, zvanje »Slavna divizija«. To zvanje joj je i pripadalo, jer ga je potvrdila u brojnim bitkama koje je vodila za sve vreme narodnooslobodilačke borbe.

**Organizacija
zdravstvene
službe**

POKRETNE I STACIONIRANE BOLNICE

Za partizansko rukovodstvo u jedinicama organizacija zdravstvene službe bila je uvek važan i odgovoran posao. Drug Tito je, interesujući se za meke jedinice, stalno proveravao kako je organizovana zdravstvena služba i kako se hrane i čuvaju ranjenici. Četvrta i Peta neprijateljska ofanziva sigurno nam ne bi ni iz daleka nanela tolike gubitke da nije bilo ranjenika, za koje smo se morali boriti. Svaka naša divizija pojedinačno, koja je učestvovala u IV i V ofanzivi, bila je u stanju da se brzo i lako probije kud god bi zaželela. Neprijatelj ne bi ni stigao da koncentriše veće snage na malom prostoru i da protiv nas upotrebi savremenu ratnu tehniku, kojom je bio u preimicstvu, da nismo morali da spasavamo ranjenike. Mi nismo imali bolnica na sigurnom mestu, gde bismo smestili naše ranjenike i obolele drugove, a Nemci i njihove sluge nisu poštovali među narodne konvencije. Zato smo bili prinuđeni da organizujemo pokretne bolnice. Svaka brigada je imala svoju bolnicu, a pri Štabu divizije formirane su tzv. divizijske bolnice u koje su iz brigada slali teže bolesnike i ranjeniku, kojom je bio u preimicstvu, da nismo morali da kretale sa divizijom, uglavnom ina konjima pa i peške. U tim pokretima, čak i bez borbi, najteže je bilo ranjenim i bolesnim drugovima.

Drug Tito i CK KPJ posvećivali su uvek posebnu pažnju partizanskim bolnicama. O tome govori i činjenica da je politički komesar, kao predstavnik Partije, bio zadužen da brine o bolnicama, njihovoj organizaciji, snabdevanosti lekovima i zavojima, o lekarima, ishrani.

Bolnice su bile organizovane po principu naših operativnih jedinica, sa svojim vojnim i političkim rukovodstvom, partijskom organizacijom i ekonomatom. U slučaju ofanziva, kad su se bolnice kretale sa operativnim jedinicama, posebno su partijski kadrovi zaduživani u organizaciji transporta ranjenika, njihove ishrane, smeštaja itd. U IV i V neprijateljskoj ofanzivi nekoliko članova CK je bilo odgovorno za organizaciju

bolnice. U XVI diviziji takode su se u težim situacijama određivali odgovorni drugovi da organizuju život bolnica i njihovu zaštitu od upada neprijatelja.

Pored pokretnih, partizani su imali i bolnice stacionirane u selima, koja su duže vreme bila na slobodnoj teritoriji. Naša XVI divizija je takvu bolnicu (imala u selu Sekovićima, u Trnavi i na području Semberije, a jedan broj ranjenika i bolesnika slali smo i u Srem. U te tzv. »terenske« bolnice hospitalizovani su najteži bolesnici i ranjenici, ne samo XVI divizije, već i drugih jedinica. Četnici, ustaše i Nemci špijunirali su gde se nalaze partizanske bolnice sa teškim ranjenicima, kako bi ih otkrivali i nemilosrdno uništavali, pa su bolnice bile posebno čuvane. Kad je XVI divizija formirana, u Bosni je imala svega dve brigade sa oko 1100 boraca. Jedna brigada je morala uvek biti na terenu sela Šekovića, gde su se nalazile bolnice, a samo sa jednom su se mogle izvoditi zamašnije operativne akcije. Partizanske bolnice, smeštene po kućama u oslobođenim selima, morale su se čuvati jačim snagama jer su Bosnom krs-tarile četničke i zelnokadrovske grupacije spremne da atakuju na bolesne i ranjene partizane. Za smeštaj teških ranjenika i bolesnika u slučaju ofanziva kopale su se i baze obično u šumi ili u pećinama, na nepristupačnim mestima. Sa ranjenicima bi ostajale bolničarke, a retiko lekari, jer ih nije bilo dovoljno. Ukoliko ite baze ne bi bile otkrivene, ranjenici i bolesnici su bili sačuvani. Ali događalo se da su baze četnički izrodi okili! i Nemcima, kao što je bilo jula 1943. i u proleće 1944. godine u Šekovićima i Trnavi. Legionarska ustaška divizija napala je Šekoviće, gde su se nalazile II vojvođanska i VI istočnobosanska brigada. Napad je bio tako silovit da su se brigade morale povući, pa je samu VI brigada uspela da sa sobom povede oko 300 ranjenika i bolesnika i izvuče se na Javornik planinu. Neprijatelj je zauzeo selo Šekoviće, a posle toga Vlasenicu, Kladanj, Srebrenicu i Han Pijesak, četnici su u šekovićima otkrili baze u kojima se nalazilo oko 100 ranjenika i bolesnika, obavestili o tome ustaše koji su bez milost poubijali sve ranjenike, a zatim popalili veliki

broj kuća. Čim se okupator povukao, naše jedinice su se vratile u Šekoviće i zatekle stravičan prizor. Na sve strane bili su leševi i zgarišta. U bazama koje neprijatelj nije otkrio borci su pomrli, pošto su nekoliko dana bili bez hrane i bez vode.

U ovoj ofanzivi, mnoge bolničarke i lekari, koji su bili zajedno sa ranjenicima, nisu hteli da ih napuste ni po cenu života i pokazujući primerno herojstvo i sami su izginuli.

Teško je bilo videti taj masakr u uništenoj bolnici u Šekovićima. Izginuli su ranjenici i bolesnici iz IV i V neprijateljske ofanzive, partizani iz svih krajeva naš© zemlje, koji su prešli najtežu epopeju narodnooslobodilačkog rata da bi izdajom četnika bespomoćno završili svoj životni put.

Snabdevanje ranjenika hranom, odfećom i obućom išlo je teško, što se vidi i iz jednog izveštaja Štaba XVI divizije poslatog Vrhovnom štabu 22. avgusta 1943. godine.

»Ranjenici obe bolnice su potpuno i u pravom smislu te reči goli. Ne samo da nemaju odela i obuće, nego nemaju ni veša. Drugovi, slika koju daju ti ljudi u takvom stanju, ne služi nam na čast, bez obzira ko je kriv za takvo stanje«.

Naročito posle većih neprijateljskih ofanziva, posebno posle IV i V, bolnice su pored ranjenika bile opterećene i velikim brojem obolelih od pegavog tifusa.

Najteže je uvek bilo da se smeste ranjeni i bolesni drugovi. Operativne jedinice bile su stalno u pokretu, pa je trebalo naći dobre ljude i porodice na Majevidi i u Semberiji, koje su imale ljubavi i razumevanje za partizane.

U jednom pismu Okružnom komitetu KPJ Semberije i Majevice odgovorni partijski rukovodilac XVI divizije javljao je, između ostalog:

»U našoj bolnici nalazi se vrlo veliki broj iznemoglih drugova koje bi bilo potrebno smestiti po selima u privatnim kućama. Oni bi u

tim kućama mogli ostati konspirativni kao radna snaga, pa čak -i kao kućna čeljad. Mislim da zato postoje mogućnosti, pa vas molimo da odmah pridete tom pitanju jer ćete nam na taj način u mnogome pomoći. Ne radi se o stvaranju neke nove bolnice, već prosto o slanju ljudi na oporavak u privatne kuće u pojedinim selima«.

Pismo je napisano posle VI neprijateljske ofanzive koja je u istočnoj Bosni trajala ceo decembar 1943. godine i iz koje je izašlo mnogo ranjenih a još više iscrpljenih boraca.

Pozadinska partijasika rukovodstva teže su nalazili podesne i poverljive domaćine za smeštaj ranjenika, usled učestalih izdaja, posle kojih bi neprijatelj palio kuće, a ubijao ukućane i ranjenike koji nisu mogli izbeći. Stoga su se mnogi ljudi ustručavali da primaju bolesne i ranjene partizane.

Druga poznata partizanska bolnička baza bila je u slobodnoj Trnavi, selu na prvim obroncima Majevice. Tu su se partizani, i zdravi i bolesni, uvek osećali kao kod svoje kuće. U Trnavi i u nekim selima Semberije bilo je smešteno dosta ranjenika i bolesnika koji su došli iz V neprijateljske ofanzive, i to iz raznih naših jedinica. Među njima je bilo i teških ranjenika i onih koji su preboleli pegavi tifus. Narod Majevice i Semberije toplo ih je prihvatio i uz pomoć narodne vlasti, organizacije žena, omladine i pionira organizovao dobru ishranu i svakodnevnu brigu. Iz Srema su leta 1943. godine takođe upućene veće količine hrane za ishranu ranjenika i bolesnika. Prebačeno je u Bosnu oko 240.000 kg pšenice, 20.000 kg krompira, 4.000 kg pasulja, 850 kg slanine i 420 kg luka. čak je dovezen i jedan pokretan mlin, koji je montiran u Šekovićima.

U toku VII neprijateljske ofanzive vođene su žestoke borbe sa daleko nadmoćnijim neprijateljem, koji je nastupao na širokom frontu od Semberije prema masivima Majevice, tako da je već prvih dana ugrozio opstanak bolnice u Trnavi.

¹ Pismo političkog komesara XVI divizije, od 31. XII 1943.

Teške i uporne borbe i žrtve, koje su podnele vojvodanske brigade tih prvih dana VII ofanzive, pojavile su se pre svega zbog zaštite bolnica, koje su se zatekle na tom prostoru. Pošto smo raspolagali podacima da će ofanziva biti širih razmera, odlučeno je da se ranjenici i bolnice skrivaju u selima i prežive nalet neprijatelja. Nastala je bitka za vreme kako bi se teški ranjenici razmestili u podzemne baze koje su specijalno za njih na brzu ruku sagrađene. U baze je hitno raspoređena odgovarajuća količina hrane, zavoja i bolničkog osoblja za neophodnu negu ranjenika i bolesnika.

Pre napuštanja Trnave obišao sam neke baze. Bile su dosta udobno nameštene, ako se uopšte o udobnosti pod zemljom može govoriti. Sa mnogim ranjenicima sam razgovarao, hrabrio ih, govoreći im da ćemo sve učiniti da ih zaštitimo i da ćemo se brzo vratiti. Bili su svesni svog položaja, mada nisu bili uvereni da ćemo uspeti da sprečimo neprijatelja da ovlada Majevicom. Upoznao sam ih i sa depešom Štaba III korpusa kojom je zahtevano da se organizujemo tako da bolnice ne smeju pasti neprijatelju. Sa osobljem bolnice održali smo sastanke da bismo prevalili njihovu spremnost kao i situaciju oko snabdevanja. Zadržala me je hrabrost tih mladih devojaka koje su određene da pod zemljom sa ranjenicima dele istu sudbinu. Grmljavina topova koja se sve više bližilo naterala me je da se vratim u Štab divizije. Bio sam veoma nespokojan i nesiguran hoćemo li moći izdržati pritisak neprijatelja. Plašio sam se da će nam pronaći bolnice, pobiti ranjenike i medicinsko osoblje. Nespokojstvo i uznemirenost izneo sam i Lekiću, komandantu naše divizije. Razumeo me je:

— Zdravko, učinićemo sve što možemo, ali moramo voditi računa da sačuvamo živu silu. Frontalnu borbu ne smemo da prihvatimo, nemamo dovoljno municije, a svaki pokret ovolikog broja ranjenika značio bi uništenje i vojske i ranjenika.

Uvek j bilo veoma teško ostavljati svoje ranjene drugove pod zemljom ili u šumi, zatrpane granjem i

lišćem. I ranjenici, a i te mlade devojke, koje su ostajale sa njima, deleći njihovu sudbinu, znali su dobro da će Nemci, ustaše, četnici i zelenokadrovci biti nemilosirdni i da će, ukoliko ih otkriju, malo ko preživeti fašistički vandalizam. Pa ipak, nikad niko od osoblja nije postavljao pitanje hoće li ostati sa ranjenicima i bolesnicima ili ne. Bili su to zaista primeri herojstva.

Sa raznih krajeva fronta stizale su sve nepovoljnije vesti. Neprijatelj je pritiskivao i sve više ovladao Majevicom. Bilo je i sve više ranjenika. Podaci o žrtvama su nas upozoravali da se moramo hitno povlačiti ispred nadmoćnijeg neprijatelja. Depešom Štaba III korpusa, koji se nalazio u Vlasenici, javljeno nam je da se što pre rasteretimo neprijatelja, a da štabovi naše dve divizije krenu u Štab korpusa na dalji dogovor. Celim putem bio sam pod teškim opterećenjem zbog neizvesne sudbine naših ranjenika.

U toku 1944. godine, a naročito na putu za Srbiju, naš korpus bi daleko brže forsirao Drinu da nije bilo velike bolnice koju smo vodili sa sobom. Teško i mu kotrpno maršovanje i borbe kroz Hercegovinu i Crnu Goru takođe bi izgledale drugačije da nismo imali tako veliku bolnicu. Naše ranjene i bolesne drugove nismo ni mogli ni smeli da ostavljamo, poučeni iskustvom iz prvih dana VII ofanzive, a to nam je nalagala i naša drugarska obaveza prema borcima i rukovodiocima koji su dali veliki deo u dotadašnjoj borbi. U tim teškim ratnim uslovima niko nije bio siguran hoće li i sam biti ranjen ili bolestan, pa je tim veća bila briga o drugu. Izgrađivala se zapravo moralna obaveza svakog borca da svog ranjenog druga izvuče sa vatrene linije, da mu ukaže prvu pomoć, da ga otpremi u bataljonski ili brigadni sanitet.

Zdravstvenoj službi, ili kako smo je nazivali sanitet, posvećivana je uvek velika pažnja, mada je vladala oskudica u lekovima, zavojima, instrumentima, sredstvima anestezije. Često su lekari operisali bez ikakve anestezije, običnim nožem. O sterilizaciji često nije bilo ni govora, a zavoji su pravljani od košulje skinute sa

borca. Nije bio redak s'učaj da su borci za vreme operacije glanso pevali pesme Partiji i Titu.

U partizanima je postojala praksa da se prilikom zauzimanja varošice ili grada organizuju posebne službe, koje bi tragale za tekovima, zavojima i medicinskim instrumentima. Tražili smo i lekare da nam se pridruže. Gde nije pomoglo ubeđivanje, pomogla je mobilizacija u interesu ranjenih i bolesnih partizana. Kada bismo takođe zarobili kakvu neprijateljsku formaciju, u kojoj bi se našao lekar ili lekarski pomoćnik, zadržavali smo ih milom ili silom u partizanskom sanitetu. Sanitetska služba zadavala nam je teškoća sve dok nismo počeli da oslobađamo gradove od okupatora. Opštom mobilizacijom lekarske službe za partizanske bolnice, koje nisu bile u pokretu, rešavali smo trenutni nedostatak bolničkog kadra.

ZAŠTO SU NAM GINULI BORCI

Borci vojvođanskih brigada bili su dobri i hrabri, ali su dosta ginuli. Često se nije ginulo samo zbog nadmoćnosti neprijateljske vojne i ratne tehnike, kojom je neprijatelj raspolagao, već je bilo i drugih uzroka.

Tako je samo za šest meseci borbi u VII ofanzivi iz naše divizije izbačeno iz stroja oko 2.319 boraca. Od toga je bilo ranjenih 1.104, poginulih 633, ostali su nestali, ali se izvestan broj probio do nekih vojvođanskih jedinica u Srem. Neki su se priključili 'terenskim jedinicama, dok je znatan broj postao žrtva okupatorskih vojnika, četnika, ustaša i zelenog kadra, ukoliko se nije izgubio i nestao u teško prohodnim bosanskim planinama.

Januara 1944. godine 300 Vojvodana je ustupljeno Šestoj istočnobosanskoj brigadi, ali je za nepunih pet meseci od 300 boraca ostalo na prozivci samo 70. Bili su to preveliki gubici.

Borci vojvođanskih brigada su se borili hrabro, ali se nisu dovoljno čuvali, naročito kada se neprijatelj povlačio. Tada su mitraljesci gađali iz stojećeg stava, po-

sebnost u dnevnim borbama, pa ih je neprijatelj lakše pronalazio i kosio. Jedan od razloga većih pogibija je što komandiri četa i komandanti bataljona, bez dovoljno vojne stručnosti, nisu skretali pažnju borcima kako se valja držati u borbi. Stevan Bikić, danas general-potpukovnik u penziji, bio je među retkima u našoj jedinici sa predratnim vojničkim obrazovanjem, što se očigledno videlo po spremnosti njegove jedinice. Sem toga, naši komandiri četa i komandanti bataljona, kao veoma hrabri, mladi ljudi, komunisti, išli su na juriše ispred svojih jedinica, često bez potrebe, pri čemu su masovno ginuli.

Veliki i neopravdani gubici najčešće su se javljali, kada u napadu nisu sadejstvovala druge određene jedinice pa je teret borbi podnosila jedinica koja nije imala dovoljno snage. Naša divizija imala je nekoliko takvih slučajeva. Na primer u drugom napadu na Tuzlu januara 1944. godine, kada su naša Prva i Peta brigada imale velike gubitke u borcima li rukovodećem kadru.* Tako su u Trećem bataljonu Prve brigade svi rukovodioci od Štaba bataljona do vodova izbačeni iz stroja. Sledeće teško iskustvo imali smo na Čeliću, gde je poginuo hrabri i popularni komandant Trećeg bataljona Prve brigade Radovan Simić i politički komesar I bataljona Gligor Pendić. Bili su to za nas gubici nastali ili lošom organizacijom napada, ili neizvršavanjem zadataka neke od jedinica koje su saučestvovala u tim akcijama.

Naše jedinice trpele su gubitke i usled nedovoljne budnosti, ali i usled borbenog zanosa koji bi obuzimao borce već kod prvih uspeha. Dogadalo se da jurišem razbijemo neprijatelja, pa umesto da se obezbedimo od mogućeg neprijateljskog protivudara, mi se pozabavimo prikupljanjem zaplenjenog materijala. To se dogodilo i u Grabovu 1943. godine kad su ustaše izvršile protivudar, pa se II bataljon jedva izvukao u Frušku goru; nepažnju je nažalost platio svojim najboljim bor-

* Izuzetak je IV bataljon I vojvodanske brigade. Komandant tog bataljona bio je Života Ranitović iz Subotića, pre rata kovač. Vojničkog obrazovanja nije imao, ali je bataljon izvrsno vodio. Zadatke je izvršavao sa najmanje gubitaka.

cima. To nam se dogodilo i na Brezovači, kad je zale-
njen veliki ratni plen. Takvih i sličnih neprijatnih izne-
nađenja bilo je ponekad za vreme borbi vojvodanskih
jedinica. Sem toga naši su borci više ginuli nego borci
odrasli u planinskim krajevima, jer nisu bili navikli na
kretanje besputnim planinskim predelima.

EKONOMAT JEDINICA XVI DIVIZIJE

U svakoj vojsci, i u ratu i u miru, o snabdevanju
hranom, odećom, obućom i drugim potrebama brinu se
za to posebne, dobro organizovane službe. Na čelu tili
službi obično se nalaze školovani oficiri i generali. U
ratnim uslovima ova služba ima poseban značaj, jer je
dužna da obezbedi i na vreme dopremi do samog fronta
sve što je neophodno vojniku da bi se mogao sa uspe-
hom da se bori.

U uslovima partizanskog ratovanja toj službi se u
početku nije pridavala odgovarajuća važnost. To je bilo
i shvatljivo dok su egzistirale manje partizanske grupe,
koje su se mogle prehraniti i smestiti u svakom doma-
ćinstvu, naročito u Srernu. Odeću i obuću borci su obič-
no poneli sa sobom od kuće, ili su je dobijali od se-
ljaka, zarobljavali od žandara, mesnih policajaca i ma-
njih grupa domobrana. Naoružanje i municiju su po
pravilu, zarobljavali od okupatorskih vojnika. Među-
tim, kako su izrastale čete, bataljoni i brigade postavilo
se i pitanje posebne službe snabdevanja. U tome je bila
primer I proleterske brigade, čijim su se iskustvom
kasnije poslužile ostale naše jedinice. U toku NOB-a
bila je poznata činjenica da su jedinice, sa organizova-
nim ekonomatom, bile najsređenije i u vojničkom i u
političkom pogledu. To se primećivalo i po spolnjem
izgledu boraca i po njihovom borbenom moralu. Partij-
ska rukovodstva blagovremeno su uočili problem, pa
su po pravilu politički komesari bili zaduženi za funk-
cionisanje snabdevanja partizanskih jedinica.

U našim vojvodanskim jedinicama do formiranja
XVI divizije, jula 1943. godine nije bila organizovana
jedinствена služba ekonomata, odnosno intendanture.

Tek kada su u Bosni od manjih desetina i odreda narasle brigade i divizije situacija je diktirala nov način organizacije snabdevanja.

Rukovodstva naših vojvođanskih jedinica, a i Glavni štab Vojvodine, nastojali su da se vojvođanske jedinice češće nađu bliže Sremu kako bi se lakše snabdevali hranom, odećom, obućom i lakše dolazili do novih boraca. Činjeni su veliki naponi da se hrana u većim količinama prebaci u isitičnu Bosnu. Iako je VI istočnobosanska brigada zajedno sa Sremskim odredom prešla Savu, novembra 1942. godine, i tom prilikom, pored ostalog, prenela oko 100 svinja. U drugoj polovini maja 1943. godine u Bosnu je iz Srema otišlo preko hiljadu mladića i devojaka. Sa njima je stiglo i oko 100 seljačkih kola sa hranom, odelom i drugim potrebama za borce, prikupljenim u Sremu kao pomoć borcima u Bosni. Za Srem nikada nije bilo teško da hranu za partizane prikupi u velikim količinama, ali je teško bilo da se prebaci u Bosnu, naročito kad se ima u vidu da je Srem bio gusto ispresecan putevima i prugama, ali i švapskim selima čiji su stanovnici bili dobro naoružani.

Treći krupan transport hrane i drugih potreba za partizane sproveden je u Bosnu avgusta 1943. godine. Pored velikih količina hrane, prevezen je kao što smo već rekli, i jedan pokretni mlin namenjen bolnicama i jedinicama a montiran u Šekovićima, gde je prebečena i jedna radionica za izradu oružja.

To su bili veliki i dragoceni transporti hrane za vojvođanske jedinice i bolnice u istočnoj Bosni, a i to ni izdaleka nije bilo dovoljno za potrebe stalno rastućih jedinica i bolnica, koje su se nalazile preko Save. Trebalo se, dakle, snalaziti na terenu gde se ratovalo, a pre svega se dobro organizovati. Intendanti kao dobri komunisti i sposobni organizatori snabdevanja većih jedinica morali su imati jednako dobar sluh kako za potrebe jedinica tako i za interese naroda, jer se od naroda nije smelo ništa uzimati prisilno, već samo na dobrovoljnoj bazi, i to uz potvrde koje su kasnije izdavali partizanski štabovi.

Kada sam došao za političkog komesara Prve vodanske brigade borci su još sami sebi pripremali hranu ili po manjim grupama ili pojedinačno, u šerpicama ili porcijama, zavisno šta je ko imao. U toku marša ili u borbi nosili su obešene oko pojasa garave šerpe. To im je svakako smetalo u akcijama jer je izazivalo buku i zveckanje u situacijama kada je bila potrebna savršena tišina. Borac je stalno bio prinuđen da misli gde će nabaviti hranu i kako će je pripremiti. I umesto odmora, posle akcije, morao je da počne pripremu hrane, ili da se čisti od vašiju.

Iz svih tih razloga za nas je jedan od prioriteta bio da organizujemo ekonomate u brigadi, po bataljonima i četama. Takođe smo organizovali i higijensku službu u četama, na čelu sa higijeničarom, čija je dužnost bila da organizuje kuvanje i isparavanje veša i odela boraca kako bi se istrebile vaške — prenosioći pegavog tifusa, od koga smo imali više izbačenih iz stroja nego u borbama sa neprijateljem.

Već u leto 1943. godine formirani su ekonomati od Štaba divizije i korpusa pa sve do četa, na čijem su čelu bili odgovorni komunisti, koji su imali i smisla i volje za takav posao. Bili su ovlašćeni da prikupljaju hranu na terenu, da je isplaćuju ili izdaju propisne potvrde overene potpisom i štambiljem jedinice kojoj su pripadali. U ekonomatima četa pripremala se hrana sledovana u ekonomatu bataljona ili brigade.

Za ostale potrebe boraca i jedinica kasnije su formirani radni vodovi koji su razvili aktivnost u radionicama kao što su krojačka, obučarska i si. Tako je, zavisno od uslova i mogućnosti, sva briga oko osnovnih potreba za borce postepeno prenošena na stalne, organizovane službe, a naša vojska je počela da Uči na pravu, organizovanu vojsku.

Takvom organizacijom isključena je praksa da se borci sami snabdevaju kod seljaka, pri čemu je često dolazilo i do neprilika, što je za narodnooslobodilački pokret bilo nepovoljno. Bilo je čak slučajeva da je drug Tito lično intervenisao i zahtevao oštre mere protiv onih partizana koji bi uzimali od seljaka namirnice, obuču

ili odeću, a za lo nisu imali odobrenje svojih štabova. Novom organizacijom ekonomata, rukovodstvima jedinica skinute su mnoge brige s glava.

Snabdevanju partizanskih jedinica, posebnu pažnju je posvećivao CK KPJ, zahtevajući od političkih komesara brigada i divizija da u svojim izveštajima redovno obaveštavaju CK KPJ o organizaciji snabdevanja jedinica.

Politodeli brigada i divizija takođe su u svojim izveštajima bili obavezni da obaveštavaju kako je organizovano snabdevanje jedinica. Evo nekih primera takvih izveštaja:

»Zbog loše organizacije aparata intendanture imala je brigada znatne štete. Dostora nije bila uopšte obraćana pažnja tom pitanju. Brigada se kretala po krajevima gde je ishrana vojske bila na terenu NOO-a, pa nije bilo ni potrebno držati tovarne konje i nositi hranu sa sobom. Borci su bili vrlo slabo odeveni, a naročito se kuburilo sa obućom. Imali smo jedno vreme preko jedne trećine bosih drugova. Zbog toga je dolazilo i do oboljenja. Kad smo prešli na teren gde su sela popaljena i teško se dolazilo do potreba za vojsku (Vlasenički i Srebrenički kraj) imali smo nepotrebnih gladovanja d oskudica. Ali sad smo imali prilike da vidimo kako je intendantura organizovana kod drugih brigada i kad su drugovi (koji su kod nas došli) iz drugih brigada, preneli svoja iskustva na nas, prešlo se odmah stvaranju celog intendantskog aparata. Sada ishrana i snabdevanje vojske ide redovnije iako ne sasvim dobro. Još uvek Partija mora mnogo učiniti u tu svrhu, jer postoji opasnost da se zbog lošeg snabdevanja smanji borbenost vojske«.

U izveštaju Politodela I brigade, još oštrije se ukazuje na slabosti oko snabdevanja brigade:

»Usled slabe organizacije intendanture... i nekih drugih slabosti, naša brigada se nalazila u jednoj vrsti krize«.

¹ Izveštaj partijskog rukovodioca I vojvodanske brigade CK KPJ 21. avgusta 1943. godine.

² Izveštaj Politodela I vojvodanske brigade CK KPJ avgusta 1943.

Već sledeći izveštaji i partijskog rukovodioca I brigade i Politodela divizije govore povoljnije o organizaciji snabdevanja, mada je bilo nepremostivih teškoća oko izvora snabdevanja. Kao potvrdu neophodno je navesti samo neke delove kasnijih izveštaja:

»Naša brigadna intendantura formirana je po ugledu na naše starije brigade. Do formiranja -divizije nismo je uopšte imali, jer smo se kretali po terenu, gde su nas isključivo snabdevale pozadinske vlasti. To je bilo nepravilno, jer se evakuacija plena iz akcija, kao i nošenje rezervne hrane, nije moglo obavljati kako treba. Zato smo stvorili aparat intendanture (konji sa samarima, ljudstvo, razne radionice: kovačka, opančarska, krojačka itd.) kojim rukovode brigadni intendant, njegov zamenik i dva pomoćnika...

... Bose drugove moraćemo da snabdijemo opancima od sirove kože, jer je to za sada jedino moguće. U tome imamo teškoća, jer je borcima, Vojvodanima, nošenje opanaka te vrste nepoznato, pa su za vreme leta radije išli bosu. Hranu za vojsku nabavljamo iz sredstava koja su sakupljena dobrovoljno od naroda, rekvizicijama, konfiskacijama i od plena. U poslednje vreme mogli smo da pristojnije hranimo borce... «¹

U izveštaju Politodela divizije od juna 1944. godine o službi snabdevanja u diviziji već se pohvalnije govori:

»Organizacija ishrane na sektoru Majevice i Semberije, dobro je funkcionisala jer je i narodna vlast tamo bila dobro učvršćena. Bile su organizovane (šusterske, šnajderske, šavljenje kože, pravljenje ulja, kobasičarske) radionice, koje su dosta dobro zadovoljavale naše potrebe.

Pomeranjem sa Majevice organizacija je dosta oslabila a i sam teren na koji smo došli je pasivan. Ishrana u bataljonima je centralizovana, tj. postoje radni vodovi koji se sastoje od 24 druga, koji pripremaju ishranu za ceo bataljon. Ukoliko se pojedine čete, upućuju na posebne zadatke onda se sa njima upućuje deo

¹ Iz izveštaja zamenika političkog komesara I vojvodanske brigade, upućenog CK KPJ novembra 1943. godine.

bataljonskog radnog voda. Intendantska služba je dosta dobro razvijena, počevši od načelnika brigadne intendature do četnog ekonomata koji se stara o ishrani svoje čete, kad je ona usamljena. Ekonomat čete prima odeću i obuću i deli je svojoj četi. Vodi se kurs da intendatura nosi rezervnih namirnica za dva dana. Radni vodovi takođe. Načelnik brigadne intendature vrši dobro kontrolu nad pravilnom organizacijom ishrane u brigadi...«

Citirao sam ove izveštaje da bi se videlo koliko je intendantska služba bila značajna za partizanske jedinice, i koliko je Partija posvećivala pažnje dobroj organizaciji i snabdevanju. Sve je to imalo i moralni i politički značaj ne samo stvaranjem boljih uslova za efikasno delovanje vojske, već i osećanjima veće brige za partizanske borce, kao i boljim odnosima između vojske i naroda. Razume se, kada su se jedinice kretale opustelim i teškim planinskim terenima, onda ni organizacija snabdevanja, ma kako bili dobri kadrovi u njoj, nije mogla dobro da rešava ishranu boraca. Tako nam je u VII ofanzivi samo od gladi umrlo 62 borca. Jednostavno, nije imalo šta da se deli, osim pošiljki od saveznika, kada je intendantska služba nastojala da to pravednije raspodeli.

Organizacija službe snabdevanja u partizanskim jedinicama bila je neophodna i onda kada nismo imali magazina sa hranom i odelom, jer se pokazalo da tamo gde nije bilo ove službe i njene dobre organizacije, ni borbenost jedinice nije bila na visini. U VII ofanzivi bilo nam je najteže. Tada se i drug Tito lično angažovao u snabdevanju jedinica XII korpusa. Naredio je Štabu korpusa da ga lično obaveštava svaki dan da li je stigla pošiljka saveznika i koliko je pošiljkom stiglo hrane. To je bila briga komandanta o svojim borcima, jer je od toga zavisila njihova borbena sposobnost i

¹ Ovo je deo izveštaja Politodela XVI divizije poslat CK KPJ juna 1944. godine. Tada je intendantska služba zaista bila dobro organizovana, ali su se jedinice kretale opustelim terenima Bosne, Hercegovine, i Crne Gore i nije mogla doći do punog izražaja. Tek kad je korpus prešao u Srbiju i Srem intendatura je pokazala svoju pravu vrednost.

moral uopšte. Prelaskom naših jedinica u Srbiju i u Vojvodinu, pa do austrijske granice, -služba snabdevanja je izrasla u ozbiljan samostalan organ, koji je odgovarao svojim zadacima.

KONAČIŠTA

Veoma važno je krupno pitanje u toku rata predstavljao je smeštaj partizanskih jedinica na duže ili kraće vreme. Kuće, naročito u brdskim selima u Bosni obično su bile male, često bez prozora ili sa oknima koja se -ne mogu otvarati, sa brojnim porodicama, pa čak i stokom koja je zimi smeštana u zajedničke prostorije sa ukućanima. U letnjim mesecima smeštaj je bio obezbeđen najčešće u šumi, ili po voćnjacima, samo se moralo paziti iznenandjenja avijacije; dakle, spavalo se i kuvalo pod vedrim nebom. Međutim, zimi je bio potreban kakav-takav krov za smeštaj umornih boraca. Nije se mnogo biralo ni pitalo ima ili vazduha u sobi, da li je prostorija provetrena, da li je dezinfikovana, ima li vašiju (i stenica, da li u kući vlada neka zaraza, itd. Najčešće se ni o čemu nije vodilo računa; važno je bilo smestiti se pod krov.

Ponekad se dešavalo, kada je vreme dozvoljavalo, da su konačari odabrali kuće, prali prostorije vrućom vodom, donosili čistu slamu ili seno. To je bila udobna posteljina za partizane, kakvom se često nije moglo pohvaliti. Najčešće smo spavali na zemljanom podu, obučeni i obuveni, sa pritegnutim oružjem na grudima ili pod glavom, da bi smo na znak opasnosti bili pripravnici za borbu. Nije bio redak slučaj da su se borci napunili vašima ili ostavljali je domaćinima. Tako je bilo u kućama naseljenim srpskim ili hrvatskim stanovništvom. Međutim, u muslimanskim selima je bilo u mnogo čemu drugačije. Partizani su, u tim kućama morali poštovati red o statusu žena, koja su krile lice od muškaraca i voditi računa o njihovim običajima u ishrani i si. Te kuće su najčešće bile čiste. Vašiju nije bilo, ali je stenica uvek i svuda bila na pretek. Od njih

se noću teško moglo braniti. Sremci pre dolaska u Bosnu nisu poznavali tog neprijatelja, kao što uostalom nisu poznavali ni četnike, ni zeleni kadar, koje su brzo upoznali kao verne fašističke sluge i borili se protiv njih kao i protiv Nemaca. Ali istenice su bile još podmuklije. Danju nevidljive, a noću kidišu na ljudsku krv, čim se svetla pogase. Onaj koga bi noću stenice izujedale, teško se sutradan mogao prepoznati; bio je sav u plikovima.

U muslimanskim selima imali smo i drugih teškoća oko smještaja partizanskih jedinica. Bez muktara, seoskog starešine, nije se moglo ulaziti u kuće. On je raspoređivao koliko koja kuća može da primi vojnika. Mnogi seljani, Muslimani, ne bi nas rado primali ukoliko to nije naredio starešina sela, bez obzira koja ga je vlast postavila. Trebalo je uvek pokazati pismeni dokument sa potpisom i pečatom seoskog starešine. Na to se obično dugo čekalo, pa je to partizane iscrpljujuće zamaralo i unosilo nervozu. U muslimanskim kućama važno je pravilo da stranac ne sme da vidi žene, pa su se preseljavale u druge sobe ili kuće, što je takode sporo teklo. Za sve to vreme partizani su obično čekali negde u dvorištu ili na ulici, često po zimi i nevremenu. I pored svega mi smo njihove običaje poštovali, što nam je često bogato uzvraćano. Naše drugarice obično su stupale u kontakte sa ženama Muslimankama, tako da se nije oskudevalo ni u mleku, ni u pekmezu, ni u zavojima, što je bilo preko potrebno bolesnim i ranjenim partizanima.

O skromnosti
vojvođanskih
boraca

»Ljudi naše revolucije se nisu borili ni ginuli za ličnu slavu, a još manje da bi im se neko klanjao. Oni za sobom nisu ostavili poruke i zavete po kojima će se vladati i živeti budući naraštaji, nego su stvarali uslove u kojima novi život može da bude srećniji, veseliji, slobodniji i humaniji. Generacije koje su ih nasledile i koje će ih slediti odaće im najveće priznanje ako takav život i ostvare« (Jovan Veselinov).

Onaj koji je imao sreću da ratuje sa Sremcima i Vojvodanima protiv zajedničkog neprijatelja, pružila mu se prilika da upozna jednu od najlepših osobina tih hrabrih boraca — skromnost. To je istina bila i osnovna karakteristika čitave partizanske vojske, rukovodene Komunističkom partijom, ali, čini se ipak da su se Vojvodani isticali u tom pogledu.

Ratovao sam zajedno sa proleterima, Dalmatincima, Crnogorcima i Bosancima. Kod svih njih prisustvo članova Partije u jedinicama bilo je brojnije nego što je bio slučaj sa Vojvodanima. Međutim, Partija je snažno delovala i u ovim jedinicama; klesala je i uzdizala stalno dobre ljude i hrabre borce. Bez takvog organizovanog uticaja Partije, pitanje je kakve bi bile partizanske jedinice i u vojničkom pogledu, i kakav bi bio ishod rata, bez obzira na prisustvo velikog broja patriotski raspoloženih boraca i njihovog pravilnog stava prema nacionalnoj slobodi i socijalnoj pravdi.

PRAVI BORCI

Vojvođanski borci i rukovodioci ostavljali su na svakog, koji bi dolazio sa njima u dodir, veoma snažan utisak, pre svega svojom skromnošću, partijnošću i jasnom političkom orijentacijom. Vojvođani su i po svojoj prirodi bili neposredni, a negovali su tople i drugarske međusobne odnose, bez obzira da li se radilo o borcu ili rukovodiocu. Bila je -skoro redovna pojava da Vojvođani u izveštajima koje su podnosili višim forumima govore isključivo o svojim slabostima, često pre-

terujući u samokritikama, a veoma retko ističući i upeh i pozitivne strane svoga rada.

O tome govori i jedno pismo koje je CK KPJ uputio rukovodstvu XVI divizije. Naime, to je u stvari bio odgovor na izveštaj koji je komesar XVI divizije uputio CK KPJ, u leto 1943. godine i u kome se konstatuje da Partija još uvek nije postala rukovodeća snaga u jedinicama, da ima pojava alkoholizma među borcima, zatim nemorala, što i pored oštih mera ne može da se spreči u jedinicama itd. CK KPJ u odgovoru, na ocenu da Partija nije postala rukovodeća snaga u partizanskim jedinicama Vojvodana, postavlja pitanje koja je to onda snaga koja obezbeđuje takvu monolitnost vojvođanskih jedinica i njihove sve već borbene uspehe, ako to nije Komunistička partija.

Vojvođanski kadrovi uvek su bili skromni; nisu umeli da se hvale postignutim rezultatima čak ni pred svojim neposrednim partijskim rukovodstvom.

Kada danas listamo brojne dokumente, izveštaje i referate, u kojima se govori o Vojvodanima ili njihovim jedinicama, dolazimo do zaključka da je trebalo biti manje skroman, a više beležiti očigledne rezultate i uspehe. Na taj način još više bi se jačalo borbeno jedinstvo i sposobnost vojvođanskih boraca, a brže bi se razbijale predstave o Sremcima kao mlakim borcima, što i nije bila istorijska istina.

Vojvođani u toku rata ne samo da nisu isticale rezultate svoga rada i akcija, nego su sve slabosti, kojih je bilo isto koliko i u drugim jedinicama i kod pojedinaца, merili posebnim aršinima kvalifikujući ih skoro uvek destrukcijom i izdajom.

Očigledan primer je zaostajanje jednog dela boraca na putu za Crnu Goru, u toku VII neprijateljske ofanzive, i njihov povratak u Srem ili odlazak u druge partizanske jedinice. To je bio najteži period za vojvođanske borce, od njihovog dolaska u istočnu Bosnu, to je bio put smrti u svakodnevnim borbama, put gladi i umiranja od gladi koji je trajao punih šest meseci. Svako zaostajanje boraca iza jedinica, usled potpune fizičke iscrpljenosti, kada je oko 60 drugova bukvalno

umrlo od gladi na tom putu, kvalifikovali smo kao dezerterstvo. Bilo je i takvih, čak i među političkim rukovodiocima divizije, koji su nestanak grupe boraca ili pojedinaca nazivali izdajom, izveštavajući i Vrhovni štab o njihovom navodnom priključivanju četnicima, nazivajući ih petokolonašima. Danas je međutim, sasvim jasno i čini se nije ni potrebno mnogo dokazivati da se ni u jednom dokumentu NOB-a niti u jednom arhivu može naći ime i jednog vojvođanskog borca koj* je prešao na stranu četnika u toku narodnooslobodilačke borbe.

Evakuacija ranjenika XVI divizije za Italiju iz sela Donja Brezna u Crnoj Gori

OSVEDOCENI JUNACI

Vojvođanski kadrovi takode nikada nisu postavljali pitanje svojih prava i priznanja iz NOB-e; uvek su se zadovoljavali onim što je drugi, ocenjujući njihov rad, predlagao i davao. To nikako ne znači da su bili ravnodušni prema pohvalama, odlikovanjima i činovima i da nisu bili ponosni na njih. Ali, oni koji su o tome

brinuli, morali su više voditi računa o tim divnim borcima. To je praktično značilo i vrednovanje ustanka Vojvodana u celini. I sam sam često prema njima grešio kao komesar I brigade, a zatim XVI divizije, jer sam se i sam i u vreme rata i posle njega, mogao više zalagati i založiti da veći broj zaslužnih pojedinaca i jedinica dobiju priznanja koja su zaslužili. Tako su mnogi borci i jedinice ostali nezapaženi i nisu vrednovani prema stvarnom doprinosu oslobodenja naše zemlje.

Taj nesklad u stvarnom doprinosu i stepenu priznanja, naročito je očigledan po broju najviših priznanja — Ordena narodnog heroja u Vojvodini, u odnosu na druge krajeve. Tako je, na primer, samo u VI istočnobosanskoj brigadi proglašeno 64 narodna heroja (prema podacima iz knjige Ahmeta Džonlagića »Bosanski proleter«) što je sasvim normalno, kada se ima u vidu da je u toj brigadi bilo oko 400 nosilaca Partizanske spomenice 1941. godine. Međutim, služim se tim podatkom samo zato da bih istakao da cela Vojvodina sa svojih 18 brigada i velikim brojem odreda, širokim predrevolucionarnim i revolucionarnim pokretom u celoj pokrajini, ima svega 61 narodnog heroja. Partijsko-političko rukovodstvo Vojvodine, koje je predlagalo svoje borce za ova visoka odlikovanja bilo je veoma kritičko u ocenama, iako je imalo izbor kandidata, osvedočenih boraca i junaka i u partizanskim jedinicama i u pozadini, koji bi mogli nositi ovo značajno društveno priznanje.

Međutim, činjenica je da ni partijsko-političko rukovodstvo Vojvodine nije imalo potpuno određene ruke; bilo je ograničeno preporukama i proporcijama, koje su po pravilu ograničavali pokrajini broj odlikovanja, bez obzira na objektivne okolnosti i osobenosti koje su diktirale daleko drugačiji tretman.

Slično je i sa generalima u Vojvodini. Danas ih imamo samo 13, pa zaista piscu ovih redova nije lako da objasni zašto Vojvodina ima tako malo generala, kada se zna da su Vojvodani pored izuzetne hrabrosti bili i dosta obrazovani i veoma sposobni vojni rukovodioci u toku NOB-e.

Sve su ovo pitanja ina koje će i mladi kadrovi, koji dolaze, i naučni radnici, koji budu izučavali ustanak i partizansko ratovanje u Vojvodini, tražiti odgovor. Mislim da će s pravom postavljati ta pitanja. Jer, koliko god su borci i rukovodioci vojvodanskih jedinica bili skromni, prave vrednosti Vojvođana morale su doći više i potpunije do izražaja. Tim pre, što skromnost, iako pozitivna osobina, ponekad rezultira osećanjem manje vrednosti, pogotovo kada se vojvođanski borci nađu sa saborcima iz drugih krajeva naše zemlje koji svoje zasluge u NOB-u vidljivo ispoljavaju brojem i vrstama odlikovanja i drugih priznanja iz perioda oslobodilačkog rata.

**Pohvale
i odlikovanja
XVI divizije**

Rat je stanje u kome se jedinice i pojedinci vrednuju po tome koliko su hrabri i izdržljivi u borbi sa neprijateljem. Hitlerove li druge okupatorske horde vrednovale su svoje jedinice i oficire i po tome koliko su popalili sela, razrušili gradova, podigli vešala, mučilišta i stratišta, pobili nedužne dece, staraca i žena. Što su činili veće pustoši i priznanja su im bila veća. Naše jedinice i pojedinci vrednovani su po tome sa koliko su se samopožrtvovanja borili protiv palikuća i ubica, koliko su se angažovali da povrate život u popaljene i uništene domove, preotmu deou, žene i starce iz logora smrti i vrate ih njihovim kućama, oslobode što veću teritoriju, na kojoj će početi da se stvara jedan novi život i nova narodna vlast. U takve jedinice spadale su i vojvođanske, koje su dobijale najveća priznanja za svoju hrabrost od Vrhovnog komandanta, druga Tita.

Prva vojvođanska brigada dobila je prvu pohvalu Vrhovnog komandanta posle oslobođenja Bijeljine. Nakon tri meseca, dobila je Prva brigada i drugu pohvalu posle napada i oslobođenja gradića Samca. Za ta tri meseca brigada je imala čitav niz zapaženih borbi: Tuzla, Caparde, Brčko, Grgurevci, Grabovo, kao i stalne borbe sa četnicima i zelenim kadrom.

Druga pohvala Prvoj Vojvođanskoj brigadi, posle oslobođenja Samca, glasi:

»Izražavam zahvalnost i priznanje Prvoj vojvođanskoj brigadi na čelu sa komandantom Markom Peričinom za primernu aktivnost i hrabro požrtvovanje u svim bojevima, a naročito prilikom razbijanja nemačko-ustaške ofanzive oko Brčkog.«

Kad je otpočela teška i iscrpljujuća VII neprijateljska ofanziva i ostale jedinice naše XVI divizije počele su da se uvrštavaju u red pohvaljenih. Naša II brigada vodila je žestoke bojeve sa nemačkim jedinicama na Majeveci, pa je dobila pohvalu druga Tita koja glasi:

»Izražavam takođe zahvalnost i priznanje borcima, komandirima i političkim komesarima Druge vojvođanske brigade XVI divizije koji

su u posladnjim bojevima pokazali posebni samopregor i istakli se u borbi protiv nemačkih osvajača.«

Šesnaesta divizija je takođe dobila pohvalu juna, 1944. godine. I ne samo što je drug Tito pohvalio ovu diviziju nego je nazvao i Slavnom. To je za nas značilo daleko više od pohvale. Evo teksta te pohvale:

»Izražavam svoju zahvalnost borcima, podoficirima, oficirima i političkim komesarima XVI vojvodanske divizije, koji su u bojevima na području Majevice, prilikom zauzimanja mesta Lopare pokazali izvanredno požrtvovanje i junaštvo u borbi sa okupatorom.

Izražavam takođe zahvalnost Štabu ove divizije na čelu sa general-majorom Danilom Lekićem, koji je u ovom boju, kao i prilikom ranijih borbi, pokazao odlične rezultate u rukovođenju ovom slavnom divizijom.«

Na kraju je drug Tito pohvalio i ceo XII vojvodanski korpus, koji je od svog formiranja, jula 1944. pa do septembra 1944. godine, bio u stalnim, svakodnevnim okršajima i marševima.

Za uspešno izvedeno forsiranje Drine, pod vrlo nepovoljnim uslovima, korpus je primio pohvalu koja glasi:

»Za primjenu upornost i junaštvo pri izvršenju svih zadataka u šestomesečnim neprekidnim borbama sa okupatorima i domaćim izdajnicima, izražavam svoju zahvalnost i priznanje borcima, podoficirima, oficirima i političkim komesarima XII korpusa, na čelu sa komandantom general-majorom Lekićem. Forsiranje rijeke Drine pod najtežim okolnostima uz teške bojeve i skoro bez sredstava za takav podhvat, jeste dokaz da Slavne vojvodanske divizije XII korpusa dostojno zauzimaju jedno od prvih mesta u redovima NOV-e«.

7. septembra 1944. godine

Vrhovni komandant NOV i POJ
maršal Jugoslavije
Tito

I druge brigade naše divizije dobile su visoka odlikovanja za ratne zasluge.

Tako je Prva vojvođanska brigada odlikovana najvišim ratnim odlikovanjem — Ordenom Narodnog heroja, a II, III i IV brigada dobile su takođe visoka odlikovanja.

Prilažem odluku Predsedništva Antifašističkog Veća Narodnog Oslobođenja Jugoslavije iz koje se vidi kojim su visokim odlikovanjima odlikovane brigade XVI divizije.

PREDSEDNISTVO
ANTIFAŠISTIČKOG VEĆA
NARODNOG OSLOBOĐENJA
JUGOSLAVIJE

O D L U K A

PREDSEDNISTVO ANTIFAŠISTIČKOG VEĆA NARODNOG OSLOBOĐENJA JUGOSLAVIJE NA PREDLOG VRHOVNOG KOMANDANTA NOV I POJ MARŠALA JUGOSLAVIJE JOSIPA BROZA TITA, ODLUČUJE DA SE ODLIKUJU SLEDEĆE JEDINICE XII KORPUSA NOVJ KOJE SU SE NAROČITO ISTAKLE U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE BEOGRADA, I TO

I

ORDENOM NARODNOG OSLOBOĐENJA:

1. PRVA VOJVOĐANSKA BRIGADA XVI NOU DIVIZIJE,
2. DRUGA VOJVOĐANSKA BRIGADA XVI NOU DIVIZIJE,
3. TREĆA VOJVOĐANSKA BRIGADA XXXVI NOVU DIVIZIJE.

15. novembra 1944. godine

SEKRETAR
R. Čolaković

PREDSEDNIK
Dr. I. Ribar

G R B
Pov. br. 338
25. 01. 1962. god.
PREDMET: Izvod

Komandi, 18. prol. peš. puka

U K A Z   B R O J   179

P R E D S E D N I K

FEDERATIVNE NARODNE REPUBLIKE JUGO-
SLAVIJE

Na osnovu člana 71, tačke 6. Ustavnog zakona i člana 4. Zakona o odlikovanjima odlučuje da se

O D L I K U J E

I

— za dobro izvršene borbene zadatke, kao i za naročite zasluge učinjene u toku narodnooslobodilačkog rata,

ORDENOM PARTIZANSKE ZVEZDE SA ZLATNIM VENCEM

1. VOJVODANSKE BRIGADE (18. prol. peš. puk),
a od 10. aprila 1953. godine 18. prol. brigada.

22. decembra 1961. godine
u Beogradu

PREDSEDNIK REPUBLIKE
Josip Broz Tito, s. r.

Tačnost izvoda overava

M. P.

PS. Prilog odlikovanje.

Zaro K. Anto, s. r.
Pešadijski major

Registar ličnih imena

Agbaba Milka 34	225, 228, 230, 238, 240, 257,
Andrić Nikola 50	263, 270, 281, 289, 295, 315,
Ankucić Lukreejja 34	316, 317, 318
Antonijević Milivoje 187,	Bulahtjin (puk. C. armije)
256, 257	251
Atanacković Novak Dugački	C
32	Cerić Esad 187
B	Ciga Jova 45
	Cura Duško 188
Baboselac Ivan 70	C
Bajić Slobodan Pa ja 11, 19,	
34, 46, 47, 50, 53, 186	
Bakić Aleksandar Baca 187	Caki Lajoš 33
Belovuković Milan Deva 232	Calmić Mirjana 188
Beljanski Jovan 34	Gamo Ethem 125
Bern Lilika 34	Čmelik Janko 34
Bernajz Karolj 34, 109	Čolaković Rodoljub 50, 70,
Bibić Mirko Španac 232	71, 317
Bijedić Džemal 125	ć
Bikić Đorđe 128	Ćirpanov Radivoj 34
Bikić Stevan 32, 68, 186, 296	D
Bižić Dura 275, 276	
Blagojević Vera 232	
Bogdanović Ilija Čiča 31, 186	
Bogović Milan 285	
Bogunović Mile 187	
Božić (pop) 132	
Bralić Ante 187	Damjanović Zdravko 284
Broz Josip Tito 11, 13, 14,	Danon Oskar 18, 43
15, 32, 36, 48, 49, 50, 73,	Davidović Radivoj 34
89, 129, 131, 133, 134, 135,	Delić Ljubica Buča 236
140, 155, 164, 165, 167, 181,	Dikić Dragan Vanja 31
185, 200, 212, 213, 215, 216,	Dimitrov Lazar 187

Doronjski Stevan 34, 112, 255	Ješić Milan Ibra 34, 187
Duran Vera 188	Jovanić Đoko 181, 199, 200
Đ	Jovanović Dura 34
Donlagić Ahmet 28, 30, 310	Jovanović Isa 34, 81
Đorđević Ljubica 32	Jokić Boško Mile 62, 63, 72, 187
Đorđević Zora 129	Jović Radosav Miško 31, 34, 171, 187
Đukić Mileta 81, 123, 124, 187	Jovičić Beba 188
E	Jovičić Dušanka 87
Engels Fridrih 155	K
G	Kahaić Muhamed 182
Gagrčin Milenko 34	Kapičić Paja 83
Grujić Periša 109, 113, 114, 115, 119, 125, 126, 129, 134, 140, 186, 197, 220, 222, 223, 229	Karadorđević Aleksandar 33
Grujić Rodoljub 129	Kekić Danilo 34
Gruiović Aćim 11, 34, 102, 103	Kesler Milovan 31
Gruiović Nikola 33	Kiš Erne 34
H	Kizur Istvan 34
Hertman Andrija 34	Klajić Fića 17, 18
Hitler Adolf 11, 14, 36, 163, 166, 277	Korica Milan Kovač 32, 34
Hrabar Artur 61, 67, 68, 113	Kosović Radivoj 219
Huđi Matija 34	Kova 114, 115
I	Kovačević Jelica 174, 188
Ilić Voja 31	Kovačević Radivoj 184
Ivanišević Bora 32, 187	Krstić Zarko 112
Ivković Mileta 232	Kvaternik Slavko 35
J	L
Jablan Sime 45, 187	Lakaji Stevan 34
Jahić Fadil 155, 184	Lazarov Dimitrije Raša 34, 129
Jeremić Petar Husa 20, 187	Lekić Danilo Španac 31, 48, 89, 121, 123, 124, 132, 136, 138, 142, 145, 148, 157, 158, 159, 167, 168, 169, 170, 183, 185, 186, 195, 197, 198, 199, 202, 203, 210, 213, 215, 225, 228, 229, 232, 238, 293, 316,
Jerković Nebojša 232	Lekić Nikola 187
	Lenjin Vladimir Iljič 73, 155
	Liters (nem. gen.) 12
	M
	Maksić Nemanja 111, 187
	Mali Žika 187

Mandić Gligo 149, 153, 226
 Marganović Paja 34
 Marinković Sonja 34
 Marković Boško 187, 199
 Marković Ivan Irac 156, 184
 Marković Toza 34
 Marković Zika Kurjak 73, 93, 188, 284
 Marks Karl 155
 Marton Ač Rozalija 34
 Matić Petar Dule 32, 34, 186
 Mihajlović Rada 99
 Mijatović Cvijetin Majo 156
 Mijović Arso 32, 52, 66, 69, 187, 253
 Mike Johan 34
 Mikin Borja 34
 Milankov Žarko 34
 Milanović Marko 32, 187, 244, 253
 Miloradić Branko Brile 53, 188
 Milovanović Petar Buđoni 20
 Milutinović Slavko 122
 Mitrović Milorad Rade 32, 187, 232
 Mitrović Stevan 15, 31, 50, 80, 123, 124, 137, 138, 157
 Mioč Ante 237
 Momčilović Ljubiša 20, 31, 61, 63, 209
 Munčan Sava 34
 Munčan Veselinov Stanka 34
 Mutapović Dragoslav 200

N

Nađ Košta 42, 81, 148, 166, 167, 169, 170, 173, 174
 Nazor Vladimir 49
 Nešić Lazar 34
 Nikolić Steva 62
 Nikšić Draginja 21

O

Odadžić Ljubica 34
 Odeskalki (grof) 113, 114

Omerović Sulejman Car 83, 203 i
 Orović Savo 102, 103, 112
 Ostojić Uroš Đetić 32

i

P

Palkovljević Boško Pinki 34
 Pantić Ljuba 66
 Pap Pavle 34
 Paunović Stanko 17
 Pavelić Ante 173
 Pandić Dragomir Gligor 153, 296
 Peričin Marko Kamenjar 19, 20, 31, 34, 43, 44, 45, 47, 50, 51, 54, 59, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 71, 83, 93, 95, 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 119, 121, 124, 125, 133, 135, 140, 155, 156, 157, 186, 195, 197, 200, 201, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 233, 245, 251, 252, 258, 283
 Peričin Živan Jole 187
 Petrov Braca 34
 Petrov Olga 34
 Pjanić 124
 Pletikosić Ivan 62
 Polgar Andrija 33, 34
 Polovinu Mara 188
 Popović Mutimir Buda 187
 Popović Stevan 156
 Popović Vladimir 42, 148, 149, 166, 167, 173
 Pribić Milan Đokica 34
 Puškar Slavko 50, 188
 Pužić Smilja 188

R

Radošević Marko 187
 Radosavljević Dobrosav Naroda 232
 Radosavljević Lazar 129
 Radović Nikola 188, 222, 223
 Radovanov Milenko Čiga 187
 Ranitović Života Soko 84, 108, 186, 296

Ranković Aleksandar Marko 15, 260	Terzin Uglješa 34
Relić Petar Čeda 112	Todorović Svetislav Cviša 32, 62
Ribar Ivan 317	Trajković Jovica 21, 34
Romac Paško Zdravko 31, 119, 197	Trnić Rada 34
š	U
Šamu Mihalj 34	Urošević Ljubiša 31, 50, 88, 187
Šegrt Vlado 216	
Štokovac Jovan Džoje 20, 34, 144, 187, 199	V
šubašić 272	Vajner Slaviša čiča 28
S	Velbl Nikola 256, 257, 258
Savić Sreta 11	Vereb Zoltan 34
Selmajer Jozef 164	Veselinov Jovan Žarko 7, 21, 34, 254, 255
Senji Mihalj 34	Vesković Sima 187
Servo Mihalj 34	Vidaković Nikola 102, 109, 188, 212
Simić Đorđe 50	Vijoglavin Ivan 34
Simić Radovan Bata 153, 187, 296	Vilić Rosa 34, 105
Slavikić Vaso 187	Vitasović Duško 188
Sogić Sava Kusa 187, 207, 232, 252, 253	Vlaški Nikola 232
Sredojev Proka 34	Vozarević Milena 188
Staljin J. V. 155	Vujasinović Toša 71
Stanimirović Ljubica Sonja 31	Vujošević Bogdan 32, 187
Stanisavljević Gana 236	Vukičević Lazar 33
Stejić Spasoje 33	Vukasović Dušan Diogen 32, 34, 186
Stefanović Strahinja 34	Vukotić Jovan 81, 89, 166
Stojanović Rade 129	Z
Stojanović Svetislav Stojan 32	Zaro K. Anto 318
Stojšić Žika 187	Zličić Đorđe Ciga 34
Subotić Nikola Zec 188	Zrenjanin Zarko Uča 34
Subotički Živan 129	
Sudar Jerko 202	ž
Suvić Ilija 82, 187	Zdanov (general Crvene ar- mije) 242
T	
Teodosiin Bogdan 34	
Terzić Velimir 13	

REGISTAR MESTA

A	
Adaševci 120	Bogatić 236
Apševci 120	Bogutovo selo 152
Ašanja 249	Bolje vac 129
	Bosanska Rača 69, 90
	Bosanski Samac 125, 126, 127, 128, 129, 130, 134, 145, 315
B	Bratunac 168
Bačinci 120	Brčko 42, 56, 69, 72, 85, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 100, 122, 127, 128, 133, 140, 143, 150, 151, 152, 153, 164, 184, 233, 284, 315
Bačvinci 237	Brđani 54, 55
Bajina Bašta 167, 229, 232, 236	Breske 142
Banoštor 113	Brezovača 183
Banovići 180	Brijeg 179
Banja Koviljača 123	Bukovica 203
Bari 214	Burinje 89
Barić 238	Busija 56, 79
Batajnica 73, 129, 188	
Batina 261, 262	C
Begov Han 198	Caparde 43, 47, 54, 83, 84, 150, 315
Belegiš 188	Crnjelovo 94
Beočin 259	
Beograd 103, 112, 115, 132, 187, 229, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 246, 249, 251, 253, 258, 259, 260, 318	č
Berlin 124	Čadavica 262
Bešenovo 119, 255	Cairi 179
Bijela 123	Celie 94, 152, 153, 165, 183, 187
Bijeljina 56, 57, 59, 60, 61, 62, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 79, 84, 92, 94, 100, 128, 133, 155, 165, 315	Cerević 187, 259
Birač 42, 79, 80, 81, 82, 85, 90, 124, 166, 180, 196, 206	Čortanovci 187
Bjelovar 261	Čurug 16

c	H
Ćurevo 207	Han Pijesak 174, 200, 201, 290
D	Horozovina 97
Dec 129	Hrasno 97
Devetak 190	Humac 180
Dicmo 187, 244	Husina 87
Divoš 103, 104, 107	I
Doboj 88, 95, 124, 131, 150, 152, 179, 180	I lanci 120
Dobrinovi 188, 251	Ilok 113
Dokanj 142	Irig 186, 188
Dolovi 170, 175	J
Donja Brezna 94, 213, 214, 309	Jamena 92, 154
Donja Zabrđa 157, 166	Jakovo 245
Donje Crkvine 213	Janja 62, 63, 64, 65, 70
Donji Miholjac 262	Jarak 187
Đ	Jasikovac 210
Durdenovac 262	Jeleč 205
F	K
Feričanci 262	Kalinovik 205, 206
Foča 204, 205, 206, 219	Kamensko 197
Futog 263	Kazanac 215
G	Kladanj 13, 48, 173, 175, 176, 177, 290
Gacko 216	Koraj 98, 152
Goražde 201, 204	Kosovača 44
Gornja Tuzla 56, 86, 87, 98	Koviljača 234, 235, 236
Gornje Piliće 151	Kraljevoi 186, 252
Gornji Lukavac 130	Krčedin 112
Govza 205	Krupanj 59, 229, 233, 236
Grabovo 113, 114, 115, 122, 296, 315	Kupinovo 249, 250
Gračanica 94, 124, 142, 150	Kuzrnin 129
Gradačac 125, 129	L
Gradiće 94	Labucka 56, 132, 134, 135
Grgurevci 103, 108, 111, 115, 119, 122, 186, 187, 315	Lačarak 188
Grubišno Polje 262	Lešnica 123, 236
Gunja 91	Ležimir 119, 120
	Lipovac 120, 121, 154
	Lisnik 101

Livno 89
 Lopare 182, 183, 185, 316
 Loznica 123, 229, 234, 235, 236, 237
 LJ
 Ljube 120
 Ljubinje 205
 Ljubovija 167, 236
 M
 Maleševci 275
 Mandelos 107, 119, 187
 Martinci 103
 Medvednik 229
 Meljaka 238
 Milankovići 53, 54
 Miljevina 205
 Miričina 150
 Mirosavci 153
 Miškovci 250
 Modran 62, 63, 65
 Morović 92, 166
 Moslavina 262
 Mostar 164
 Moštanica 239, 242
 Mratinje 208
 Mrkalji 207
 Muslimanske Maoče 152
 N
 Nemile 198
 Nevesinje 216
 Nova Kasaba 167
 Novi Sad 33, 186, 249, 259, 261, 263
 Novo Brezovo Polje 94
 O
 Obrčevac 177
 Obrenovac 238, 242
 Okruglica 239
 Olovo 189, 190
 Omerbegovača 92
 Osečina 236
 Osmaci 51
 Ostružnica 239, 240, 242
 P
 Pantelići 49
 Paštrovići 138
 Pecka 236
 Pečuj 261
 Pećinci 36, 188, 251
 Pepelari 199
 Petkovac 66
 Pisanica 262
 Piskavica 145
 Podgorje 189, 196, 275
 Popinci 251
 Potočari 94
 Požarnica 86, 141
 Priboj 184
 Prnjavor 53, 54, 150
 Puk'iš 95
 Puračić 142, 190
 Putinci 251, 252
 R
 Radinci 108, 110
 Radovanci 235
 Rahić 123, 233
 Rastošnica 51, 54
 Ratkovići 94, 95, 153
 Ravanj 154
 Ražljevo 179
 Renovica 202, 203
 Repnik 189, 196, 275
 Ribnica 189
 Rogatica 200, 201, 202, 204, 219, 220, 222
 Rudin 210
 Rudište 46, 54, 169, 170
 Ruma 33, 109, 249, 252, 253, 254
 š
 Sabac 239, 242, 244
 Šavnik 214
 Šćepan Polje 213, 214
 Sekovići 39, 72, 152, 169, 181, 186, 196, 290, 291, 292
 Šid 91
 šišatovac 107, 119
 Škugrići 130
 Suljam 188, 255

S

Samarići 45
Sarajevo 164, 200, 201, 203
SeljUBLJE 97
Simin Han 98, 170
Sinj 187, 244
Skela na Savi 242, 244, 245
Slavonski Brod 164
Slavonski Samac 128, 129
Sokol 124
Sokolac 200, 201, 204, 219
Solin 92
Sombor 259, 260, 261
S. Podgorje 180
Srebrenica 46, 54, 290
Srebrnik 179, 180
Srednji Dragaljevac 56
Sremska Mitrovica 35, 103, 105, 108, 109, 138, 187, 236, 254, 255, 258, 260
Sremska Rača 92, 122, 165, 166
Sremski Karlovci 259
Staljiingrad 158
Stara Pazova 188, 249, 251
Stari Brod 219, 221, 223
Stolice 170, 179
Stošinci 154
Subotica 263
Subotičke 296
Suhopolje 62
Sviloš 113, 114, 115
Svinjarevac 100

T

Teočak 152
Tobut 132, 134, 135, 152
Tornici 45
Tramošnica 123
Trnava 48, 54, 55, 62, 63, 70, 71, 94, 165, 166, 292, 293
Trnjaci 92
Trojstvo 262
Tuzla 75, 83, 85, 86, 87, 88, 92, 94, 95, 96, 98, 124, 132, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 178, 179, 180, 182, 184, 315

U

Ugljevik 72, 152
Ustikolina 204

V

Valjevo 230, 231
Vašica 120
Veliki Radinci 109, 128, 129, 255
Viljevo 262
Vinkovci 91
Virovitica 262
Višegrad 174, 203, 219, 220, 222
Višnjićevo 92, 101
Vitinica 122
Vizici 119, 120
Vlasenica 46, 54, 82, 83, 84, 155, 166, 167, 169, 170, 174, 175, 290
Vojka 249
Vranić 238, 239
Vranovci 173
Vražići 165
Vrbnica 205, 207
Vrdnik 188
Vršani 94
Vukosavci 132, 134, 135, 156, 182, 184

Z

Zabrđe 151
Zagreb 49, 75, 103, 249
Zajednice 182, 183, 185
Zavidovići 189, 190
Zemun 245, 249
Zenica 196
Zlošelo 56, 79, 152, 275
Zovik 123, 152
Zvornik 43, 54, 69, 72, 86, 94, 95, 122, 123, 132, 140, 150, 167, 231

ž

Žabalj 16
Željava 180
Živinice 88, 178

BELEŠKA O PISCU

Paško Romac rođen je 17. maja 1913. godine u selu Vukšiću, opština Benkovac, u siromašnoj seljačkoj porodici. U najranijem detinjstvu osetio je tegobe života na kršu Bukovice i Ravnih kotara. Još dok je išao u osnovnu školu, ostao je bez roditelja: otac umro, a majka se preudala. Sam u kući nastavio je školu. Po završetku osnovne škole, preko Hrvatskog radiše upućen da uči krojački zanat u Hrvatskoj Kostajnici. Ne mireći se sa surovim ophođenjem prema šegrtima, pobjegao sa zanata ponovo u svoje selo. Pošto ovdje nije imao od čega da živi, zaposlio se kao seoski sluga u Vodicama. Posle toga otišao u selo Tomaš, kod Bjelovara, gde se takođe zaposlio kao sluga. Ovdje dolazi u dodir sa Števom Šabićem, bivšim aktivnim učesnikom građanskog rata u Rusiji i rukovodiocem u Crvenoj armiji. Od Steva je stekao prva saznanja o proleterskoj revoluciji u SSSR, shvatio da i naša radnička klasa teži ka tome. Pod Stevinim uticajem već 1935. godine učestvuje mladi seoski sluga u raznim akcijama u Bjelovaru i Velikom Trojstvu. Stevo ga je redovno pozivao i na razne sastanke u svoju kuću. Kasnije je saznao da su to sastanci komunista. Stevo mu je jednom prilikom rekao da i on pripada njima. Godine 1936. pozvan je u vojsku, u Prizren. U četi se ubrzo istakao kao dobar vojnik, pa je od komande dobio

i nagradno odsustvo. Međutim, on je sa odsustva doneo i nešto literature pa i list »Srp i cekic«, ilegalni organ KPJ za Hrvatsku. Čitao je to sa nekim istomišljenicima u četi, razgovarao o tome, dok jednog dana nije — uhapšen.

Izveden je pred vojni sud u Skoplju i osuđen kao komunist na osam i po godina robije. Robijajući u Skoplju, Nišu i u Sremskoj Mitrovici, marljivo uči, s vremenom postaje i član Kaznionskog komiteta Partije. Posle četiri i po godine robijanja, avgusta 1941. pobjegao je sa grupom političkih osuđenika u Frušku goru, učestvovao u formiranju Prvog fruškogorskog odreda.

Posle prelaska većine robijaša u Mačvu, odlukom CK KPJ upućen je na Romaniju, gde je postao član Okružnog komiteta KPJ u Rogatici. Po dolasku Prve proleterske brigade na teren Rogatice i Romanije, upućen u nju za političkog komesara čete. Zatim postaje komesar bataljona, pa rukovodilac Politodela 1. dalmatinske brigade. Posle toga je raspoređen za političkog komesara 1. vojvodanske brigade. Zatim mu je poverena dužnost komesara 16. vojvodanske divizije.

Posle oslobođenja bio je na raznim funkcijama: član PK KPJ za Vojvodinu i član Biroa PK, organizacioni sekretar PK KPJ za Vojvodinu, sekretar Narodnog fronta za Vojvodinu, član CK Srbije i Jugoslavije, sekretar Kontrolne komisije SKJ, predsednik Komisije za materijalno-finansijska pitanja CK SKJ itd. Obavljao je istovremeno i druge dužnosti. Bio je poverenik za poljoprivredu Vojvodine, narodni poslanik skupština Vojvodine, Srbije i Jugoslavije, predsednik Komisije za društveni nadzor Savezne skupštine, predsednik Zadrugnog saveza Jugoslavije, potpredsednik Centralnog veća Saveza sindikata Jugoslavije. Sad je član Saveta federacije.

Odlikovao je Ordenom narodnog heroja i drugim visokim odlikovanjima.

Razvijajući se kao komunist i partijski rukovodilac, rano se zainteresovao za pisanje. Izuzetno brižljivo je godinama čuvao razne zabeleške, još na robiji počeo je da vodi dnevnik. To mu je korisno poslužilo za pisanje knjige »Borbe«, objavljene 1950. u izdanju Matice srpske. Napisao je i knjižicu »Bekstvo sa robije«, a 1916. god. objavljuje knjigu »Borbe iza rešetaka«.

SADRŽAJ

	Strana
TITOVO PRIZNANJE VOJVODANIMA	
U danima posle pete ofanzive — — — — —	11
Večera u Plahovićima — — — — —	12
Prvi dani u Sesnaestoj vojvođanskoj diviziji — —	15
KORENI U REVOLUCIONARNOJ PROŠLOSTI	
Bilo je boraca i bez pušaka — — — — —	25
U nepoznatom kraju — — — — —	26
Nepomirljivi prema svemu što je četničko — —	28
Rukovodioci izrasli u borbi — — — — —	30
Bogate revolucionarne tradicije — — — — —	32
Netačne ocene usled neobaveštenosti — — — —	35
IZ ŠEKOVIĆA U SEMBERIJU	
U obezbeđenju ranjenika — — — — —	41
Napad nije uspeo — — — — —	42
Sastanak u Samarićima — — — — —	45
Bez dovoljno koordinacije — — — — —	47
Susret sa Nazorom — — — — —	49
Neočekivani vatromet na cesti Zvornik—Tuzla — —	50
Paju je raznela granata — — — — —	52
U starom partizanskom kraju — — — — —	54
NA BIJELJINU SAMOINICIJATIVNO	
Podeljena mišljenja — — — — —	59
Komandant i komesar preuzimaju odgovornost —	61
U Janji — bez žrtava — — — — —	63
Bez ikoga iz Staba divizije — — — — —	65
Naši su ušli u grad — — — — —	66
Otpor iz lagera — — — — —	68

Posada je nestala u paničnom bekstvu	— — —	69
Slavlje u slobodnoj Bijeljini	— — — — —	70
Partizanska željeznica	— — — — —	72
Panika u ustaškim komandama	— — — — —	75

PREMA SAVI I DRINI

Zlonamerna ocena	— — — — —	79
Ponovo u Vlasenici	— — — — —	81
Caparde u našim rukama	— — — — —	83
Drugo oslobođenje Bijeljine	— — — — —	85
Borba za Tuzlu	— — — — —	86
Pogibe nam Ljubiša	— — — — —	88
Ratni referendum	— — — — —	89
Borbe oko Brčkog —f	— — — — —	91
Kamenjaru ovlažiše oči	— — — — —	93
Moramo i na praznik da ratujemo	— — — — —	94
Prva vojvođanska u Sremu	— — — — —	96
Oduševljeno primljena odluka	— — — — —	98
Prema Savi kao na krilima	— — — — —	99
Sremska zemljo moja!	— — — — —	100
Ponašao se kao roditelj	— — — — —	102
Kolona se nije prekidała	— — — — —	103
Omladinke na osmatračnici	— — — — —	104
Osmeh na licu svakog borca	— — — — —	106
Napad na Grgurevce	— — — — —	107
Zaplenili smo i topove	— — — — —	108
Ova žena govori iz duše	— — — — —	110
Put na »Malu Moskvu«	— — — — —	112
Pravac: Ravno	— — — — —	113

PONOVO U ISTOČNOJ BOSNI

Nikud bez ranjenika	— — — — —	119
U šumi — svoji gospodari	— — — — —	120
Oslobođenje Bosanskog Šamca	— — — — —	122
Našlo se mesta i za šalu	— — — — —	124
Hrabri su ovi vojnici	— — — — —	126
Veliki ratni plen	— — — — —	128
Cišćenje Trebave od četnika	— — — — —	130
Pohvale Prvoj vojvođanskoj brigadi	— — — — —	132
Svečanost u XVI diviziji	— — — — —	135
Zahvalnost narodu	— — — — —	137
Ponovni napad na Tuzlu	— — — — —	141
Nepredviđeni problemi	— — — — —	142
Izginuo cvet brigade	— — — — —	144
Nepravda žaru i zanosu	— — — — —	146
Neprijatan doživljaj	— — — — —	148

Visok moral boraca i naroda	— — — — —	149
Na partijskom savetovanju	— — — — —	155
Na novoj dužnosti	— — — — —	157

SEDMA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA

Početak ofanzive	— — — — —	163
Prvi pokušaj forsiranja Drine	— — — — —	167
Svaka četa — radionica	— — — — —	168
Kao na Sutjesci	— — — — —	169
Kladanj u našim rukama	— — — — —	172
Propao i drugi pokušaj	— — — — —	173
Bez hrane i vode	— — — — —	175
Preko Konjuha	— — — — —	176
U pomoć XXXVI diviziji	— — — — —	179
Na severnim padinama Ozrena	— — — — —	180
Divizija postaje slavna	— — — — —	181
Krvavo bojište	— — — — —	183
Pohvala Vrhovnog komandanta	— — — — —	184
Bili su ponos svoje divizije	— — — — —	185
Ponovo stazama stradanja	— — — — —	189

XII VOJVODANSKI KORPUS

Formiran je XII vojvodanski korpus	— — — — —	195
Hod po mukama	— — — — —	196
Ljudski kosturi — tragovi V ofanzive	— — — — —	204
Crno u Crnoj Gori	— — — — —	208
Evakuacija ranjenika	— — — — —	214
Preko Golije u Hercegovinu	— — — — —	215

KONAČNO U SRBIJI

Drina nije daleko	— — — — —	219
Sada ili nikada	— — — — —	220
Partizanska domišljatost	— — — — —	222
Neumorni Kamenjar	— — — — —	223
Moral uvek na visini	— — — — —	225
U buntovnoj Rađevini, Pocerini i Mačvi	— — — — —	227
Još tri brigade	— — — — —	229
Borbe prsa u prsa	— — — — —	231
Konačno u slobodarskom Beogradu	— — — — —	238

NAJZAD U RODNOM SREMU

Pesmom u zagrljaj	— — — — —	249
Partizansko slavlje	— — — — —	250
Ruma u našim rukama	— — — — —	253
U sobi broj 8	— — — — —	255

To je pravi Srem	— — — — — — — — — —	258
Pređ dilemom	— — — — — — — — — —	260
Tople reči Titove	— — — — — — — — — —	263

POLITIČKI I PARTIJSKI RAD

Moralna i mobilizatorska snaga	— — — — — — — — — —	267
Vojska narodnog pokreta	— — — — — — — — — —	268
Sistematski teoretski rad	— — — — — — — — — —	270
Četni i bataljonski listovi	— — — — — — — — — —	271
Politički rad na terenu	— — — — — — — — — —	273
Podrška naroda	— — — — — — — — — —	275
Pesme Sremaca	— — — — — — — — — —	277
Teškoće u političkom radu Vojvodana u istočnoj Bosni	— — — — — — — — — —	278
Ugled KPJ među borcima i u narodu	— — — — — — — — — —	279
Hrabrosti skojevaca	— — — — — — — — — —	283

ORGANIZACIJA ZDRAVSTVENE SLUŽBE

Pokretne i stacionirane bolnice	— — — — — — — — — —	289
Zašto su nam ginuli borci	— — — — — — — — — —	293
Ekonomat jedinica XVI divizije	— — — — — — — — — —	297
Konačišta	— — — — — — — — — —	303

O SKROMNOSTI VOJVOĐANSKIH BORACA

Pravi borci	— — — — — — — — — —	307
Osvedočeni junaci	— — — — — — — — — —	309

POHVALE I ODLIKOVANJA XVI DIVIZIJI

		315
Registar ličnih imena	— — — — — — — — — —	319
Registar mesta	— — — — — — — — — —	323
Befeška o piscu	— — — — — — — — — —	327

Lektor
Milenko Fundurulja

Korektor
Marija Milonković

TIRAŽ: 1.500 primeraka

Stampa: NGP »PROLETER« — BEČEJ